

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ESKİ UYGUR ÇATIKLERİNDE ÇOK
ANLAMLILIK**

GAMZE ARPACIOĞLU

2501210113

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. FERYAL KORKMAZ

İSTANBUL-2024

ÖZ

ESKİ UYGUR ÇATIKLERİNDE ÇOK ANLAMLILIK

GAMZE ARPACIOĞLU

Eski Uygur çatikleri; Budaların önceki hayatlarında başlarından geçen olayların anlatıldığı, muhteva bakımından masal özellikleri gösteren anlatılardır. Bu tez çalışmasında en ünlü çatiklerden olan *Aç Pars*, *Çaştani Beg*, *Dantipali Beg* ve *Prens Kalyāṇamkara Papanmkara* seçilerek bu çatikler çok anlamlılık yönünden incelenmiştir. Eski Uygur Türkçesinin özellikle tercüme edebiyatı sayesinde genişleyen söz varlığı içerisinde sözcüklerin kazandığı anlamlar dil içi ölçütlere göre tespit edilmeye çalışılmıştır. Art zamanlı inceleme yöntemi kullanılan bu çalışmada birinci bölümde dil ve dil bilimi kavramlarından kısaca bahsedilmiştir. İkinci bölümde anlam kavramı, felsefe ve anlam bilimi açısından ayrı şekilde açıklanmıştır. Bu ayrım sonucunda bu çalışmada “dil bilimsel anlam” ifadesi altında anlam türleri, anlam ilişkileri, anlam değişimleri detaylıca anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise çalışmanın temeli olan çok anlamlılık kavramının nasıl oluştuğu ve oluşmasındaki ölçütler açıklanmıştır. Dördüncü bölümde Eski Uygur Türkçesi ve onun üzerine yapılan çalışmalar; Eski Uygur tarihi ve edebiyatından kısaca bahsedilmiştir. Nihayetinde beşinci ve altıncı bölümde bu bilgilerin ışığında çok anlamlı isimler ve çok anlamlı fiiller tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümlerde sözcükler ait olduğu bağlam içerisinde verilmiş ve cümlelerin Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise Eski Uygur Türkçesinde tespit edilen çok anlamlı kelimelerin oluşma ölçütleri açıklanmıştır. Çalışmanın sonunda çok anlamlı kelimelerin dizini yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, çatikler, anlam bilimi, çok anlamlılık, söz varlığı.

ABSTRACT

POLYSEMY IN OLD UYGHUR JATAKAS

GAMZE ARPACIOĞLU

The Old Uyghur jatakas are narratives in which the events of the Buddhas in their previous lives are told, and which show fairy tale characteristics in terms of content. In this thesis, *Aç Pars*, *Çaştani Beg*, *Dantipali Beg* and *Prens Kalyāṇamkara Papamkara* which are the most famous jatakas, are selected and analyzed in terms of polysemy. The meanings of the words in the vocabulary of Old Uyghur Turkish, which has expanded especially thanks to the translation literature, have been tried to be determined according to in-linguistic criteria. In this study, in which the diachronic analysis method is used, the concepts of language and linguistics are briefly mentioned in the first chapter. In the second chapter, the concept of meaning is explained separately in terms of philosophy and semantics. As a result of this distinction, in this study, under the term "linguistic meaning", meaning types, meaning relations and meaning changes are explained in detail. In the third chapter, how the concept of polysemy, which is the basis of the study, is formed and the criteria for its formation are explained. In the fourth chapter, Old Uyghur Turkish and the studies on it; Old Uyghur history and literature are briefly mentioned. Finally, in the fifth and sixth chapters, in the light of this information, polysemous nouns and polysemous verbs were tried to be identified. In these chapters, the words are given in the context to which they belong and the sentences are translated into Turkey Turkish. In the conclusion section, the criteria for the formation of polysemous words in Old Uyghur Turkish are explained. At the end of the study, there is an index of polysemous words.

Key words: Old Uyghur Turkish, jatakas, semantics, polysemy, lexicon.

ÖN SÖZ

Göktürkçe ile Eski Türkçe devrini oluşturan Eski Uygur Türkçesi, söz varlığı açısından oldukça zengindir. Uygurlar, Manihaizm'in devlet dini olarak kabul edilmesiyle yerleşik hayata geçmişler ve ticarete yönelmişlerdir. Bu ticaretler aracılığıyla sadece maddi bir alışveriş yapmamışlar aynı zamanda kültür ve sanat alışverişi de yapmışlardır. Uygurların kendi devirlerinde oluşturduğu yüksek kültür medeniyeti sayesinde söz varlığı oldukça gelişen Uygur Türkçesi bugünkü Türkçenin oluşmasında oldukça büyük bir paya sahiptir. Özellikle dinî eserlerin Çince, Toharca, Soğdca gibi dillerden Türkçeye çevrilmesi sırasında yeni terimler oluşturmuşlar ya da bu terimleri yabancı terimlerle bir arada kullanarak ikilemeler oluşturmuşlardır. Türkçenin tarihinde en çok ikilemelerin olduğu dönem Eski Uygur Türkçesi dönemidir. Bu tez çalışmasının kapsamının Eski Uygur Türkçesi olarak seçilmesinin sebebi işte bu zengin söz varlığı içerisinde oluşan anlam çeşitliliğini tespit etmektir.

Bir kelimenin birden çok anlama gelmesini ifade eden çok anlamlılık, aynı zamanda bir dilin eskiliğini de ortaya koyar. Çok anlamlı kelimelerin sayısı Türkçenin bilinen ilk yazılı metinleri olan Göktürk Yazıtlarında da oldukça fazladır. Göktürkçenin devamı olarak kabul edilen Eski Uygur Türkçesinde kelimelere eklenen yeni anlamlar, bu çok anlamlı kelimelerin kullanımı, yeni üretilen çok anlamlı kelimelerin tespit edilmesi gibi meseleler bu tezin çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Uygur edebiyatı külliyyatının oldukça büyük olması sebebiyle bu tezin konusunu sınırlandırmak amacıyla seçilen çatikler; Aç Pars, Çaştani Beg, Dantipali Beg ve Prens Kalyāṇaṃkara ve Papaṃkara'dır. İçerik bakımından olağanüstü özellikler taşıması, günlük konuşma diline daha yakın bir dil kullanılması sebebiyle çatiklerin çok anlamlı kelimeler açısından daha zengin bir veri sunacağı tahmin edildiğinden bu tür inceleme konusu olarak seçilmiştir. Bu çatiklerin hangi okumalarının esas alınacağına karar verilmiş ve araştırmacılar tespit edilmiştir. Aç Pars için Ceval Kaya'nın *Uygurca Altun Yaruk*; Çaştani Beg ve Dantipali Beg için Murat Elmalı'nın *Daśakarmapathāavadānamālā*; Prens Kalyāṇaṃkara Papaṃkara

için James Russel Hamilton'un *Prens Kalyāṇamkara ve Papaṃkara* adlı eserlerindeki okumalar esas alınarak bu metinler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Daha sonra kelimeler, metinlerde geçtiği kısımlara göre tasnif edilmiş ardından bu kelimeler bağlamları içerisinde incelenerek çok anlamlı duruma gelen kelimeler tespit edilmiştir. Bu kelimelerin tespiti ve içerisinde bulundukları bağlamların Türkiye Türkçesine çevirisi için Jens Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch– Türkisch/ Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe* adlı sözlüğü temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Bunun dışında Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch* adlı sözlüğüne de çevrimiçi kaynaklardan ulaşılmıştır. Gramerle ilgili ise Kemal Eraslan'ın *Eski Uygur Türkçesi Grameri* ve A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserlerden yardım alınmıştır.

Çalışmanın teori kısmı için başta Zeynel Kıran, Ayşe Eziler Kıran olmak üzere Doğan Aksan, Berke Vardar, Caner Kerimoğlu, Kerim Demirci, Fatma Akerson, Nesrin Bayraktar, Hülya Arslan Erol, Leonard Bloomfield, Pierre Guiraud, David Crystal, Stephen Ulmann, Frank Palmer, Paul Elbourne pek çok dil bilimi ve anlam bilimi hakkında çalışan araştırmacının eserleri incelenmiş ve bu bölümler sağlam bir temel üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Uygur Türkçesi ve Uygur tarihi için ise Ahmet Bican Ercilasun'un *Türk Dili Tarihi*, Mehmet Ölmez'in *Köktürkçe ve Uygurca Dersleri* adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Eğitim hayatım boyunca maddî ve manevî olarak desteklerini esirgemeyen aileme, lisans yıllarıma kadar geçen süreçte Türk dilini bana sevdiren öğretmenlerime, tezimin hazırlanmasında maddî destek sağlayan Türk Dil Kurumuna teşekkür ederim. Tezimin hazırlanma sürecinde, yol arkadaşlığı yapmış olan arkadaşlarıma; lisans ve yüksek lisans yıllarımda Türklük bilincini kazanmama vesile olan ve Türk diline olan bağlılığıyla beni kendisine hayran bırakan sevgili hocam Dr. Öğretim Üyesi Özcan Tabaklar'a minnetlerimi sunarım.

Son olarak gerek verdiği manevî güçle gerek ilmî birikimiyle her daim yolumu aydınlatan, ufkumu genişleten sevgili danışmanım Doç. Dr. Feryal Korkmaz'a şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
İŞARETLER.....	xiii
İMLÂ.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM DİL VE DİL BİLİMİ

1. Dil ve Dil Bilimi.....	4
1.1. Dil.....	4
1.2. Dil İncelemeleri Tarihi.....	6
1.3. Dil Bilimi.....	9

İKİNCİ BÖLÜM ANLAM VE ANLAM BİLİMİ

2. Anlam ve Anlam Bilimi.....	14
2.1. Anlam.....	14
2.2. Anlam Bilimi.....	16
2.2.1. Dil Bilimsel Anlam Bilimi.....	17
2.2.1.1. Dil Bilimsel Anlam.....	20
2.2.1.2. Kavram ve Kavram Alanı.....	25
2.2.1.3. Bağlam.....	26
2.2.1.4. Anlam Çözümlemeleri.....	29

2.2.1.5. Anlam Türleri.....	31
2.2.1.5.1. Temel Anlam.....	34
2.2.1.5.2. Yan Anlam.....	35
2.2.1.5.3. Mecaz Anlam.....	36
2.2.1.6. Anlam İlişkileri.....	37
2.2.1.6.1. Eş Anlamlılık.....	37
2.2.1.6.2. Karşıt Anlamlılık.....	39
2.2.1.6.3. Üst Anlamlılık ve Alt Anlamlılık.....	40
2.2.1.6.4. Parça-Bütün İlişkisi.....	40
2.2.1.6.5. Eş Adlılık.....	41
2.2.1.6.6. Çok Anlamlılık.....	42
2.2.1.7. Anlam Değişimleri.....	42
2.2.1.8. Anlam Bulanıklığı ve Anlam Belirsizliği.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOK ANLAMLILIK

3. Çok Anlamlılık.....	46
3.1. Çok Anlamlılığın Oluşmasında Etkili Olan Dil İçi ve Dil Dışı Olaylar..	49
3.1.1. Dil İçi Olaylar.....	49
3.1.1.1. Aktarmalar/Değişmeceler.....	49
3.1.1.1.1. Benzetmeler.....	49
3.1.1.1.2. Deyim Aktarması/Eğrettilme/Metafor.....	50
3.1.1.1.3. Ad Aktarması/Düz Değişmece.....	52
3.1.1.1.4. Örtmece.....	52
3.1.1.2. İkilemeler.....	53
3.1.1.3. Bağlam.....	54
3.1.2. Dil Dışı Olaylar.....	55

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ

4. Eski Uygur Türkçesi.....	56
4.1. Uygur Tarihi.....	57
4.1.1. Ötüken Uygur Kağanlığı.....	58
4.1.2. Kansu Uygur Devleti.....	59
4.1.3. Hoço Uygur Devleti.....	59
4.2. Eski Uygur Türkçesi Araştırmaları.....	60
4.3. Eski Uygur Türkçesi Eserleri.....	62
4.3.1. Dinî İçerikli Uygur Edebiyatı.....	63
4.3.1.1. Manihaist Çevreye ait Metinler.....	64
4.3.1.1.1. Manihaist Edebiyatta Nazım.....	64
4.3.1.1.2. Manihaist Edebiyatta Nesir.....	64
4.3.1.2. Budist Çevreye ait Metinler.....	65
4.3.1.2.1. Budist Edebiyatta Nazım.....	65
4.3.1.2.2. Budist Edebiyatta Nesir.....	65
4.3.1.2.2.1. Vinayalar.....	65
4.3.1.2.2.2. Sudurlar.....	66
4.3.1.2.2.3. Çatikler.....	67
4.3.1.2.2.4. Abidarmalar.....	69
4.3.1.2.2.5. Diğerleri.....	70
4.3.1.3. Hristiyan Çevreye ait Metinler.....	70
4.3.1.4. Müslüman Çevreye ait Metinler.....	70
4.3.2. Din Dışı Uygur Edebiyatı.....	71

BEŞİNCİ BÖLÜM

ESKİ UYGUR ÇATIKLERİNDE ÇOK ANLAMLI İSİMLER

5. Eski Uygur Çatiklerinde Çok Anlamlı İsimler.....	72

ALTINCI BÖLÜM
ESKİ UYGUR ÇATIKLERİNDE ÇOK ANLAMLI FİİLLER

6. Eski Uygur Çatiklerinde Çok Anlamlı Fiiller.....	180
SONUÇ.....	291
ÇOK ANLAMLI KELİMELER DİZİNİ.....	294
KAYNAKÇA.....	298

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. : “Elma” kelimesinin göstergesel şekli.....	11
Şekil 1.2. : “Ayşe, elmayı yedi.” cümlesinin çift eklemlilik çözümlemesi.....	12
Şekil 2.1. : Dil bilimsel anlam biliminin alt dalları.....	18
Şekil 2.2. : Ogden-Richards üçgeni.....	21
Şekil 2.3. : “Elma” kelimesinin Ogden-Richards üçgenine göre çözümlemesi.....	21
Şekil 2.4. : Noam Chomsky’nin anlamsal bileşen çözümlemesi.....	23
Şekil 2.5. : Geoffrey Leech’in anlam sınıflandırması.....	24
Şekil 2.6. : A. Akmajian, R. Dermes, A. Farmer, R. Harnish’in anlam sınıflandırması.....	25
Şekil 2.7. : Günay Karaağaç’a göre anlam türlerinin oluşum alanları.....	34
Şekil 2.8. : Eş anlamlılık.....	37
Şekil 2.9. : “Meyve” kelimesinin alt anlamlılık-üst anlamlılık çözümlemesi.....	40
Şekil 2.10. : “İnsan bedeni” kavramının parça-bütün ilişkisiyle çözümlemesi.....	40
Şekil 2.11. : Çok anlamlılık.....	42
Şekil 3.1. : “Boğaz” kelimesinin bağlam içerisinde kazandığı anlamlar.....	54

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DKPAM	: Daśakarmapathāvadānamālā (Elmalı, M. 2022)
Ed.	: Editör
PKP	: Prens Kalyāṇaṃkara ve Papamkara (Hamilton, J. R. 2020)
Kr. a.	: Petersburg nüshasındaki belgelerin arka yüzü
Kr. ö.	: Petersburg nüshasındaki belgelerin ön yüzü
Mz. a.	: Mainz koleksiyonundaki belgelerin arka yüzü
Mz. ö.	: Mainz koleksiyonundaki belgelerin ön yüzü
R-M	: Suvarṇaprabhāsa (Radloff-Malov, 1913)
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
U a.	: Turfan koleksiyonundaki belgelerin arka yüzü

U ö. : Turfan koleksiyonundaki belgelerin ön yüzü

vb. : Ve benzeri

İŞARETLER

[]	:Metinlerde düşmüş kısımlardaki onarımları gösterir.
[...]	:Metinlerde düşmüş kısımları gösterir.
< >	:Metinlerde eksik yazılmış unsurları gösterir.
()	:Metinlerde imlâ gereği yazılmayan fonemleri gösterir. Çeviride satırda geçmeyen ifadeleri gösterir.
(?)	:Şüphe belirten kısımları gösterir.
...	:Satırın devamının olduğunu fakat ilgili bölümde yer almadığını gösterir.
{ }	:Metinlerde hatalı ya da fazla yazılmış kısımları gösterir.

İMLÂ

İmlâ meselesinde kaynak olarak alınan metinlere sadık kalınmaya çalışılmıştır. Art damaksıl genizsil ünsüz “ng” sesi için çalışma boyunca *ñ* imlâsı tercih edilmiştir. Faydalanılan kaynakların bazısında *e* bazısında *i* olarak gösterilen kapalı e ünlüsü, çalışma boyunca *ê* imlâsı ile gösterilmiştir. Kullanılan kaynakların bazılarında “montag, bo, monçulayu, monı, monta, törlüg, ötle-, öntür-, ön-” şeklinde geçen kelimelerin ilk hecelerindeki geniş-yuvarlak ünlüler, dar-yuvarlak ünlülerle değiştirilmiştir.

ā	:uzun a
ä	:e ünlüsü
ê	:kapalı e
ġ	:artdamaksıl ötümlü ünsüz
ķ	:artdamaksıl ötümsüz ünsüz
ŋ, ñ	:artdamaksıl genizsil ünsüz

GİRİŞ

Çalışmaya başlanırken Eski Uygur çatiklerinde çok anlamlı kelimelerin tespiti amacıyla öncesinde bir literatür taraması yapılmıştır. Eski Türkçeye dair araştırmaların daha çok morfoloji, etimoloji, sentaks, leksikoloji üzerine yapıldığı görülmüştür. Semantik açıdan Eski Türkçe metinlerin incelenmesi yeni bir çalışma sahasıdır. Bir kelimenin anlamının tespitinin kendi içerisinde zor bir mesele olması bu alanda çalışmalardan kaçınılmasına sebep olmuş olabilir. Yapılacak olan tez çalışmasının bu anlam deryasında bir damla olması temenni edilmektedir. Bu tespitlerle yola çıkılan çalışmada seçilen dört çatik olan *Aç Pars*, *Çaştani Beg*, *Dantipali Beg* ve *Prens Kalyāṇaṃkara Papaṃkara*'da tespit edilen çok anlamlı kelimeler ayrılarak “isimler” ve “fiiller” olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir.

Öncesinde tezin ilk üç bölümünü oluşturan “Dil ve Dil Bilimi, Anlam ve Anlam Bilimi, Çok Anlamlılık” bölümlerinde “Dil nedir? Anlam nedir? Anlam nasıl oluşur? Kelime nasıl çok anlamlı hâle gelir?” gibi temel soruların cevapları aranmıştır. Bu sorular ışığında dil bilim, anlam bilim, anlam ilişkileri, anlam değişimleri, anlam bulanıklığı ve belirsizliği, çok anlamlılığın oluşmasındaki dil içi ve dil dışı olaylar açıklanmıştır. İlk üç bölümde anlatılan bu konular için temel olarak başvuru kaynaklar; Zeynel Kiran, Ayşe Eziler Kiran'ın *Dilbilime Giriş*; Doğan Aksan'ın *Her Yönüyle Dil, Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*; Steven Roger Fischer'ın *Dilin Tarihi* adlı eserler olmuştur. Bunun dışında Hülya Arslan Erol'un *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Leonard Bloomfield'in *Language*, Caner Kerimoğlu'nun *Genel Dilbilime Giriş*, Ferdinand de Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*, André Martinet'in *İşlevsel Genel Dilbilim*, John Lyon'un *Kuramsal Dilbilime Giriş*, V. Doğan Günay'ın *Sözcükbilime Giriş*, Kerim Demirci'nin *Türkoloji için Dilbilim*, Pierre Guiraud'un *Anlambilim*, Kaken Ahanov'un *Dil Biliminin Esasları*, Fatma Erkman Akerson'un *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış* adlı eserleri olmuştur.

Dördüncü bölümde anlatılan Uygur tarihi, Uygur edebiyatı, Eski Uygur Türkçesi çalışmalarının tarihi için başvurulacak kaynaklar; Ahmet Bican Ercilasun'un *Türk Dili Tarihi*, Mehmet Ölmez'in *Köktürkçe ve Uygurca Dersleri*, Johan Elverskog'un *Budist Uygur Edebiyatı* adlı eserleri olmuştur.

Çalışmanın son iki bölümünde, ilk dört bölümde anlatılan bilgilerin uygulaması olarak nitelendirilebilecek çok anlamlı kelimelerin tespitinde bazı sınırlar çizilmiştir. Kişi adları, yer adları, hayvan adları, unvan adları, zamirler, bağlaçlar çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir. Fiiller bölümünde ise fiillerin birleşik fiil grupları içerisinde kazandıkları anlamlar, kelime birleşimiyle kazanılan anlamlar olduğundan madde başı olarak verilmemiştir. Eğer bu birleşik fiil grupları kalıplaşarak deyim haline geldiyse ya da kelimelerden biri temel anlamından uzaklaşmışsa madde başı olarak verilmiştir. Eski Uygurcadaki deyimlerin tespiti için başvurulacak başlıca kaynak Serkan Şen'in *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı eseri olmuştur. Eski Uygurca, ikilemelerin sayısı bakımından Türkçenin tarihî devirleri içerisinde en zengin olan devir olması sebebiyle incelenen metinlerde oldukça ikileme tespit edilmiştir. Bu ikilemelerin tespiti için Mehmet Ölmez'in ve Meltem Can'ın çalışmaları esas alınmıştır.

İsim ve fiiller, ait olduğu bağlamdan koparılmadan verilmiştir. Bu bağlam içerisinde verilen cümlelerin daha iyi anlaşılması için Türkiye Türkçesine çevirisi de örneklerle birlikte verilmiştir. Çeviri yaparken kullanılan temel kaynak Jens Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch– Türkisch/ Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe* adlı sözlüğüdür. Bunun dışında Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch* adlı sözlüğü, Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, metinler için seçilen araştırmacıların hazırladığı sözlük kısımları çeviri kısmında yararlanılan kaynaklardır.

Metinlerin okunuşu bu çalışmanın kapsamına girmediğinden Aç Pars için Ceval Kaya'nın *Uygurca Altun Yaruk*; Çaştani Beg ve Dantipali Beg için Murat Elmalı'nın *Daśakarmapathāavadānamālā*; Prens Kalyāṇaṃkara Papaṃkara için James Russel Hamilton'un *Prens Kalyāṇaṃkara ve Papaṃkara* adlı eserlerindeki okumalara genellikle sadık kalınarak çalışma içerisine dahil edilmiştir. Bu okumalarda

değiştirilen husus, “montag, monta, monı, monçulayu, bo, törlüg, ötle-, öntür-, ön-” şeklinde geçen kelimelerin ilk hecelerindeki geniş-yuvarlak ünlülerin, dar-yuvarlak ünlülerle değiştirilmesidir. Kimi zaman *e* kimi zaman *i* sesiyle yazılan kapalı e sesi için çalışma boyunca *é* imlâsı kullanılmıştır. Aynı cümlenin birden çok madde başı altında kullanılması sebebiyle bazen cümlenin tamamı çalışmada belirtilmeyip bu durum “...” işareti ile gösterilmiştir. Metnin alındığı kaynakta kullanılan “[...]” işareti ise metnin okunamayan, eksik olan kısımlarını ifade etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL VE DİL BİLİMİ

1.1 Dil

İnsanoğlu; kendisini doğadaki diğer canlılardan ayıran yegâne özellik olan düşünme becerisiyle, zihninde ortaya çıkan düşüncelerini birbirine anlatmak istemiştir. Bu istek sonucunda değişik yollar aramışlardır. İlk insanlar gerek çıkarılan anlamsız seslerle gerek resim çizerek gerekse jest ve mimikleriyle iletişim kurmaya çalışmıştır. İletişim kurma çabası insanlığın var oluş tarihiyle denk düşmektedir. Bu çabanın sonucunda asırlar içerisinde sözsüz iletişimden, sözlü iletişime geçilmiştir. Ardından yazının icadıyla da bu sözlü iletişim kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Kayıt alınan belgelerden anlaşıldığı üzere “dil” kavramına ait pek çok tanım bulunmaktadır.

“Dil nedir?” sorusunun cevabı tarihi seyir içinde değişmiş ve gelişmiştir. Çünkü insanoğlu, konuştuğu dil hakkında hep bir merak duymuş ve bu merakına cevaplar aramaya çalışmıştır. Dil, sadece kelimelerden oluşan bir dizge değil; tüm insanoğlunun dünyasını şekillendiren bir gerçekliktir. Yunus Emre’nin kaleme aldığı *Söz ola kestire başı, söz ola bitire savaşı* dizesinden de anlaşılacağı üzere dile getirilen kelimeler, insan hayatını oldukça etkilemektedir. Aynı zamanda toplum içinde insanın kendini var etmesi de ancak dil aracılığıyla mümkündür.

“İnsan dil içinde ve dil aracılığıyla özne olarak ortaya çıkar.”¹ diyen È. Benveniste insan için dilin varlığının önemini ortaya koymaktadır. Dil olmadan düşünceler aktarılamaz, dünya anlaşılamaz, toplum içinde barınılamaz. Günay Karaağaç’ın da dediği gibi “Bireyin sosyal kimliği ya da insan kimliği, dil denilen, sosyal uzlaşıya dayalı tamamen yapay bir saymacalar sisteminde yaşar.”²

¹ Èmile Benveniste, **Genel Dilbilim Sorunları**, Çev. Erdim Öztokat, İstanbul, Yapı Kredi Yayıncılık, 1995, s. 180.

² Günay Karaağaç, **Türkçenin Dil Bilgisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2019, s. 37.

Türk Dil Kurumunun sözlüğünde yer alan tanıma göre dil, “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş sesli veya görsel işaretler sistemi”³ dir.

Muharrem Ergin’e göre “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabî bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir.”⁴

Doğan Aksan ise “Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyümlü bir varlıktır.”⁵ der. Günay Karaağaç ise “Dil, gerçek dünyanın, dilin saymaca birimleri ile yeniden kurulmasıdır.”⁶ der.

Steven Roger Fischer’a göre ise dil en dar tanımıyla “Dil, anlamlı bir sözdizim içerisinde, keyfî semboller (gramatik sözler ya da onların yazılı ve görsel ifadeleri) kullanılarak karmaşık düşüncelerin aktarılabilceği bir ortam olarak anlaşılabilir.”⁷ şeklindedir.

Bu tanımlara bakıldığında dilin birkaç kelimeyle sınırlandırılmayacak kadar geniş ve bilinmezliklerle dolu bir derya olduğu açıkça görülmektedir. Dilin spesifik bir tanımından ziyade özelliklerinden bahsetmek daha uygun olacaktır.

Dil; canlı bir varlıktır çünkü insanla birlikte var olur, insanlar değıştikçe ve geliştikçe konuştukları diller de daima gelişir ve değışir. Kullanılmayan kelimeler dilden çıkarılır ya da yeni kelimeler dile eklenir. Bir dilin ölümü ancak onu konuşan insanların tamamının ölümüyle gerçekleşir.

³ Güncel Türkçe Sözlük, “dil” maddesi, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10.06.2024)

⁴ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2013, s. 3.

⁵ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yayınları, 2020, s. 11.

⁶ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 37.

⁷ Steven Roger Fischer, **Dilin Tarihi**, Çev. Muhtesim Güvenç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 25-26.

Dil, kültür taşıyıcısıdır çünkü insanoğlu önce sözlü olarak sonrasında yazılı olarak geleneklerini gelecek nesillere miras bırakma eğiliminde olmuşlardır. Bir toplumun kültürünü yansıtan dilin, herhangi bir dönemi incelendiğinde ait olduğu toplumla ilgili izler bulmak mümkündür. Örneğin Türkçe, akrabalık isimleri açısından çok zenginken Eskimo dilinde “kar” ile ilgili elli kadar kelime bulunmaktadır.⁸ Bu durum bu toplumlarda önem verilen kavramlar hakkında bilgi vermektedir.

Dil, nedensizdir çünkü kelimelerin oluşmasıyla, kelimelere verilen anlamlarla ilgili hiçbir mantıklı açıklama yoktur. Dilin nasıl ortaya çıktığı, kelimelerin neye göre oluşturulduğu, insanların bu kelimeleri nasıl kabul ettiği gibi sorular; ilk araştırmaların konusu olmuştur. İlk çalışmalar, bu sorular ışığında dile felsefi açıdan yaklaşan eski Yunanlılar tarafından yapılmıştır. M.Ö. 5. yy.’da başlayan felsefi tartışmalarda *doğalcılar* ve *uzlaşmacılar* olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştır. Kelimelerin anlamlarının doğuştan kazanıldığını düşünen doğalcılara karşın uzlaşmacılar, kelimelerin anlamlarının karşılıklı bir anlaşmadan doğduğunu düşünürler.⁹ Zaman içinde anlaşılmıştır ki kelimelerin oluşumunda herhangi bir nedensellik yoktur. “Elma” nesnesine neden “elma” dendiği bilinemez ve bilmesinin de imkânı yoktur.

Dil, düşüncelerin yansıtıcısıdır fakat bu özellik bazı sorunlar ortaya çıkarabilir çünkü dil tek taraflı bir olgu değildir. Elbette insan kendi kendine konuşabilir fakat daha önce de belirtildiği gibi dil, insanların temel iletişim aracıdır. Bu durumda en az iki kişi gerekmektedir. Bu sebeple ilk sorun insanın zihninden geçenleri tam olarak kelimelere dökmekte ne kadar başarılı olduğu diğer sorun ise bu kelimeleri karşısındaki kişinin ne ölçüde algıladığıdır.

1.2 Dil İncelemeleri Tarihi

Dil, tarih boyunca merak edilmiş ve incelenmiştir. Psikoloji, felsefe, sosyoloji, tarih, mantık gibi bilimlerden araştırılmıştır çünkü düşüncelerin aynası olan dil,

⁸ Zeynel Kıran, Ayşe Eziler Kıran, **Dilbilime Giriş**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2022, s. 69-70.

⁹ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 33.

her kesimin ilgisini çekmiştir. Fakat dili anlama ve açıklama işi esas olarak *filoloji*, *dil bilgisi* ve *dil bilim* bölümlerinden ilerlemiştir.¹⁰

Dil üzerine ilk çalışmalar eski Yunan’da M.Ö. yaklaşık 400, eski Hint’te M.Ö. yaklaşık 800 yıllarında başlamıştır.¹¹ Eski Yunan’da felsefî tartışmalardan birisi de dilin etkili ve güzel kullanılması meselesi olmuştur. *Retorik* olarak adlandırılan bu alandan hareketle gramer çalışmaları başlamıştır. Daha önce bahsedilen *doğalcılar/uzlaşmacılar* tartışmasına ek olarak *örnekseme/aykırılık* tartışması da dile dair yapılan diğer büyük tartışmadır. Dilin düzenli ve kurallı olduğunu iddia eden *örneksemecilere* karşı *aykırılıkçılar* dilde pek çok düzensizlik olduğunu savunur.¹² Bu iki tartışma eşliğinde eski Yunan’da fonetik, gramer, edebiyat üslubu, hitabet gibi çalışmalar yapılmıştır. Konuşma dilinden ziyade yazılı dille ilgilenen Yunanlılar *isim* ve *fiil* başta olmak üzere hâlen kullanılmakta olan bazı dil bilim terimlerinin yaratıcısı olmuşlardır.¹³

Bilinen en eski dil çalışmaları Hint bölgesinde yapılmıştır. Yunanlıların aksine burada dil incelemelerinin merak kaynağı din odaklı olmuştur. Veda’ların korunması amacıyla ortaya çıkan araştırmalarla Sanskritçe; gramatik, fonetik, semantik açılardan incelenmiştir. Bu çalışmalarla 18. yy.’a kadar Batılı araştırmacılardan daha önde olmuşlardır. İlk araştırmacılar dilin, biçim ve anlamla ilişkisini keyfi uzlaşım ile açıklarken sadece sözcüklerin değil cümlelerin de incelenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Özellikle *fonetik* (ses bilimi) açısından geliştirdikleri seviyeye Batı’da ancak 20. yy.’da gelinmiştir.¹⁴

Yukarıda zikredilen iki ana kaynaktan sonra çalışmalar 18. yy.’a kadar daha çok gramer, morfoloji, sözdizimi, sentaks, sözlük alanlarında ilerlemiştir. 18. yy.’da ise dile dair felsefî tartışmalar yeniden ortaya çıkmıştır. 19. yy. itibarıyla ortaya çıkan çalışmalarda birçok dil arasında karşılaştırmalı çalışmalar görülmeye başlanır. Diller

¹⁰ Kerim Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, Ankara, Anı Yayıncılık, 2023, s. 1.

¹¹ Fischer, *a.g.e.*, s. 138-142.

¹² Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, İstanbul, Pegem Akademi, 2022, s. 7.

¹³ Fischer, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁴ Fischer, *a.g.e.*, s. 139.

arasında akrabalıklar aranmaya başlanır. *Tarihsel dil bilim* olarak nitelendirilen alanda dillerin eski metinleri üzerine araştırmalar yapılmaya başlanır. Böylece 19. yy. karşılaştırmalı ve tarihsel dil bilim çağı olmuştur. 20. yy. itibarıyla ise dilin sadece ve sadece kendisini inceleyen modern dilbilim anlayışı doğmuştur.¹⁵

Kısa bir özeti verilen tarih incelemelerinin ilerlediği üç ana kolun tanımlarına bakılacak olursa; filoloji, *phielo* ve *logos* kelimelerinin birleşiminden meydana gelir ve bu birleşim de “dil sevgisi, dil ilgisi” olarak anlamlandırılabilir. Filoloji, konu olarak tek başına dili incelememiş; tarih boyunca felsefe, ilahiyat, edebiyat, tarih, hitabet gibi alanlarla ilişki içinde olmuştur. Konuşma diline değil sadece yazı diline odaklanan filolojinin kapsamına eserlerin edebîliği, tarihî değerleri, dilbilgisel doğrulukları, sanatsal yönleri, yazarların hayatı, metinlerin tamirleri ve tahlilleri gibi konular girmektedir.¹⁶

Dil bilgisi ya da *gamer* olarak adlandırılan alan ise ilk çalışmaların içeriğini oluşturmaktadır. Gramer sözcüğünün orijinali Yunanca *grammatike* biçiminde olup bu kelime “harf” anlamına gelmektedir. Dil bilgisi çalışmalarının tarihi oldukça eskidir. Eski metinleri açıklamak, bir yabancı dili öğrenmek, kendi anadilini doğru konuşmayı öğrenmek gibi amaçlarla ortaya çıkmıştır.¹⁷ Genel bir tanımla; “Bir dili doğru konuşmak ve yazmak için bilinmesi gereken kuralların bütününe dil bilgisi ya da gramer denir.”¹⁸

Dil bilgisi günümüzde iki temel anlayışla incelenmektedir. Sadece dilin kullanımının kurallara göre doğruluğu yanlışlığıyla ilgilenen *kuralcı dil bilgisine* karşın *betimleyici dil bilgisinde* kurallara değil konuşulan dile odaklanılır. Esas amaçları dilin betimlenmesidir ki bu anlayışla modern dilbilim anlayışına yaklaşılr.¹⁹

¹⁵ Fischer, **a.g.e.**, s. 145-161.

¹⁶ Demirci, **a.g.e.**, s. 2-3.

¹⁷ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁸ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁹ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 3.

Biçimsel bir çalışma olarak da nitelendirilebilecek dil bilgisi, kelimelerin ya da cümlelerin anlamlarıyla ilgilenmez.²⁰ Bu yaklaşımla dil bilimden ayrılır.

Dil bilim kavramı ilk kez 1826'da Latince *lingua* (dil) kelimesinden türetilmiş *linguistique* (dilbilimi) kelimesiyle karşımıza çıkmaktadır.²¹ Dil bilim çalışmaları ilk olarak dillerin tarihsel ve karşılaştırmalı incelemeleriyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Sanskritçe, Yunanca, Latince ve Germen dillerinin bir karşılaştırması 1816'da Franz Bopp tarafından yayınlanmıştır. Ardından kendisi Hint-Avrupa dillerini karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bu çalışmalarıyla dil bilimin kurucusu kabul edilmektedir. 19. yüzyılda bu anlayışla tarihsel ve karşılaştırmalı, art zamanlı çalışmalar sürmüştür. 20. yy.'a gelindiğinde ise Ferdinand de Saussure tarafından ortaya konan eş zamanlı betimleyici dilbilimle modern dil bilim kurulmuştur.²²

Dil bilimi, dil bilgisinden ayıran özelliklerin başında evrensellik gelmektedir çünkü dil bilim, incelediği dillere daha kapsayıcı bir bakış açısıyla bakmaktadır. Filoloji ise dil bilimden tarihsel metinleri ve bu metinlerin yapılarını incelemesiyle ayrılır.²³ Sözün özü dil bilim, dili müstakil olarak inceleyen yegâne bilim dalı olmuştur.

1.3 Dil Bilimi

Berke Vardar tarafından "Kendine özgü yöntemlerle genel olarak dil olayını, özel olarak da doğal dilleri yapılan, işleyişleri, süre içindeki değişimleri, vb. açısından inceleyen insan bilimi."²⁴ olarak tanımlanan dil bilimi, en geniş tanımıyla dili inceleyen bilim dalıdır. Dil bilimcinin görevi ise; "İnsan dillerinin gerçekteki yazma

²⁰ David Crystal, **Dilbilim Nedir?**, Çev. Ahmet Benzer, İstanbul, Pegem Akademi, 2016, s. 42.

²¹ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 72.

²² Fischer, **a.g.e.**, s. 161.

²³ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 3.

²⁴ Berke Vardar, **Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2002, s. 73.

ve konuşma biçimlerini betimlemektir; nasıl konuşma ya da yazmalarını gerektiğini buyurmak değil. Dilbilim betimseldir, kuralcı değildir.”²⁵

Modern dil bilimin kurucusu olan Ferdinand de Saussure tarafından 20. yy.’da ortaya konan *yapısal dil bilimi* kuramının içerisinde gelişerek çıkan *işlevsel dil bilimi* kuramı ve *üreten-dönüşümsel dil bilgisi kuramı*; dil biliminin üç temel kaynağını oluşturmaktadır. Bu kuramlara ek olarak geliştirilen pek çok fikir olsa da bunlar bu çalışmanın dışında kalmaktadır.²⁶ Yapısal dil bilimi kuramının kurucusu olan Saussure’e göre “Dil, bireysel bilincin hazır mamul olarak bulduğu ve bu bilincin tartışamayacağı dural, değiştirilemez, kuralcı olarak özdeş dilsel biçimler sistemidir.”²⁷

Saussure’ün öğrencileri tarafından hazırlanan *Genel Dilbilim Dersleri*, araştırmacının ders notlarından oluşturulmuştur. Bu eserden hareketle yapısalcılık kuramıyla ilgili bazı ikiliklerden söz etmek gerekmektedir. Yaptığı en ünlü ayrım *langue* (dil) ve *parole* (söz) ayrımıdır. Dil kavramını toplumsal bir olgu olarak görürken söz kavramını bireysel bir kullanım olarak ele almaktadır.²⁸ Dil, kuralları toplum tarafından belirlenmiş topluma ait bir kurumken söz, bireylerin konuşucu tarafından öznel olarak ortaya konmuş hâlidir.

Eş zamanlı ve art zamanlı dil incelemeleri de yine bu eserde açıklanmıştır. *Eş zamanlı inceleme*, dilin var olan dönemdeki ilişkilerini incelerken *art zamanlı inceleme*, dilin tarihî seyir içindeki dönemlerini incelemektedir. Dilde art zamanlı değişimlerin sebebi olarak “söz”ü yani bireyi işaret etmektedir. Art zamanlı dil bilimi, birbirinin yerini alan ardışık öğeleri incelerken eş zamanlı dil bilimi, aynı toplumsal bilincin algıladığı bağıntıları incelemektedir.²⁹

²⁵ John Lyons, **Kuramsal Dilbilime Giriş**, Çev. Ahmet Kocaman, Ankara, TDK Yayınları, 1983, s. 47.

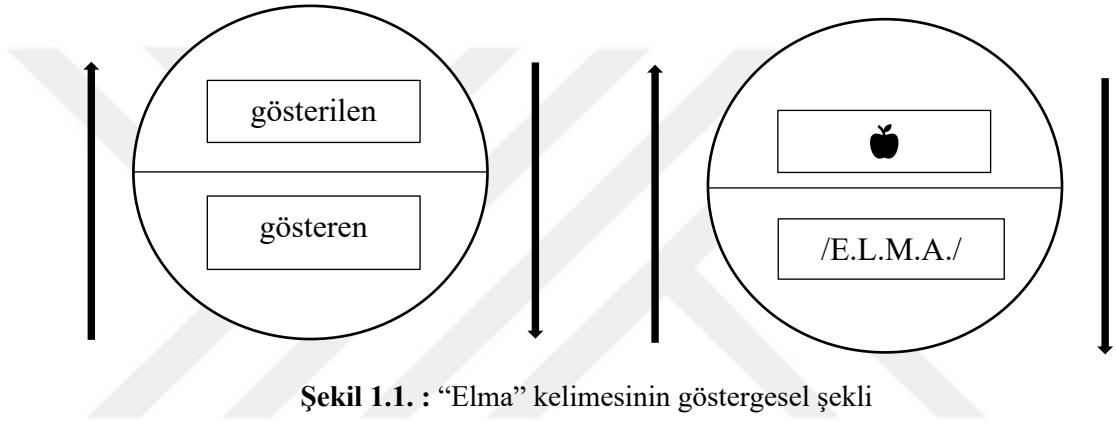
²⁶ Tüm dil bilimi kuramları için bkz. Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**

²⁷ Ferdinand de Saussure, **Genel Dilbilim Yazıları**, Çev. Savaş Kılıç, İstanbul, İthaki Yayınları, 2014, s. 17.

²⁸ Mehmet Osman Toklu, **Dilbilime Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2021, s. 20-21.

²⁹ Ferdinand de Saussure, **Genel Dilbilim Dersleri**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları, 1998, s. 150-152.

Gösterge biliminin ilkelerini dile yansıtarak ortaya koyduğu *gösteren/gösterilen* ikiliği ise kuram için temel unsur niteliğindedir. *Dil göstergesi* olarak ifade edilen kavram, dilde anlamlı en küçük birimi ifade etmektedir. *Gösteren* terimi ile fonetik temsil kastediliyorken *gösterilen* terimi ile kavramın kendisi ifade edilmektedir. Bu iki terimin birleşimi ise *göstergeyi* oluşturmaktadır.³⁰ Başka bir ifadeyle gösteren, dil göstergesinin sesle ilgili somut bölümüyken gösterilen, zihnimizde uyanan düşüncelerdir.³¹ Konunun anlaşılması için “elma” kelimesinin göstergesel şekli aşağıda verilmiştir.

Dil göstergelerinin kendi başına taşıdıkları özellikler ise nedensizlik, çizgisellik ve değişmezlik olarak sıralanabilir.³² Nedensellik kastedilen daha önce de bahsedildiği gibi dil göstergelerinin oluşumunun hiçbir sebebe dayanmamasıdır. Çizgisellik özelliğiyle ise bu dil göstergelerinin ancak belli bir dizge içinde ve sırayla dizildiğinde anlamlı hale gelmesi kastedilmektedir. Değişmezlik ilkesi ise dil göstergelerini bireylerin kendi istedikleri gibi yoktan var edememesidir. Dil göstergelerinin değişebileceği durumlar sınırlıdır ve bu değişiklikler anlam değişikliğinden kaynaklı kelimelerin yer değiştirmesinden ibarettir.³³

Genel hatlarıyla aktarılan yapısal dil biliminin ardından Fransız ekolünden doğan işlevselcilik kuramıyla ilgili değinilecek temel nokta André Martinet’in ortaya

³⁰ Demirci, **a.g.e.**, s. 52.

³¹ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 160.

³² Özcan Başkan, **Lengüistik Metodu**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2003, s. 80-82.

³³ Toklu, **a.g.e.**, s. 31-32.

koyduğu dilin *çift eklemlilik* özelliği olacaktır. Dilin birinci eklemliliğini, konuşucudan alıcıya aktarılacak istenen her olgunun her biri sesli bir biçim ve bir anlamla yüklü birimler dizilişi olarak çözümlenmesini sağlayan eklemlilik oluşturur. İkinci eklemlilik ise birinci eklemlilikte oluşan dizgelerin tekrar en küçük birimlere parçalanmasıdır ki bu özellik sayesinde yeni sözcükler meydana gelir, dilde tutumluluk sağlanır.³⁴ Çift eklemlilik özelliğinin uygulandığı bir örnek aşağıda verilmiştir.

Birinci Eklemlilik	İkinci Eklemlilik
Ayşe, elmayı yedi.	A-y-ş-e e-l-m-a-y-ı y-e-d-i

Şekil 1.2. : “Ayşe, elmayı yedi.” cümlesinin çift eklemlilik çözümlemesi

Amerikan yapısalcılığı olarak da nitelendiren ve temelini Noam Chomsky’nin attığı üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramına geçmeden önce Chomsky’nin dile dair birkaç düşüncesini belirtmekte fayda vardır. Chomsky, dil incelemeleri hakkında şöyle düşünür: “Dili incelemek, bazılarının insanın özü dediği şeye yaklaşımdır, yani zihnimizin bildiği kadarıyla yalnızca insana özgü ayırt edici niteliklerine.”³⁵ Chomsky, insanların dil bilgisine ait kuralları bilmeden sezgisel bir biçimde cümle kurduklarını iddia eder. Dil kavramının içine o dili konuşan bireyin yaratıcılığını ekler ve cümlelerin üretiminin biçimsel ilkelerini insan zekasının gücünü vurgulayarak açıklamaya çalışır.³⁶ İnsan sınırlı sayıda sözcükle sonsuz sayıda cümle üretebilir.

Bu kuramın temel kavramları da Saussure’de olduğu gibi ikilikler şeklinde meydana gelmektedir. *Edinç/edim* ikiliği *dil/söz* ayrımına benzemektedir. *Edinç*, konuşucunun kendi diline ait dil bilgisi iken *edim* dilin somut kullanımıdır.³⁷ *Dil bilgisel olan/dil bilgisel olmayan* ayrımı ise bir cümlenin anlamsız olsa da dil bilgisel kurallara uygunluğuna göre ayrılmasıdır. Fakat bu ayrım anlamsız olarak

³⁴ André Martinet, **İşlevsel Genel Dilbilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları, 1998, s. 21-22.

³⁵ Fatma Erkman Akerson, **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayın, 2016, s. 25.

³⁶ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 232-233.

³⁷ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 70.

nitelendirilen cümlelerin özellikle şiir dilinde anlamlı kabul edilmesi sebebiyle eleştirilmiştir.³⁸ Son olarak *derin yapı/yüzey yapı* ayrımı ise biçim ve anlam ayrımıyla ilgilidir. *Yüzey yapı*, ses bilimsel incelemeyi ifade ederken *derin yapı*, anlam incelemesini ifade etmektedir.³⁹

Dil bilim çalışmalarında anlam, özelliklerinin tespitinin zorluğu sebebiyle uzun süre dışlanmış daha çok dilin biçimiyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Öyle ki Amerikalı dil bilimci Leonard Bloomfield, biçimle anlamı bir tutar ve anlamı ayrıca incelemenin gereksiz olduğunu düşünür. Her dil bilimsel biçimin bir anlamı olduğunu eğer biçimler fonetik olarak değişirse anlamların da değişeceğini söyler.⁴⁰ Anlam meselesi bu çalışmanın temelini oluşturduğundan diğer bölümde detaylı olarak açıklanacaktır.

Dil bilim çalışmalarının sahası hâlen genişlemeye devam etmektedir. Dil bilimin alt dalları; ses bilgisi, ses bilimi, parçalar üstü ses bilgisi, biçim bilgisi, leksikoloji, sözlük bilimi, etimoloji, halk etimolojisi, söz dizimi, ad bilimi, anlam bilimi, edim bilimi, söylem analizi, metin dil bilimi, toplumsal dil bilim, tarihsel dil bilim, lehçe bilimi, antropolojik dil bilim, psikolojik dil bilim, davranışçı dil bilim, uygulamalı dil bilim, bilgisayarlı dil bilim, derlem dil bilim, çeviri bilimi, adli dil bilim olarak sıralanabilir.⁴¹

Yukarıda sıralanan alt dallardan da anlaşılacağı üzere, dil pek çok branş tarafından araştırılmaktadır. Dil, üzerine konuşulacakların tükenemeyeceği bir alandır. İnsanoğluyla başlayan dil serüveni ancak onun yok olmasıyla sonra erer.

³⁸ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 71.

³⁹ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 72.

⁴⁰ Leonard Bloomfield, **Language**, University of Chicago Press, London, 1984, s. 145.

⁴¹ Demirci, **a.g.e.**, s. 61-62.

İKİNCİ BÖLÜM

ANLAM VE ANLAM BİLİMİ

2.1 Anlam

Anlam kavramı hakkındaki merak, doğrudan olmasa da dolaylı olarak hep var olmuştur. Sözcüklerin nasıl ortaya çıktığı, nesnelerin isimleriyle ilişkileri, sözcüklerin neden değiştiği, insan zihninin sözcükleri nasıl öğrendiği, sözcüklerin düşüncelerle ilişkisi gibi sorunlar ilk tartışmaların başlangıcı olmuştur. Özellikle eski Yunan’da başlayan ve 19. yy.’a kadar sürecek olan anlam tartışmaları daha çok felsefenin konusu olmuştur. Özellikle 17-18. yy.’da Alman filozoflar, dilin düşünceyle ilişkisi üzerine eğilmiştir. Gottfried Wilhelm Leibniz, dil öğelerinin anlam açısından doğru çözülmesiyle zihin işleyişinin de çözüleceğini iddia etmiştir.⁴² Anlam biliminin ortaya çıktığı ve anlam incelemelerinin dil bilimi sahasında önem kazandığı 19. yy.’a kadar felsefe alanında anlam ile ilgili oluşmuş üç temel kuram vardır: *Zihinci kuram*, *göndergeci kuram* ve *davranışçı kuram*.⁴³

Zihinci anlam kuramına göre, sözcük anlamları insan zihnindeki en verimli fikirlerdir.⁴⁴ Aristoteles’ten başlatılabilecek bu kuram iki bin sene kadar hâkim olmuştur. Bu kurama göre dil, insanın zihninde oluşan düşünceleri aktarmaya yarayan işaretlerdir. Hangi sözcüğün hangi düşünce için kullanılacağı uzlaşımsaldır. İnsan, zihnindeki kavramlarla sözcükleri eşleştirir sonrasında bu sözcükleri cümle haline getirip düşüncelerini dile getirir.⁴⁵ John Locke, Francois Bacon, Gottfried Wilhelm Leibniz, Wilhelm von Humboldt, Johann Gottfried Herder bu kuramın önemli düşünürleri arasında sayılabilir.⁴⁶ Dil bilimci Noam Chomsky, bu kurama katılmaktadır çünkü o dili psikolojik bir olgu olarak görüp insanın sözcük ve söz

⁴² Aksan, **a.g.e.**, s. 141.

⁴³ R. Levent Aysever, “Dil Felsefesinin Geleceğine Bir Bakış”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:2, 2003, s. 130.

⁴⁴ Paul Elbourne, **Anlam-Anlambilime Giriş**, Çev. Murat Demirekin, İstanbul, The Kitap Yayınları, 2020, s. 27.

⁴⁵ Aysever, **a.g.m.**, s. 130-131.

⁴⁶ Aksan, **a.g.e.**, 141.

dizimi unsurlarıyla kuşandığını düşünmektedir. Bu dile özgü zihinsel özelliklerle kuşanmaya ise *dil yetisi* adını verir.⁴⁷

Göndergeci anlam kuramına göre, sözcüklerin anlamları dünyadaki nesnelere gönderme yapmaktadır. Anlam, gönderme yapılan şeylerdir. Sözcüklerin anlamı nesnelerdir.⁴⁸ Gottlob Frege, zihinci anlam kuramını, sözcüklerin anlamlarının zihinle eşleştirilmesi halinde aynı nesnenin farklı farklı anlamlarının ortaya çıkma ihtimali olması açısından eleştirmiştir. Böylece ortaya daha nesnel bir bakış açısı ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Bertrand Russell ve Ludwig Wittgenstein'in geliştirdiği bu kurama göre dil ve dünya ilişkisi anlama yerleştirilir. Sözcükler nesneleri, cümleler ise nesnelerin yarattığı durumları ifade eder. Hangi sözcüğün hangi nesne için kullanılacağı ise uzlaşımsaldır.⁵⁰ Wittgenstein'in *Tractatus Logico-Philosophicus* isimli eserinde açıkladığı görüşlerine göre dil, dünyayı resmetmeye yarar. Dünyada var olmayan hiçbir şey dile de giremez. Fikirlerinin özeti olarak nitelendirilebilecek şekilde; "*Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır.*"⁵¹

Davranışçı anlam kuramı, diğer iki kurama göre dile daha geniş bir açıdan yaklaşmaktadır. Sadece sözcüğe değil esas olarak cümleye odaklanmaktadır. Dili kullanmanın bir davranışta bulunmak, konuşan kişinin gösterdiği tepki olduğu ileri sürülür. Charles Morris, Charles Osgood gibi düşünürler ve dil bilimci Leonard Bloomfield, bu kuramı geliştiren isimlerdir.⁵²

Yukarıda bahsedilen kuramlar, dil felsefesi alanının yaklaşımlarıdır. Dil felsefesi dil dışı ilişkilerle ilgilenir. Dilin kaynağını, dil-düşünce ve dil-gerçeklik ilişkilerini, dilin toplumla ilişkisini, sözcüklere anlam verilme ilişkisini tartışır. Dilin kendisini değil dilin gerçeklikle ilişkisini incelemektedir.⁵³ Noam Chomsky'nin *dil yetisi* olarak ifade ettiği alan, dil felsefesinin konusudur. Anlam kavramının anlam

⁴⁷ Elbourne, **a.g.e.**, s. 36.

⁴⁸ Elbourne, **a.g.e.**, s. 28.

⁴⁹ Elbourne, **a.g.e.**, s. 44.

⁵⁰ Aysever, **a.g.m.**, s. 131.

⁵¹ Kerim, **a.g.e.**, s. 372.

⁵² Aysever, **a.g.m.**, s. 131-132.

⁵³ Zeki Özcan, **Dil Felsefesi I**, İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2020, s. 33.

bilimi içerisinde kazandığı tanım ise dil içi olaylarla ilgilenir ve bu tartışmaları dışarıda bırakır. Kuramlardan bahsedilmesinin sebebi anlam bilimiyle ilgili bakış açılarının bu kuramlardan da etkilenmesidir. Bu da göstermektedir ki dil felsefesiyle dil bilimi birbirine taban tabana zıt değil birbirini besleyen iki alandır.

2.2. Anlam Bilimi

Dilin ortaya çıkışının temel sebebi insanın kendini ifade etme isteğidir. En az iki kişi arasında gerçekleşen iletişim sayesinde insanlar düşüncelerini anlatmayı ve düşüncelerinin anlaşılmasını isterler. O halde anlam, dilin ana iskeletini oluşturmaktadır. Anlam kavramının tanımları üzerine bir fikir birliği yoktur çünkü dil ne kadar karmaşık bir yapıysa anlam için de aynı durum geçerlidir. Felsefe, psikoloji, sosyoloji, mantık, edebiyat gibi alanlara göre “anlam”ın kapsamı değişecektir.

Pierre Guiraud’un *Anlambilim* isimli eserinde belirttiği üzere anlam ile ilgili üç temel sorun vardır: Ruhbilimsel sorun; iletişim kurarken zihnimizde neler olur, gösterge nedir, niçin ve nasıl iletişim kurarız gibi sorularla ilgilenmektedir. Mantıksal sorun; göstergelerin gerçekte bağlantısını, doğru anlamlandırmanın kurallarını araştırmaktadır. Dil bilimsel sorun ise göstergeler dizgesinin özellikle bu dizgenin işleviyle ilgili sorunlarla ilgilenir.⁵⁴

P. Guiraud anlam bilimini kendi içerisinde üçe ayırmaktadır: *Genel anlam bilim, felsefi anlam bilim, dil bilimsel anlam bilim*.⁵⁵ Felsefi ya da mantıksal anlam bilimi, dilin mantıksal kuruluşu üzerine araştırmalar yapmakta ve anlam da bu çerçevede ele alınmaktadır. Özellikle Rudolf Carnap bu alanda çalışmıştır.⁵⁶ Genel anlam bilimi ise özellikle dil ve insan ilişkileriyle ilgili çalışmalar yapmaktadır. Dil; psikoloji, sosyoloji, mantık gibi açılardan ele alınır. Alfred Korzybski, bu alanın isim

⁵⁴ Pierre Guiraud, *Anlambilim*, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayıncılık, 1999, s. 16.

⁵⁵ Guiraud, *a.g.e.*, s. 17.

⁵⁶ Aksan, *a.g.e.*, s. 25.

babası ve önemli bir araştırmacıdır.⁵⁷ Dil bilimsel anlam bilimi ise en genel tanımıyla dil göstergelerinin anlamlarının araştırılmasıdır. Bu bölümden itibaren dil bilimsel anlam bilimi ve bu alanın sınırları içerisindeki anlam kavramı ele alınacaktır.

2.2.1 Dil Bilimsel Anlam Bilimi

Anlam bilimi diğer adıyla *semantik*, 19. yy. itibarıyla temelleri atılmaya başlanan bir alandır. Karl Reisig, *Latin Dilbilimi Üzerine Dersler* adlı kitabında *semasiologie* terimini kullanarak anlamla ilgili meselelerden bahseder.⁵⁸ Türkçede *semyoloji* olarak kullanılan bu terim esasen gösterge bilimini temsil etmektedir. Yunanca *semeion* kökünden gelen bu kelime “gösterge, işaret” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹ Semiyolojiyi karşılayan gösterge bilimi, F. Saussure’e göre göstergelerin toplum içindeki yaşamını incelemektedir. Gösterge bilimi dil dışı öğeleri de -vurgu, jest, mimik, duygular, şekiller, simgeler- inceleme alanına dahil etmektedir.⁶⁰ F. Saussure, bu ayrımı belirtmek için dil göstergesi ifadesini kullanmıştır. Bu sebeplerle 1897’de *Essai de Sémantique* adlı eserinde *sémantique* terimini ilk kez kullanan Michel Bréal, anlam biliminin kurucusu sayılmaktadır.⁶¹

20. yy. F. Saussure’ün yapısal dil bilimi kuramındaki gösterge yaklaşımı, dilin anlam boyutuyla ilgili çalışmaların sayısını arttırmaya başlamıştır.⁶² Anlam bilimi, göstergenin “gösterilen” kısmıyla ilgilenmektedir. Saussure’ün yolunu açtığı anlam bilimi çalışmalarına önemli katkıda bulunan isimlerden birkaçı Stephen Ullmann, Pierre Guiraud, Noam Chomsky, J. A. Fodor, J. J. Katz, Leonard Bloomfield, David Crystal, Jost Trier, Frank Palmer, John Lyons olarak sayılabilir.

⁵⁷ Soner Akşehirli, **Temel Anlambilim (Semantik) Üzerine Bir İnceleme**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004 s. 7.

⁵⁸ Doğan Aksan, **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2020, s. 23.

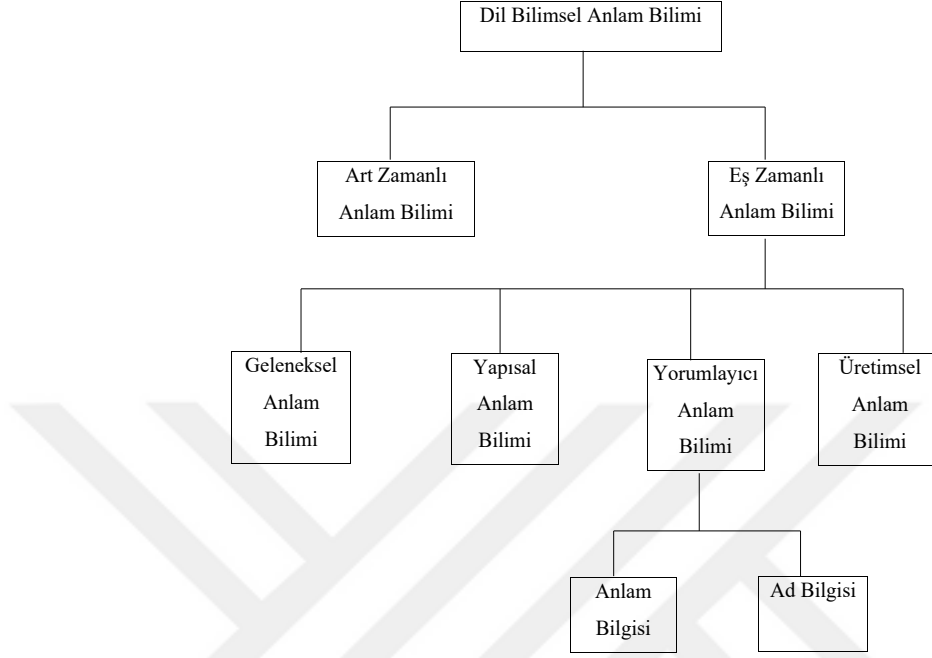
⁵⁹ Fatma Erkman Akerson, **Göstergebilime Giriş**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2019. s. 49.

⁶⁰ Kıran, Eziler Kıran **a.g.e.**, s. 437.

⁶¹ Aksan, **a.g.e.**, s. 23.

⁶² Nesrin Bayraktar, **Dil Bilimi**, İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s. 131.

Dil bilimsel anlam biliminin genel kabul gören alt dalları aşağıda verilmiştir⁶³:

Şekil 2.1. : Dil bilimsel anlam biliminin alt dalları

Art zamanlı anlam bilimi, tarihî süreç içerisinde dildeki anlam değişimi ve gelişimlerini incelerken eş zamanlı anlam bilimi, anlam olaylarını sadece belli bir zaman aralığında ele alarak inceler; tarihî süreci işin içine dahil etmez.

Anlam biliminde anlam, sözcük ve cümle özelinde incelenmektedir. Sözcük anlam biliminde, sözcükleri ve sözcüklerin türemiş başka öğelerle bir araya gelen biçimlerini incelenirken; cümle anlam biliminde anlaşmayı sağlayan cümlelerin anlamları incelenmektedir. 20. yy.'ın ikinci yarısına kadar araştırmalar daha çok sözcük özelinde yapılmıştır. Fakat Leonard Bloomfield ve Noam Chomsky'nin çalışmalarıyla cümle anlamına dair çalışmalar artmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan üretici-dönüşümsel dil bilgisi, edim bilimi, söz-eylem kuramı, metin dil bilimi gibi alanlarda cümleyle ilgilenilmiştir.⁶⁴

⁶³ Mehmet Hengirmen, **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Engin Yayınları, 1999, s. 27-28.

⁶⁴ Aksan, a.g.e., s. 175.

Geleneksel anlam bilimi, özellikle 19. yy.'da yoğunlaşan etimoloji çalışmalarından hareketle sözcük üzerine yoğunlaşmıştır. Art zamanlı olarak sözcüklerinin geçirdiği anlam değişikliklerini ve anlam tarihlerini incelemektedir.⁶⁵

Yapısal anlam bilimi, F. Saussure'ün gösterge kuramıyla ortaya koyduğu gösteren-gösterilen ilişkisiyle anlamı sınırlandırmaz. J. Trier'in ortaya attığı *anlam alanı* kavramıyla anlam biliminde anlama yapısal çözümlemeyle ulaşılmaya çalışılır.⁶⁶ P. Guiraud'un ifade ettiğine göre, "Sözcüklerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır; bir sözcüğün anlamları, bunların kullanımlarının toplamından başka bir şey değildir."⁶⁷ Bu inceleme alanına göre sözcük tek başına bir anlam taşımaz ancak sözcüklerin bir araya gelmesiyle kazandıkları anlamları vardır.

Üretici anlam bilimi, üretici dil bilgisi kuramının kurucusu Noam Chomsky'nin 1965'te yazdığı *Aspects* isimli eserinde anlamla ilgili çalışmalar yapmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Cümle düzeyinde söz dizimi çalışmalarıyla başlayan kuramda daha sonra anlam konusuyla ilgilenilmiştir.⁶⁸

Yorumlayıcı anlam bilimi, J. J. Katz ve J. A. Fodor'un ortaya attığı bir anlam bilimsel inceleme yöntemidir. *Projeksiyon kuralları* adını verdikleri kurallara göre her sözcüğün kendine özgü özellikleri vardır. Örneğin geçişsiz bir fiil olan "bakmak" fiilinin olduğu bir cümlede nesne kullanılmaz. *Anlam belirleyicileri* ve *anlam ayırıcıları* olarak ayırdığı özelliklere göre anlam belirleyicileri gramerde sahip olunan genel anlam özellikleridir. Anlam ayırıcıları ise sadece sözcükle ilgili olup bir sözcüğü diğerlerinden ayıran özelliklerdir. Bu inceleme yöntemi bu özelliklerle sözcüklerin bir araya gelme durumlarının uygunluğunu inceler.⁶⁹

⁶⁵ Toklu, **a.g.e.**, s. 129.

⁶⁶ Akşehirli, **a.g.t.**, s. 13.

⁶⁷ Guiraud, **a.g.e.**, s. 106-107.

⁶⁸ Akşehirli, **a.g.t.**, s. 14.

⁶⁹ Akşehirli, **a.g.t.**, s. 14-15.

2.2.1.1. Dil Bilimsel Anlam

Anlam kelimesinin anlamlandırılmasında bir fikir birliği olmadığı önceki bölümlerde dile getirilmişti. Bu sebeple bu bölümde, anlam tanımlarından kısaca bahsedilip daha çok anlamın nasıl inceleneceğine dair sunulan fikirlere yer verilecektir.

Anlam kelimesinin tanımı yapılırken genellikle şu ölçütler dikkate alınır:⁷⁰

1. Biçimin maddesel, tözsel yanı olan ses ve yazıbirimler.
2. Kavramsal tasarımların ve zihindeki anlamın üretimine katılan ruhsal elementler.
3. Dilsel biçimlerin gönderimde bulunduğu dil dışı dünyadaki nesneler, durumlar, görünüm, kısacası göndergeler.
4. Konuşucu ve dilsel biçimlerin kullanıldığı özel durum.

TDK'ye göre “Bir kelimedenden, bir sözden, bir davranış veya olgudan anlaşılan şey, bunların hatırlattığı düşünce; mana.” olarak tanımlanan anlam kelimesinin dil bilimi için yapılan açıklaması ise “Kelimenin tek başına veya söz dizimindeki öteki öğelerle bağlantılı olarak zihinde yarattığı kavramlardan her biri; deme, mana, meal, mazmun, medlul.”⁷¹ şeklindedir. Bu ayrımın yukarıdaki ölçütlerdeki birinci ve ikinci maddeyle ilgili olduğu söylenebilir. Buradaki ikinci ölçütte vurgulanan ruhsal elementler; Doğan Aksan'ın *duygu değeri*⁷² olarak tanımladığı, daha çok şiir dilinde kullanılan, kelimelerin okuyucuda ya da alıcıda uyandırdığı duygular olarak da değerlendirilebilir. Dil-dışı olaylarla ilgili bir anlamlandırma sürecidir.

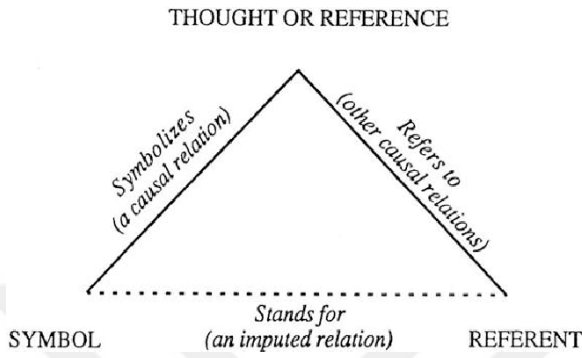
Ölçütlerdeki üçüncü madde, belirtildiği gibi dil dışındaki nesnelerle ilgilidir. Gösterge kavramının Charles Ogden ve Ivor Richards tarafından zenginleştirilmesiyle ortaya çıkan *gönderge* kavramı, dil dışı dünyadaki nesnenin kendisini temsil

⁷⁰ Toklu, a.g.e., s. 127.

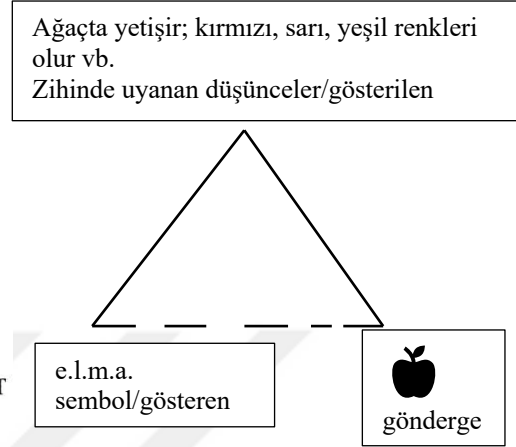
⁷¹ Güncel Türkçe Sözlük, “anlam” maddesi, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 18.06.2024).

⁷² Aksan, a.g.e., s. 72.

etmektedir.⁷³ C. Ogden ve I. Richards tarafından 1923'te yazılan *The Meaning of Meaning* adlı eserde ortaya konan anlam modeli şu şekildedir:⁷⁴

Şekil 2.2. : Ogden-Richards üçgeni

Şekil 2.3. : “Elma” kelimesinin Ogden-Richards üçgenine göre çözümlemesi

Ogden-Richards üçgeni adı verilen bu anlam yorumlanmasında gösterilen kavramı *gönderim* ya da *düşünce* olarak belirtilmiş, gösteren kavramı ise *sembol* olarak belirtilmiştir. Gönderge olarak verilen kavram ise nesnenin kendisini temsil etmektedir.⁷⁵ Kişinin zihninde oluşan öznel anlamla gerçek dünyadaki nesnel anlam ayırmaya çalışılmıştır.

Anlamı buna benzer yaklaşımlarla Ogden-Richards'tan daha önce 1892'de açıklayan G. Frege'ye göre anlam, *gönderim* ve *dilsel anlam* olarak ayrılmaktadır. Gönderim, dil öğelerinin dil dışı dünyaya yaptıkları göndermelerdir. Dilsel anlam ise sözcüklerin kavramsal alanlarındaki anlamlarına işaret etmektedir. Frege, bu ayrımı yapan ilk kişidir.⁷⁶ “Elma” sözcüğü dile döküldüğünde gerçek dünyada fiziksel olarak bulunan bir elmaya işaret etmektedir. Bu işaret etme durumu gönderim olarak nitelendirilir. “Elma” sözcüğünün “meyve olma, kırmızı, yeşil, sarı renklerini olması, ağaçta yetişmesi vb.” “elma”nın kavramsal alanına dair örneklerdir ve dilsel anlamla bu durum işaret edilmektedir.

⁷³ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 160.

⁷⁴ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 206.

⁷⁵ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 206.

⁷⁶ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 205.

R. Carnap da 1947’de yazdığı *Meaning and Necessity* adlı eserinde bu anlam ayrımlarına benzer bir ayırmda bulunarak *kaplam* ve *içlem* kavramlarından bahsetmektedir. Kaplam kavramı göndergeye, içlem kavramı gösterilene benzemektedir.⁷⁷ Kaplam, bir kavramın kapsamına giren ögelerin tümüyken içlem, bir kavramı tanımlayan özelliklerin tümüdür.⁷⁸

Yukarıda verilen son ölçütle ilgili bir yaklaşım ise P. Grice tarafından yapılmıştır. 1957’de yazdığı *Meaning* adlı eserinde *cümle anlamı* ve *konusur anlamı* olarak iki anlam belirlemiştir. Cümleyi kuran kişinin cümleye yüklediği anlam, konuşur anlamıyken cümleyi algılayan kişinin anladığı anlam, cümle anlamıdır.⁷⁹

Amerikan yapısalcılığının ilk temsilcilerinden Leonard Bloomfield; *Language* adlı eserinde anlamı, konuşucunun dile getirdiği durum ve bu durumun dinleyende uyandırdığı tepki olarak açıklamaktadır.⁸⁰ Bloomfield, davranışçı kuramı benimsemiştir. Bu bağlamda anlamı bir dürtü-tepki ilişkisi içinde incelemiş, dil göstergelerini dil dışı bağlamla açıklamaya çalışmıştır. Z. S. Harris’in geliştirdiği *dağılımsal dil biliminin* geliştirdiği anlam anlayışında da aynı durum geçerlidir. Anlam ancak dürtü-tepki ilişkisi içinde tanımlanabilir.⁸¹

Noam Chomsky 1965’te yazdığı *Aspects of Theory of Syntax* adlı eserinde anlamsal bileşeni; söz dizimsel bileşenin ürettiği derin yapı biçimlerinin anlamsal olarak incelenmesini sağlayan kurallar olarak ifade etmektedir. Anlama ancak bu derin yapının incelenmesiyle ulaşılabacağını düşünmektedir.⁸²

⁷⁷ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 204.

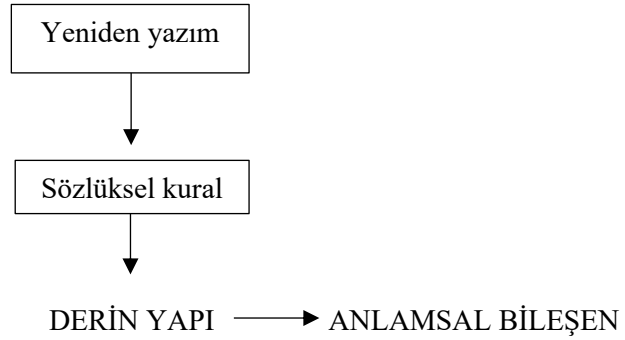
⁷⁸ V. Doğan Günay, **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2007, s. 60.

⁷⁹ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 207.

⁸⁰ Bloomfield, **a.g.e.**, s. 139.

⁸¹ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 229.

⁸² Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 247.

Şekil 2.4. : Noam Chomsky'nin anlamsal bileşen çözümlemesi

Chomsky yüzey yapı olarak tanımladığı göstergenin ses işaretlerini ise ses bilimsel bileşen olarak tanımlamaktadır. Bu çalışmasından sonra yazdığı *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation* adlı makalesinde anlamın sadece derin yapıda değil hem derin yapı hem de yüzey yapıda aranması gerektiğini dile getirmiştir.⁸³

John Lyons ise *betimleyici, sosyal ve anlatımsal anlam* olmak üzere üç tür tespit etmektedir. Betimleyici anlam türünde cümle betimleme işlevi dışında bir bilgi içermez. Anlatımsal anlam konuşucunun özelliklerini içeren ögelerdir, sosyal anlatım ise toplumsal ilişkiler kurmak için kullanılan anlam ögeleridir.⁸⁴

Günay Karaağaç ise anlamı beş duyu organıyla algılanan gerçekliklerin, yapay olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin, kişinin önceki algı ve bilgilerine göre yorumlanması olarak tanımlamaktadır.⁸⁵ Böylece her sözcüğün anlamı kişiden kişiye değişim gösterebilir ve kimse kimseyi tam olarak anlayamaz çünkü herkesin geçtiği bilgilenme yolları farklıdır.

⁸³ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 249.

⁸⁴ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yayınları, 2020, s. 175.

⁸⁵ Günay Karaağaç, **Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015, s. 313.

P. Guiraud, her sözcüğün *temel anlam* ve *bağlamsal anlam* olmak üzere iki anlamı olduğunu söyler. Sözcüğün anlamıyla bağlam arasında kuvvetli bir ilişki olduğunu düşünmektedir.⁸⁶

Bu yaklaşımlardan sonra anlamı sınıflandırarak açıklanmaya çalışan araştırmacılar olmuştur. Bunlardan biri olan G. Leech 1981’de yazdığı *The Study of Meaning* adlı eserinde anlamı yediye ayırarak açıklamaya çalışır.⁸⁷

1. Kavramsal anlam	Mantıksal, bilişsel, gösteren içerik
İlişkisel	2. Çağrışımsal anlam Dilin gönderimde bulunduklarıyla ilgili anlam
Anlam	3. Toplumsal anlam Dil kullanımının toplumsal koşullarıyla ilgili anlam
	4. Duygusal anlam Konuşur veya yazarın çeşitli tutum ve duygularıyla ilgili anlam
	5. Yansıyan anlam Aynı ifadenin diğer anlamlarıyla ilişkili olarak aktarılan anlamı
	6. Kalıplaştırıcı anlam Başka bir sözcüğün çevresinde bulunmaya eğilimli sözcüklerle aktarılan anlam
7. Tematik anlam	Önem ve vurgu derecesine göre düzenlenen bir mesajla aktarılan anlam

Şekil 2.5. : Geoffrey Leech’in anlam sınıflandırması

Tabloda görüldüğü gibi ilk ve son maddeler hariç geri kalan anlam türleri metinde ya da toplum içerisinde ilişkiler ağından oluşan anlam çeşitleridir. Kavramsal alan ise zihinde uyanan anlamların tümünü ifade etmektedir. Tematik anlam ise konuşucunun vurgulamak istediği anlamla ilgilidir.⁸⁸

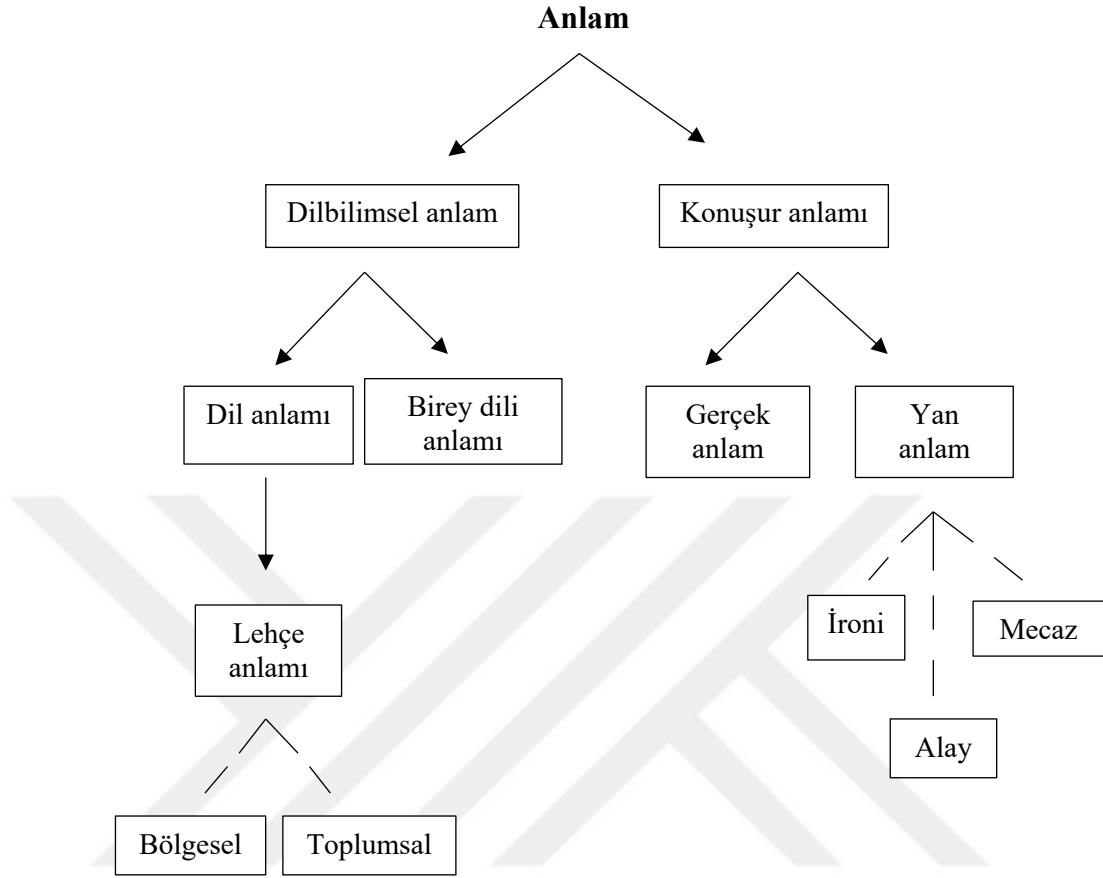
Son olarak aktarılacak anlam sınıflandırılması ise A. Akmajian, R. Dermes, A. Farmer, R. Harnish’in 2001’de *Linguistics* adlı eserlerinde ortaya koydukları *konusur* ve *dil bilimsel anlam* ayırımına dayanan sınıflandırmadır.⁸⁹

⁸⁶ Guiraud. **a.g.e.**, s. 42.

⁸⁷ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 208.

⁸⁸ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 208.

⁸⁹ Kerimoğlu, **a.g.e.**, s. 208.

Şekil 2.6. : A. Akmajian, R. Dermes, A. Farmer, R. Harnish'in anlam sınıflandırması

2.2.1.2. Kavram ve Kavram Alanı

Dil bilimsel anlamla ilgili yardımcı unsurlar olarak bahsedilecek olan kavram ve kavram alanı terimlerinden önce “kavram” ve “anlam” kelimelerinin kapsamını ayırmak gerekmektedir. Kavram; zihnimizde var olan düşüncelerin, bilgilerin, duyguların her biri olabilir. Anlam ise kavramın dilsel biçime bağlandığı sözcüklerde aranır. Örneğin Türkçede görme kaybını tanımlamak için ayrı bir sözcük bulunurken tat kaybını tanımlamak için ayrı bir sözcük bulunmaz. Böylece her anlam bir kavram olarak nitelendirilmiştir fakat her kavramın anlamı bulunmaz.⁹⁰

⁹⁰ Toklu, a.g.e., s. 125-126.

Önceki bölümlerde anlam yaklaşımlarında adı geçen *sözcüğün kavramsal alanı*, sözcüklerin anlamlarının tespiti için önemli bir kuramdır. Jost Trier'in ortaya attığı kavram alanı kuramına göre sözcüklerin anlamları tek başına belirlenemez. Her sözcük başka sözcüklerle anlam bakımından yakın ilişkiler kurmaktadır ve böylece her sözcüğün kendine has kavram alanları oluşmaktadır. Kavramlar birbirinden kopuk değil bir bütün oluşturacak şekilde insan zihninde yer alır. Eğer bir kavramda anlam değişikliği olursa o kavramın ait olduğu alandaki diğer kavramlarda da anlam değişiklikleri olur.⁹¹ Aynı kavram alanına ait sözcükler birbiriyle adeta bir yapboz ilişkisi içindedir, bir kavramın değeri diğer kavramlara göre belirlenir. Örneğin “darılmak, küsmek, gücenmek, kırılmak, incinmek” gibi kelimeler anlam olarak birbirine yakındır ve aynı kavram alanına girmektedir; aynı zamanda birinin diğerinden anlam olarak ayrımı birbirlerine bağlıdır.⁹² J. Trier'e göre bir sözcük ancak ait olduğu kavram alanı içinde anlam kazanmaktadır.

Kavram alanı terimini sözlüksel alan ve anlamsal alan terimleriyle özdeş kullanan araştırmacıların yanı sıra Zeynel Kıran-Ayşe Eziler Kıran'ın belirttiğine göre şöyle bir ayırım yapmak da mümkündür. Sözlüksel alan, “Aynı izlek ya da aynı kavram etrafında öbeklenebilen sözcükler bütünüdür. Oluşturduğu yapısal düzendir.” Anlamsal alan, “Bir sözcüğün değişik bağlamlarda aldığı farklı anlamların tümüdür.”⁹³ Öyleyse sözlüksel alan, göstergelerle; anlamsal alan, anlam birimciklerle ilgilidir. Kavram alanı ise bu iki alanın toplamıdır.

2.2.1.3. Bağlam

Bağlam, bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bütündür.⁹⁴ Bağlam, dil içi ve dil dışı bağlam olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

⁹¹ Guiraud, **a.g.e.**, s. 89.

⁹² Aksan, **a.g.e.**, s. 162.

⁹³ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 365.

⁹⁴ Doğan Aksan, **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2020, s. 95.

Dil içi bağlam, “Bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü.”⁹⁵ olarak tanımlanırken dil dışı bağlam, “Duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tümü.”⁹⁶ olarak tanımlanmaktadır.

İngiliz dil bilimci J. R. Firth, anlam çözümlemesini tüm bağlamları içeren kültür bağlamı içerisinde yapmaktadır. *Durum bağlamı* ismini verdiği bağlam türünün dil incelemelerinde çok önemli olduğunu belirterek anlam çözümlemesi için şu maddeleri önermektedir:⁹⁷

- a) Dil olayına katılanların ilgili özellikleri
 - i. Katılanların dilsel eylemleri
 - ii. Katılanların dil-dışı eylemleri
- b) İlgili nesneler
- c) Dilsel eylemlerin etkileri

Durum bağlamına bir örnek olarak “Yarın akşam hesaplaşıyoruz.” cümlesi düşünülebilir. Eğer bu cümle birlikte masraf etmiş iki arkadaş arasında geçiyorsa “hesaplaş-” sözcüğü “bir para hesabını gör-” anlamındadır. Eğer bu cümle kızgın birinin ağzından çıkmışsa “hesaplaş-” sözcüğü “öç al-, kavga et-” anlamları kazanır.⁹⁸

Dil dışı bağlamın anlam çözümlemelerinde etkisiz olduğu söylenemez yalnız sözcüğün anlamını belirlemekte dil dışı bağlama yönelmek bu bağlamdaki özelliklerin kişiden kişiye değişmesi sebebiyle belirsizliklere yol açabilir. Bu yüzden dil içi bağlamla ilgilenmek anlam çözümlemelerinde daha güvenli bir yoldur.

J. R. Firth dil içi bağlamla ilgili olarak tespit ettiği anlam türü olan *birliktelik anlamına* göre bir sözcüğün anlamının bir bölümünü birlikte kullanıldığı sözcükler

⁹⁵ Vardar, **a.g.e.**, s. 31.

⁹⁶ Vardar, **a.g.e.**, s. 31.

⁹⁷ Ahmet Kocaman, “Dilde Bağlam ve Anlam İlişkileri Üzerine”, **Türk Dili Dergisi**, Cilt: 39, Mayıs 1979, s. 397-398.

⁹⁸ Aksan, **a.g.e.**, s. 96.

belirler.⁹⁹ Örneğin “acayip” sözcüğü, “acayip işler” tamlamasında olumsuz bir anlam taşıırken “acayip başarılı” tamlamasında olumlu bir anlam taşımaktadır.¹⁰⁰

Dil içi bağlam incelemelerinin öncüsü olan Z. S. Harris’e göre anlam, dilin kendi içsel düzeneğinde incelenmelidir. *Dağılımsal çözümleme* ismini verdiği anlam çözümlemesine göre anlam, bir dil biriminin dil içindeki dağılımıdır. Z. S. Harris’in anlam=dağılım=bağlam şeklinde özetlenebilecek fikirleri tutarsızlık taşıması bakımından eleştirilmektedir çünkü anlamın ayrımı ya da benzerliği dağılımla ilgili bir mesele değildir.¹⁰¹

P. Guiraud’un “Sözcüklerin anlamları yoktur, kullanımları vardır.”¹⁰², L. Wittgenstein’in “Sözcüğün anlamı, onun dil içindeki kullanımıdır.”¹⁰³ V. Doğan Günay’ın “Anlam, göreceli olarak, bir toplumsal uygulamayı içindeki bağlama ve duruma göre tanımlanır.”¹⁰⁴ tanımlamalarından anlaşıldığı üzere anlamın sadece bağlam içerisinde oluşacağını düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. A. J. Greimas da anlamın mutlak koşulunun ögeler arasındaki *bağıntı* olduğunu dile getirerek bu fikre katılmaktadır.¹⁰⁵ Bu anlayışa karşı olan Stephen Ulmann’a göre sözcüklerin tek başına taşıdıkları anlamlar olmasaydı sözlükler de yazılamazdı.¹⁰⁶ Sözcüklerin *temel anlamları* olarak nitelendirilen anlamlar bu düşünceyi desteklemektedir.

Öyleyse bağlam ve anlamın ilişkisi sıkı sıkıya bağlı bir ilişki olarak tanımlanabilir. Bağlam kavramının bulunması anlam bulanıklıklarını ve belirsizliklerini ortadan kaldırmaya yardımcı olmaktadır. Özellikle eş anlamlı ve çok anlamlı sözcüklerin tespiti başta olmak üzere temel anlam dışındaki diğer anlam türlerinin tespitinde bağlamın rolü yadsınamaz.

⁹⁹ Kocaman, **a.g.m.**, s. 399.

¹⁰⁰ Aksan, **a.g.e.**, s. 96.

¹⁰¹ Kocaman, **a.g.m.**, s. 398-399.

¹⁰² Guiraud, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁰³ Aksan, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁰⁴ Günay, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁰⁵ Aksan, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁰⁶ Hülya Arslan Erol, **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2018, s. 22.

2.2.1.4. Anlam Çözümlemeleri

Önceki bölümde belirtildiği gibi “anlam” tanımı yapılması zor bir alandır. Bunda anlamın nesnel ölçütlerle belirlenmemesi etkilidir. Sözcüklerin ya da cümlelerin anlamları ayrı ayrı incelenmeye çalışılsa da bu sözcüklerin ulaştığı kişinin algıladığı anlam yok sayılamaz. Öyleyse anlam, kişiden kişiye değişme potansiyeli taşımaktadır. Yukarıda sayılan pek çok inceleme yönteminin oluşmasına bu sorun sebep olmuştur. Yapılan araştırma alanını sınırlandırmak amacıyla sözcük anlamı incelemelerinin sonucunda ortaya çıkan anlam türlerini incelenecektir. Öncesinde “Anlam çözümlemesi niçin ve nasıl yapılır?” sorusunu cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Bu kısma kadar aktarılan anlam yaklaşımlarında iki temel kuramdan yola çıkıldığı söylenebilir. İlki daha çok dil içi ilişkilerle ilgilenen *anamlama kuramıdır*. F. Saussure’ün ortaya koyduğu dil göstergelerinin arasında bulunan *dizimsel* ve *dizisel* ilişkiler, anlamlama incelemelerinin özünü oluşturur.¹⁰⁷ Dizimsel ilişkiler bir göstergenin kendinden önce ve sonraki göstergelerle kurduğu ilişkilerdir. Dizisel ilişkiler ise aynı görevi taşıyan eş dil göstergelerinin yer değiştirmesidir.¹⁰⁸ Örnek vermek gerekirse “Çocuklar oyun oynamayı sever.” cümlesi dizimsel bir ilişki içindedir ve bu cümlenin içine yeni göstergeler eklenebilir. Dizisel ilişki ise bu cümlenin göstergelerinin değiştirilmesidir. “Çocuklar oyun oynamaktan hoşlanır.” cümlesi bu ilişkiye örnektir. “Anlam birimin gösterilen bölümünü oluşturan en küçük anlamsal özelliklerin her biri.”¹⁰⁹ olarak tanımlanan *anlam birimcik* bu iki ilişki içinde anlam kazanmaktadır.

Anamlama, P. Guiraud tarafından “Bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bunları anlığımızda canlandırabilecek bir göstergeye bağlayan oluş.”¹¹⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bu yapılırken bağlamlar ve durumlar da dikkate alınır. Yapısal

¹⁰⁷ Günay, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁰⁸ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 184-185.

¹⁰⁹ Vardar, **a.g.e.**, s. 20.

¹¹⁰ Guiraud, **a.g.e.**, s. 23.

çözümlemede yer alan *value* (değer) kavramı bir göstergenin diğer göstergelerle olan ilişkisini tanımlamaktadır. Göstergenin kazandığı değer de anlamlandırma sürecinde önem taşır.¹¹¹

Anlam birimi, anlamı olan en küçük dilsel birim olarak tanımlanmaktadır. A. Martinet'in *monem* adını modern dil bilimin *morfem* adını verdiği anlam birimler, *sözlük birimler* ve *biçim birimler* olarak ikiye ayrılmaktadır. Sözlük birimler göstergelerin sözlükteki hallerini temsil ederken biçim birimler dil bilgisi kitaplarında yer alan çekim ekleri yapım ekleri, bağlaçlar vb. listesidir.¹¹²

Anlam birimcik çözümlemesinin kavramları ilk olarak L. Hjelmslev'de görülmüştür. Daha sonra A. J. Greimas ve B. Pottier tarafından geliştirilmiştir, dil göstergesinin gösterilen yönünün en küçük birimlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Böylece en küçük dilsel birim olan anlam birimi yerini anlam birimciklerine bırakır. Anlam birimciklerin toplamına ise *anlam birimcik demeti* adı verilmektedir.¹¹³ Anlamlandırmada bu anlam birimcikleri dizimsel ve dizisel ilişki özelinde incelenmeye çalışılmaktadır.¹¹⁴ V. Doğan Günay anlamı “bir dilsel yapının oluşturduğu anlambirimcikler bütünü”¹¹⁵ olarak tanımlamaktadır.

Anlam yaklaşımlarındaki diğer bir kuram olan *gönderge kuramı* ise göndergelerin ilişkilerini incelemektedir. Bir sözcüğün anlamı göndergeye işaret etmektedir. Bu kuram dil içindeki olayların dil dışındaki olaylarla ilişkisini incelemektedir. Bir sözcüğün anlamı, konuşucunun ürettiği ve alıcının algıladığı anlamın bütünü olarak değerlendirilir. Edim biliminin inceleme alanını bu kuram oluşturmaktadır.¹¹⁶

¹¹¹ Günay, **a.g.e.**, s. 54.

¹¹² Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 200.

¹¹³ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 350-351.

¹¹⁴ Günay, **a.g.e.**, s. 54.

¹¹⁵ Günay, **a.g.e.**, s. 71.

¹¹⁶ Günay, **a.g.e.**, s. 56.

Bu yaklaşımların ışığında ortaya çıkan anlam çözümlemelerinin niçin ve nasıl yapıldığını Günay Karaağaç şu şekilde maddelemiştir:¹¹⁷

Anlam çözümlemesi niçin yapılır?

1. Dilbilgisel yapıdan anlam çıkarma yollarını açıklama ve bir dilin anlam örgüsünü veya dil içi dünya görüşünü açıklamak.

2. Başka dillerden öğrenilen bilgileri belirlemek.

3. Bir dili kullananların dil ve düşünce dünyalarındaki değişimlerini incelemek.

Anlam çözümlemesi nasıl yapılır?

1. Anlam çözümlemeleri dilin ses-biçim, söz dizimi, metin ve bağlam düzlemlerinde yürütülebilir.

2. Ses-biçim birimi düzleminde yapılan anlam çalışmalarında, sözlerin asıl ve bağlı biçim birimlerinin ilişkileri üzerinde durulur.

3. Söz dizimi, metin ve bağlam düzleminde yürütülen anlam çözümlemesi, kendisini üreten bireyin kimliğini yakalamaya yöneliktir.

Bu maddeler de göstermektedir ki sözcüğün anlamı, incelendiği alana ve bakış açısına göre farklı farklı anlamlar kazanma potansiyeli taşımaktadır. Aynı zamanda anlam çözümlemeleriyle toplumdaki düşünce değişimleri, alıntı kelimelerin tespiti, bireyin ya da toplumun dünya görüşü gibi çok geniş bir çalışma alanına ulaşılabilir. Anlam biliminin çalışma alanı ve kapsamının ne kadar geniş olduğu buraya kadar bahsi geçen sebeplerle de ortaya konmuştur. Bu kısımdan itibaren bu çalışmanın konusu itibarıyla sözcük anlamı özelinde tespit edilen terimler açıklanmaya çalışılacaktır.

2.2.1.5. Anlam Türleri

Araştırmacılar genel olarak anlamı *temel anlam* ve *yan anlam* olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Sözcüklerin kullanım alanıyla ortaya çıkan anlamları da ayrı bir tür olarak incelemişlerdir.

L. Bloomfield anlamı *temel* ve *yan anlam* olmak üzere ikiye ayırmıştır fakat kullanım alanlarına göre oluşan dar anlam, özel anlam, argo, yabancıdan öğrenilmiş unsurlar gibi kavramlardan da bahsetmiştir.¹¹⁸ L. Bloomfield, aslında mantık biliminin terimleri olan *denotation* ve *connotation* terimlerini anlam bilimine getirmiştir. Türk

¹¹⁷ Karaağaç, a.g.e., s. 337-342.

¹¹⁸ Arslan Erol, a.g.e., s. 25.

araştırmacıların yaklaşımları bu iki terimin genel olarak temel anlam ve yan anlam şeklinde çevirilerinden ileri gelmektedir. L. Bloomfield, *connotation* teriminin bireyin toplumsal konumundan kaynaklanan anlamları ifade ettiğini söylemektedir. Dilin yerel adlar, takma adlar, ünlemler, yansıma sözler gibi kullanımlardan kaynaklı olarak yan anlamların oluştuğunu söylemektedir. *Denotation* teriminin ise sözün tanımlanan yanı olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹

L. Hjelmslev anlamı *düz anlam* ve *yan anlam* olarak ayırmaktadır fakat yan anlamın kapsamını daha geniş tutmaktadır. Örneğin konuşucu hangi yöreden olduğu anlaşılacak şekilde konuşuyorsa bu durumu da yan anlam kabul etmektedir.¹²⁰

Tahsin Banguoğlu, *asıl anlam* ve *yan anlam* olarak ayırdığı anlam türlerine bir de eğretilmeyle oluşan *mecaz anlamı* da eklemektedir.¹²¹

V. Doğan Günay anlamı *düz anlam* ve *yan anlam* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Düz anlamı *denotation*; yan anlamı *connotation* terimlerini karşılığı olarak vermektedir.¹²²

Doğan Aksan ise anlamı, *temel* ve *yan anlam* olarak ayırmasının yanında *temel çekirdek ögesi* ve *duygu değeri* isimlerini verdiği anlama etki eden unsurlardan da bahsetmektedir. Sözcüğün anlamının tespiti için *sözcüğün anlam çerçevesi* ismini verdiği bir çerçeve çizmiştir.¹²³

Sözcüğün Anlam Çerçevesi

1. Temel anlam,
Yan anlamlar
 - (a) Somuta eklenen yeni somut kavramlar,
 - (b) Somuta eklenen yeni soyut kavramlar (somutlaştırma ürünleri),
 - (c) Soyuta eklenen yeni soyut kavramlar,
 - (d) Soyuta eklenen yeni somut kavramlar.
- Tasarımlar,

¹¹⁹ Nizamettin Uğur, **Anlambilim: Sözcüğün Anlam Açılımı**, İstanbul, Doruk Yayınları, 2023, s. 74.

¹²⁰ Demirci, **a.g.e.**, s. 219.

¹²¹ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 2015, s. 320.

¹²² Günay, **a.g.e.**, s. 69.

¹²³ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yayınları, 2020, s. 180.

- (a) Genel,
 - (b) Özel.
- Duygu değeri.

Doğan Aksan'ın duygu değeri olarak verdiği tanım *connotation* kavramının karşılığıdır. Bu kavramı bir göstergenin temel anlamı dışında taşıdığı yeni bir anlam olarak görmez. Anlamın yanı sıra meydana gelen duygular, çağrışımlar olarak belirtmektedir. *Denotation* terimini ise temel anlam ögesi olarak karşılamıştır. Ona göre bu öge temel anlamı oluşturmaktadır.¹²⁴ Temel anlamı sözcüğün herhangi bir bağlam dışında tek başına kullanıldığında zihinde oluşan tasarım olarak belirtmektedir.¹²⁵

Nizamettin Uğur, gelenekselleşmiş temel anlam ve yan anlam kullanımlarının kapsamını güncellemekte ve anlam türlerine yeni bir bakış açısı getirmektedir. *Başat anlam* ve *yan anlam* olmak üzere kendi içinde ikiye ayırdığı bir *gerçek anlamdan* ve *değişmece -mecaz- anlamdan* bahsetmektedir. Bu anlam türlerine yardımcı unsur olarak da bir *özel anlam* tanımlamasında bulunmaktadır. *Denotation* terimini gerçek anlam; *connotation* terimini özel anlam olarak belirtmektedir.¹²⁶

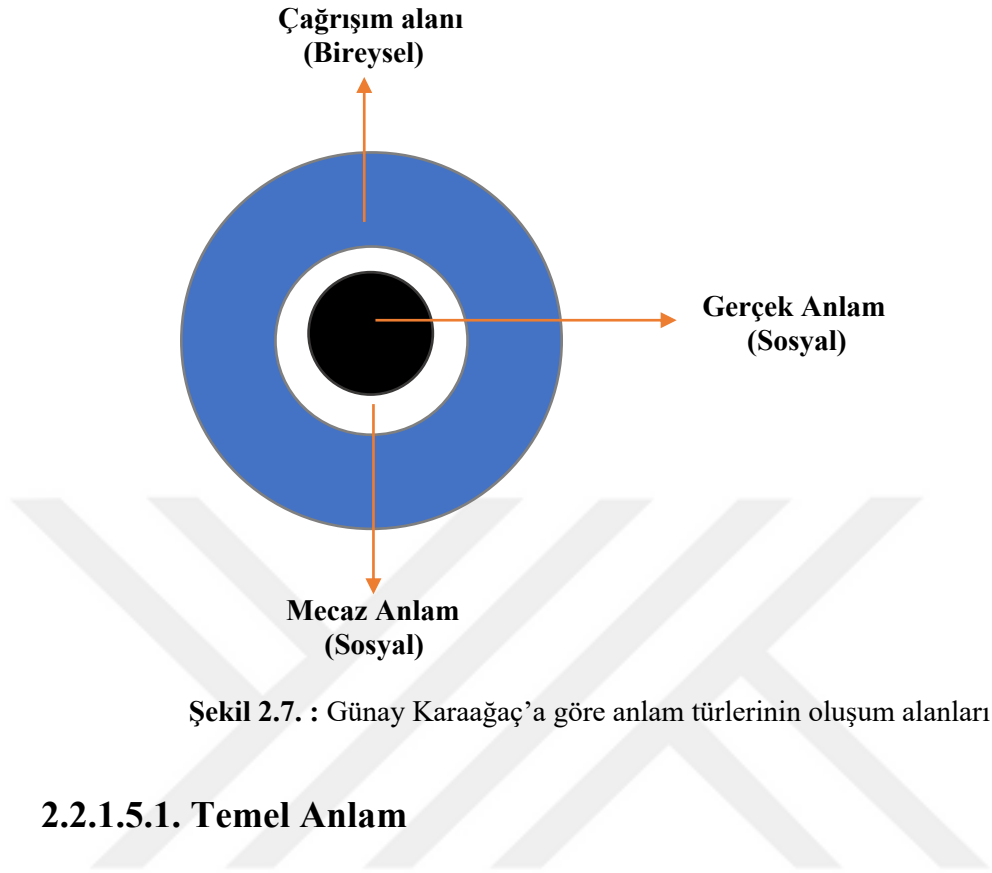
Günay Karaağaç, *düz anlam* ve *yan anlam* ayrımında bulunduktan sonra bu iki anlam alanlarının birleşmesiyle ortaya çıkan *bireysel çağrışım alanından* bahsetmektedir. Mecaz anlamların bu alanda doğup sonrasında toplumsal uzlaşıyla sosyal hale geldiklerini belirtmektedir.¹²⁷

¹²⁴ Aksan, a.g.e., s. 170-171.

¹²⁵ Doğan Aksan, **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2020, s. 64.

¹²⁶ Uğur, a.g.e., s. 82-83.

¹²⁷ Günay Karaağaç, **Türkçenin Dil Bilgisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2019, s. 544.

Şekil 2.7. : Günay Karaağaç’a göre anlam türlerinin oluşum alanları

2.2.1.5.1. Temel Anlam

Araştırmacılar tarafından *düz anlam*, *göndergesel anlam*, *gerçek anlam*, *asıl anlam*, *başat anlam* olarak da tanımlanan temel anlam Doğan Aksan tarafından göndergesel anlamla bir tutularak “Bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavram.” olarak tanımlanmaktadır ve *head meaning* teriminin karşılığına denk getirilmektedir.¹²⁸

V. Doğan Günay ise düz anlam terimini tercih ederek “Sözcüğün birinci anlamı, gösterenin belirttiği nesneler sınıfı, dili kullanan öznelerin tümünce sahip olduğu ortak değerlerin tümü.” gibi tanımlarda bulunmuştur ve düz anlamı *denotation* teriminin karşılığına denk getirmektedir.¹²⁹

¹²⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, TDK Yayınları, 2020, s. 180.

¹²⁹ Günay, *a.g.e.*, s. 69. Vardar, *a.g.e.*, s. 85.

Nizamettin Uğur ise *denotation* kavramının karşılığını gerçek anlam terimiyle karşılamaktadır. Herhangi bir bağlam dışında akla gelen tüm anlamları gerçek anlam olarak tanımlamaktadır. Başat anlam terimini ise *head meaning* terimin karşılığı olarak vermekte ve sözlüklerde ilk sırada yer alan en yaygın gerçek anlam olarak tanımlamaktadır. Temel anlam ifadesine karşıdır çünkü en yaygın olan ilk anlam her devirde değişme potansiyeli taşımaktadır. Sözlükte ilk anlamdan sonra verilen anlamların çıkış noktası, temeli her zaman ilk anlam değildir.¹³⁰

Günay Karaağaç, düz anlamı “dil birimlerinin nedensiz kullanımları” olarak tanımlamaktadır. Gösterge ile gösterilen arasında saymaca ve toplumsal uzlaşmaya dayalı bir ilişkinin olduğunu gösteren dil birimleri düz anlamlıdır.¹³¹

2.2.1.5.2. Yan Anlam

Yan anlam teriminin tanımı için Doğan Aksan “Belli bir ses bileşiminin, sözcüğün, temel anlamının yanı sıra edindiği bir başka anlam, yeni bir kavram.” ifadelerini kullanmaktadır. Yan anlamların oluşumunun genellikle aktarmalarla oluştuğunu söylemektedir.¹³² Yan anlamların oluşumuyla ilgili dört yol tespit etmiştir:

- a) Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi
- b) Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
- c) Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
- d) Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi¹³³

V. Doğan Günay ise yan anlamı *connotation* teriminin karşılığı olarak verdiği tanımların içine öznel anlamlar da girmektedir. Yan anlam için “Bir sözcüğün düz anlamına kullanım sırasında katılan ve alıcıların tümünce algılanmayan öznel izlenimlere ilişkin olan duygusal, coşkusal ikincil anlamlar” tanımında bulunmaktadır.¹³⁴

¹³⁰ Uğur, **a.g.e.**, s. 82.

¹³¹ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 542.

¹³² Aksan, **a.g.e.**, s. 182.

¹³³ Doğan Aksan, **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2020, s.77.

¹³⁴ Günay, **a.g.e.**, s. 69. Vardar, **a.g.e.**, s. 216.

Nizamettin Uğur ise gerçek anlamın bir alt başlığı olarak verdiği yan anlamı *secondary meaning* teriminin karşılığı olarak kullanmakta ve öznel anlamları tanımının içinde dahil etmemektedir. Yan anlamı, sözcüğün başat anlamı dışında kalan ikincil gerçek anlamlar olarak görmektedir. *Connotation* terimini anlam türlerinden ayrı olarak açıklamaktadır. Öznel anlam terimini kullanarak bu anlamın, sözcüğün gerçek ya da değişmece anlamlarına genellikle metin bağlamında eklenen bireysel ya da toplumsal nitelikli anlamlar olduğunu belirtmektedir.¹³⁵

Günay Karaağaç, yan anlamları “Göstergelerin düz anlam dışında ifade ettikleri ikincil, duygusal ya da kültürel anlamlar.” olarak tanımlamaktadır. Düz anlamların aksine bu anlamların oluşması nedenlidir.¹³⁶

Z. Kıran, A.E. Kıran; yan anlamları *izleksel yananlamlar, özelleştirme yananlamları, değerlendirme yananlamları, kültürel yananlamlar* olmak üzere kendi içinde ayırmaktadır.¹³⁷

2.2.1.5.3. Mecaz Anlam

Mecaz anlam, Aristoteles’in *metafor* ismini verdiği ve “bir adın yabancı bir şeye aktarılması”¹³⁸ olarak tanımladığı anlam türüdür. Mecaz anlam sözcüklerin bir bağlam içerisinde özellikle şiir türü içerisinde kazandıkları yeni anlamlardır. Genellikle edebî eserlerdeki sanatlı söyleyiş yollarıyla sözcükler mecaz anlam kazanmaktadır. Bu anlamlar, bağlam dışında var olamadıkları ve asıl anlama yapılan bir katkı olarak görüldükleri¹³⁹ için ayrı bir anlam türü olarak inceleyenlerin sayısı sınırlıdır. Genellikle anlam değişimlerinin içerisinde incelenmektedir.

¹³⁵ Uğur, **a.g.e.**, s. 82-83.

¹³⁶ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 544.

¹³⁷ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 371.

¹³⁸ Aristoteles, **Poetika: Şiir Sanatı Üzerine**, Çev. Ari Çokona, Ömer Aygün, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 61.

¹³⁹ Günay, **a.g.e.**, s. 70.

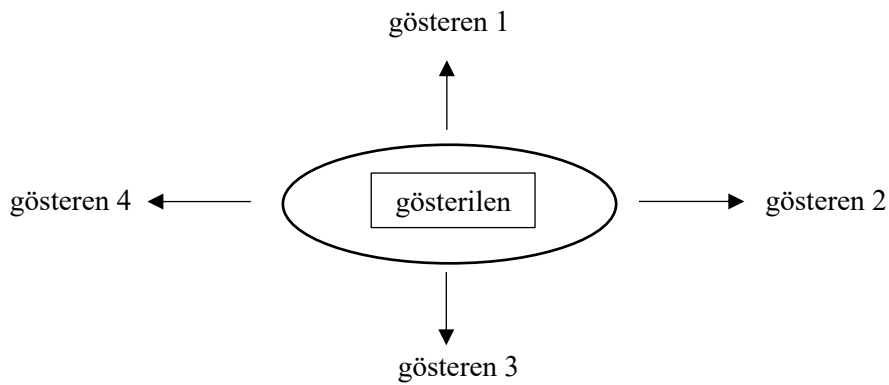
Mecaz anlamları anlam çeşitliliğin oluşmasında oldukça etkili bir tür olarak kabul eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Tahsin Banguoğlu mecaz anlamın öğretilmeyle oluştuğunu söylerken¹⁴⁰ Nizamettin Uğur *değişmece* terimini tercih etmektedir ve bu anlam türünü sadece bir bağlamın içinde oluşan sözcüğün gerçek anlamı dışında kullanılan anlamları olarak tanımlamaktadır.¹⁴¹

Günay Karaağaç, bu anlamın düz anlam ve yan anlamın birleşerek oluşturduğu bireysel çağrışım alanlarında doğduğunu söylemektedir. Bu alanlarda doğduktan sonra toplumsal uzlaşa sayesinde sosyal hale geldiğini belirtmektedir.¹⁴²

Bu anlam türünü bir aktarma türü olarak *deyim aktarması* terimiyle ifade eden Doğan Aksan, “anlatılmak istenen kavramın, onunla bir yönden ilişkisi olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılması” şeklinde bir tanım yapmaktadır. Bu aktarma türünü *insandan doğaya aktarma, doğadan insana aktarma, doğadaki nesneler arasında aktarma, somutlaştırma, duyular arasında aktarma* şeklinde beş gruba ayırmaktadır.¹⁴³

2.2.1.6. Anlam İlişkileri

2.2.1.6.1. Eş Anlamlılık

Şekil 2.8. : Eş anlamlılık¹⁴⁴

¹⁴⁰ Banguoğlu, **a.g.e.**, s. 320.

¹⁴¹ Uğur, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁴² Karaağaç, **a.g.e.**, s. 544.

¹⁴³ Aksan, **a.g.e.**, s. 79-87.

¹⁴⁴ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 355.

Eş anlamlılık, tek bir gösterilenin birden çok gösterenle ifade edilmesi durumudur. Bu kelimeler aynı bağlam içerisinde yer değiştirerek kullanılabilir fakat salt nitelikte bulunan eş anlamlı kelime çiftlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Eş anlamlı kabul edilen kelimelerin çoğunda yakın anlam ilişkisi bulunmaktadır.¹⁴⁵

Türkçede eş anlamlı kelimeler, genellikle alıntı kelimelerin yerine oluşturulan Türkçe karşılıklarla oluşmaktadır fakat bu eş anlamlı kelimeler bile her bağlamda birbirinin yerine kullanılamayabilir. V. Doğan Günay bir kesinlik sınırı çizmeden eş anlamlı kelime oluşumunu şu şekilde gruplandırmaktadır:¹⁴⁶

- a. Yabancı sözcük, kalıtsal sözcük, yeni katılmış sözcük arasında eş anlamlılık: ihtiva etmek/kapsamak
- b. Farklı lehçelerden gelen sözcüklerle birlikte ölçünlü dilde bulunan sözcükler arasında eş anlamlılık: simit/gevrek
- c. Farklı dil düzeylerinden kaynaklanan ya da farklı toplumsal kullanımlardan kaynaklanan eş anlamlılık: polis/aynasız
- d. Dilsel ekonomiden kaynaklı kısaltmalarla oluşan eş anlamlılık: profesör/prof.
- e. Argo sözcüklerden oluşan eş anlamlılık: manita/sevgili
- f. Özellikle pozitif bilimlerde kullanılan simgesel yazı ve asıl yazı arasındaki eş anlamlılık: π /pi sayısı

Günay Karaağaç, eş anlamlılığı Türkçe kelimeler için *çok anlamlılığın yol açtığı eş anlamlılık ve alıntı sözlerin yol açtığı eş anlamlılık* olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 355.

¹⁴⁶ Günay, **a.g.e.**, s. 169-171.

¹⁴⁷ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 636-637.

2.2.1.6.2. Karşıt Anlamlılık

Karşıt anlamlılık, iki göstergenin anlamları açısından girdiği zıtlık ilişkisidir. İki sözcüğün karşıt duruma gelmesi için en az bir tane ortak anlam birimcik içermeleri gerekmektedir. Karşıt durumdaki sözcüklerin ortak yanları vardır fakat anlamsal olarak karşıtlardır. Sözcüklerin ayrıştırıcı özellikleriyle karşıt anlamlı duruma gelirler. Karşıt anlamları sınıflandırmaya çalışan birkaç araştırmacının örnekleri şu şekildedir:¹⁴⁸

Jacquelin Picoche'a göre *işteşlik, bütünleyicilik ve karşıt anlamlılık* olmak üzere üç türde karşıt anlamlılık durumu oluşmaktadır. İşteşlik ilişkisine göre bir kavram karşıtı olmadan var olamaz. Örneğin karı/koca, satmak/satın almak, ödünç almak/ödünç vermek gibi kelime çiftleri birbiriyle işteş ilişkidir. Bütünleyicilik ilişkisi ise birbirini anlam yönünden tamamlayan karşıt anlamlılıkları ifade etmektedir. Örneğin bir kişi sağ durumdaysa aynı anda ölü olamaz; bir kişi aynı anda evli ve bekar olamaz. Karşıt anlamlılık ilişkisi ise en sık kullanılan karşıt anlamlı kelimeleri içermektedir; sıcak/soğuk, uzun/kısa, büyük/küçük vb.¹⁴⁹

Doğan Aksan ise çeşitli araştırmacıların yaptığı sınıflandırmaları karşılaştırarak karşıt anlamlı Türkçe kelimeleri şöyle sınıflandırmaktadır:¹⁵⁰

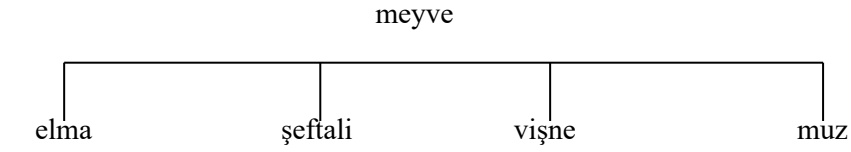
- 1) İkili karşıtlıklar ya da kutupsal ters anlamlılık: çok/az, dolu/boş vb.
- 2) Biçimsel ikili karşıtlıklar: Eklerle oluşturulan karşıt anlamlı kelimeler; akıllı/akılsız, sorumlu/sorumsuz vb.
- 3) İlişkisel karşıtlıklar: Birbiriyle ilgili kavramlar, aynı konuyla ilgili kavramlar arasındaki karşıt anlamlı kelimeler; almak/satmak, öğretmen/öğrenci vb.
- 4) Dereceli karşıtlıklar: Genellikle ikili ters anlamlıların arasına girerek oluşan karşıt anlamlı kelimeler; küçük/orta/büyük, sıcak/ılık/soğuk vb.
- 5) Yön gösteren karşıtlıklar: Yön kavramlarıyla oluşan karşıt anlamlı kelimeler; sağ/sol, kuzey/güney vb.

¹⁴⁸ Günay, **a.g.e.**, s. 177.

¹⁴⁹ Günay, **a.g.e.**, s. 178-179.

¹⁵⁰ Aksan, **a.g.e.**, s. 162-164.

2.2.1.6.3. Üst Anlamlılık ve Alt Anlamlılık

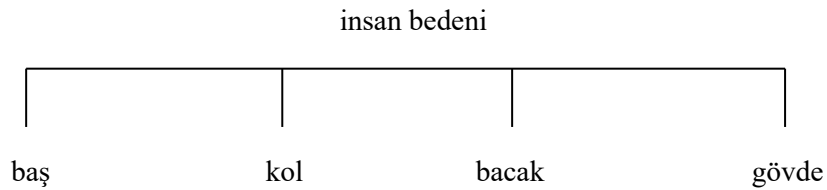

Şekil 2.9. : “Meyve” kelimesinin alt anlamlılık-üst anlamlılık çözümlemesi

Üst anlamlılık ve alt anlamlılık sözcüklerin arasındaki içerilme ilişkisidir. Üst anlamlı kelimeler daha az bilgi vermektedir ve daha genel bir anlam içermektedir. Alt anlamlı kelimeler ise daha çok bilgi vermekte ve daha özel anlamlar taşımaktadır. Birbirini içirme ilişkisi üst anlamlı kelime ve alt anlamlı kelimeler arasındadır, alt anlamlı kelimelerin kendi içerisinde birbirini içirme ilişkisi yoktur.¹⁵¹ Yukarıda verilen örnekte “meyve” üst anlamlı konumdadır ve alt anlamlı durumda olan kelimeleri içermektedir. Fakat alt anlamlı kelimeler olan “elma”, “şeftali”, “vişne”, “muz” arasında birbirini içirme ilişkisi yoktur.

Sınıflandırmayla oluşan bu anlam ilişkisinde tek taraflı bir içirme ilişkisi vardır. Vişne bir meyvedir fakat meyve bir vişne değildir. Bu anlam ilişkisini eş anlamlılıktan ayıran ilişki bu tek taraflı ilişkidir. Eş anlamlı kabul edilen iki kavram arasında çift taraflı bir içirme ilişkisi vardır¹⁵², “öğretmen” ve “muallim” kelimeleri örnek verilecek olursa bu iki kavram da birbirinin yerine kullanılabilir yani birbirini çift taraflı olarak içermektedir.

2.2.1.6.4. Parça-Bütün İlişkisi

Şekil 2.10. : “İnsan bedeni” kavramının parça-bütün ilişkisiyle çözümlemesi

Alt anlamlılık ve üst anlamlılık gibi sınıflandırmayla oluşan *parça-bütün ilişkisinde* iki terim arasında sıralı düzene bağlı bir ilişki bulunmaktadır. İki terimden

¹⁵¹ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 354-355.

¹⁵² Günay, **a.g.e.**, s. 68.

birisi diğzerinin bir parçasını ifade etmektedir. Parça konumundaki adlar birleştğinde bütün konumundaki ad oluşmaktadır. Alt anlamlı kelime grubunda kelimeler birbirinin yerine geçebilirken parça kelimeler arasında böyle bir ilişki söz konusu değildir.¹⁵³

Üst anlamlılık ve alt anlamlılık ilişkilerinin tersine parça bütün ilişkisinde genellikle geçişli bir ilişki yoktur. Yukarıda şekillendirilen parça-bütün ilişkisinde bütün olan “beden”; “baş, kol, bacak, gövde” olan parça kısımlardan oluşmaktadır.¹⁵⁴ Parçaların birleşmesiyle bütün oluşabilir. Üst anlamlılık ve alt anlamlılık ilişkisinde böyle bir durum söz konusu değildir.

2.2.1.6.5. Eş Adlılık

Doğan Aksan *eş adlı* kelimelerin oluşumunu genellikle iki etkene bağlamaktadır. Birinci etkene göre farklı anlamdaki sözcükler zaman içinde biçimlerinin değişmesiyle aynı yazım şeklinde gelmiş olabilir; örneğin 8. yy.’da “elîg” şeklinde yazılan organ olan “el” anlamındaki sözcük zamanla “el” şeklinde yazılmaya başlanmıştır. Yine 8. yy.’da “halk, ülke, devlet” anlamlarını taşıyan ve “il” şeklinde yazılan kelime “el” şeklini almış ve güncel olarak “yabancı” anlamını taşımaktadır. Böylece iki kelime biçimlerinin değişmesiyle eş adlı olmuştur. Yazarın belirlediği ikinci etken ise alıntı sözcüklerin yerli dildeki sözcüklerle eş adlı olmasıdır. Sicim, ip gibi nesneleri tutturmaya yarayan Türkçe “bağ” kelimesi ve “bahçe” anlamına gelen Farsça kökenli “bağ” kelimesi bu duruma örnektir.¹⁵⁵

Günay Karaağaç, *eş sesli* terimini tercih ederek Türkçedeki eş sesli kelimelerin oluşumunu *çok anlamlılığın yol açtığı eş seslilik, ses değişmelerinin yol açtığı eş seslilik, alıntı şekillerin yol açtığı eş seslilik* olmak üzere üç gruba ayırmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵³ Günay, **a.g.e.**, s. 158.

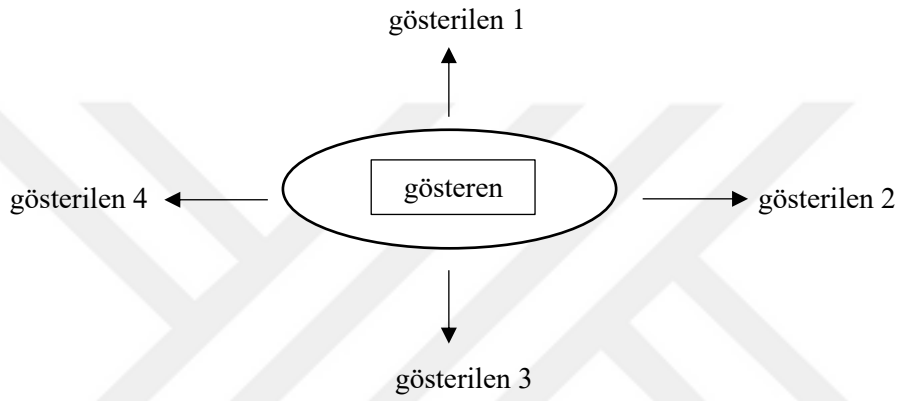
¹⁵⁴ Aygöl Uçar, **Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009, s. 40.

¹⁵⁵ Aksan, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁵⁶ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 639.

2.2.1.6.6. Çok Anlamlılık

Bir gösterenin birçok gösterileni belirtmesi durumuna çok anlamlılık denmektedir. Bir sözcüğün çok anlamlı kabul edilmesindeki en önemli etken oluşan yeni anlamların arasında bir anlam bağlantısı bulunmasıdır.¹⁵⁷ Tüm dillerde bulunan çok anlamlılık durumu sonraki bölümde detaylıca anlatılacaktır.

Şekil 2. 11. : Çok Anlamlılık¹⁵⁸

2.2.1.7. Anlam Değişimleri

Anlam her zaman değişen ve gelişen bir kavram olmuştur. Sözcüklerin anlamlarının değişiminin birçok sebebi olabilir. Tarihsel, toplumsal, kültürel, dil bilimsel ve ruhsal sebeplerden anlam değişir. Zeynel Kıran ve Ayşe Eziler Kıran bu sebepleri şu şekilde açıklamaktadırlar:¹⁵⁹

Tarihsel sebepler: Kurumlarda, törelerde, geleneklerde meydana gelen değişimler.

Dil bilimsel sebepler: Soslere, biçimlere, söz dizimine bağlı değişimler.

Toplumsal sebepler: Sözcüğün dar toplumsal kesimden geniş bir kesime aktarılması ya da tam tersi aktarım sonucu olan değişimler.

¹⁵⁷ Uçar, a.g.t., s. 37.

¹⁵⁸ Kıran, Eziler Kıran, a.g.e., s. 353.

¹⁵⁹ Kıran, Eziler Kıran, a.g.e., s. 366- 367.

Ruhsal sebepler: Anlatımı zenginleştirme, yönlendirme çabalarıyla oluşan değişimler.

P. Guiraud, anlam değişimlerinin sebebini iki ana başlığa ayırarak incelemektedir. *Anlambilim* adlı eserinde “Anlam değişimi” ismini verdiği ilk başlık altında anlamın değişimini bireysel, bilinçli ve kesintili bir değişim olarak yorumlamaktadır. Anlam değişiminin ana sebebi olarak nesnelere mantıksal ya da anlatımsal amaçlarla bilinçli olarak verilen adlandırma meselesinden bahsetmektedir. “Anlam evrimi” ismini verdiği ikinci başlık altında ise toplumsal, bilinçsiz, aşamalı bir şekilde bağlamsal anlam, anlatımsal anlam, toplumsal değer gibi anlamların temel anlamın yerini aldığı değişim sürecinden bahsetmektedir.¹⁶⁰

L. Bloomfield, anlam değişimlerinde kullanım sıklığı meselesinin esas rolü oynadığını söylemektedir. S. Ulmann ise nesillerin arasındaki devamlılığın bitmesi, anlam belirsizliği, çok anlamlılık, kullanım sıklığı, bağlam belirsizliği gibi sebepler saymaktadır.¹⁶¹

Anlam değişimleri kısa bir sürede oluşmamaktadır, çok uzun senelerde gerçekleşen süreçlerdir. Anlam değişimi yaşandığı söylenen sözcüklerin önceki halleri lehçe ve ağızlarda yaşamaya devam edebilir.¹⁶²

Anlam değişimlerinin farklı sınıflandırılmaları olsa da yaygın olan sınıflandırılması *anlam daralması*, *anlam genişlemesi*, *başka anlama geçiş*, *anlam iyileşmesi*, *anlam kötüleşmesi* şeklindedir.

Anlam daralması, anlamlı bir dil göstergesinin önceden anlattığı anlam alanının sadece bir bölümünü anlatır hale gelmesidir. Örneğin Eski Türkçede “yaşamak” ve “öldükten sonra canlanmak” anlamlarına gelen “tırıl-” fiili Türkiye

¹⁶⁰ Guiraud, **a.g.e.**, s. 67.

¹⁶¹ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁶² Aksan, **a.g.e.**, s. 116-117.

Türkçesinde “güçlenip canlan-” anlamına gelmektedir ve “yaşa-” anlamını kaybetmiştir.¹⁶³

Anlam genişlemesi, anlamlı bir dil göstergesinin önceden anlattığı anlam alanının bir parçasını değil tamamını anlatır hale gelmesidir. Örneğin Eski Anadolu Türkçesinde “düz ve alçak yer” anlamında kullanılan “alan” kelimesi Türkiye Türkçesinde “iş, meslek, araştırma-inceleme konusu, uzmanlık” gibi anlamlar da kazanmıştır.¹⁶⁴

Başka anlama geçiş, anlamlı bir dil göstergesinin anlamının tamamen başka bir anlamla yer değiştirmesidir. Örneğin Eski Türkçede “düşün-, kederlen-” anlamlarına gelen “sakın-” fiili Türkiye Türkçesinde “bir şeyi yapmaktan uzak dur-, korun-” anlamlarına geçiş yapmıştır.¹⁶⁵

Anlam iyileşmesi, anlamlı bir dil göstergesinin eskiden taşıdığı anlamında bir iyileşme meydana gelmesidir. Örneğin Eski Türkçede “eziyet, zahmet” anlamlarını taşıyan “emgek” kelimesi Türkiye Türkçesinde “emek” halini gelmiş ve “bir işin gerçekleşmesini sağlayan beden ve kafa gücü” anlamını kazanmıştır.¹⁶⁶

Anlam kötüleşmesi, anlamlı bir dil göstergesinin eskiden taşıdığı anlamda bir kötüleşme meydana gelmesidir. Örneğin Farsçada “canavar” kelimesi “canlı, hayvan, çabuk” anlamlarını taşıırken Türkçeye geçtiğinde “acımasız, kötü, zalim” gibi anlamlarla kullanılmıştır.¹⁶⁷

Genel sınıflandırmaya ek olarak Doğan Aksan’ın anlam değişimi olarak kabul ettiği *genelleşme* ise bir özel adın genelleşerek bir tür adına dönüşmesidir.¹⁶⁸ Örneğin

¹⁶³ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yayınları, 2020, s. 213.

¹⁶⁴ Aksan, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁶⁵ Aksan, **a.g.e.**, s. 215.

¹⁶⁶ Aksan, **a.g.e.**, s. 216.

¹⁶⁷ Aksan, **a.g.e.**, s. 217.

¹⁶⁸ Doğan Aksan, **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2020, s. 115.

bir marka ismi olan “selpak” kelimesi “kâğıt peçete” için kullanılmaktadır; başka bir marka ismi olan “uhu” kelimesi “sıvı yapıştırıcı” için kullanılmaktadır.

2.2.1.8. Anlam Bulanıklığı ve Anlam Belirsizliği

Bir sözcüğün birden çok anlamının olması durumunda *belirsizlik*, bir sözcüğün iki veya daha fazla farklı tür arasında ayrım yapamayan bir anlama sahip olması durumunda *bulanıklık* ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁹ Anlam bulanıklığını ya da belirsizliğini ortadan kaldırmanın en iyi yolu bağlamı incelemektir.

Anlam belirsizliği *söz dizimsel* ve *sözlüksel belirsizlik* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁷⁰ Örneğin “Onu kırdı.” cümlesinde bir eşya mı kırıldı yoksa bir kişinin kalbi mi kırıldı, belli değildir. Söz dizimsel belirsizlik N. Chomsky’e göre derin yapı olarak nitelendirdiği yüzeyde en az iki anlamın bulunmasıyla ortaya çıkmaktadır.¹⁷¹ Sözlüksel belirsizlik ise bir sözcüğün tek başına birden fazla anlam taşıdığı durumlardır. Eşadlı ve çok anlamlı kelimeler bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁷²

Anlam bulanıklığı tek bir sözcüğün temel anlamının birden fazla gönderimde bulunmasıdır. Örneğin öğretmen kelimesinin gönderimde bulunduğu kişinin kadın ya da erkek olduğunu bilinemez. Dede kelimesinin gönderimde bulunduğu kişinin anne tarafından mı yoksa baba tarafından mı dede olduğu bilinemez. Eş adlı sözcükler farklı anlamlar taşımaktadır fakat anlam bulanıklığı olan sözcüklerin anlamı değil gönderimde bulunduğu kavramlar farklıdır.¹⁷³

¹⁶⁹ Elbourne, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁷⁰ Uçar, **a.g.t.**, 47.

¹⁷¹ Kıran, Eziler Kıran, **a.g.e.**, s. 373.

¹⁷² Uçar, **a.g.t.**, 47.

¹⁷³ Uçar, **a.g.t.**, 47.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOK ANLAMLILIK

M.Ö. 5. yy.'da Demokritos'un değindiği *çok anlamlılık* meselesi dil bilime *polysémie* terimiyle M. Bréal tarafından 1887'de sokulmuştur.¹⁷⁴ Çok anlamlılık en genel tanımıyla “bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği; bir birimin birçok anlam içermesi durumu”¹⁷⁵ dur.

John Lyons, çok anlamlı kelimelerin eş adlı sözcüklerle karışabileceğinden çok anlamlılığı anlam bulanıklığı çerçevesinde değerlendirmektedir.¹⁷⁶ Paul Elbourne, çok anlamlı kelimeler ve eş adlı kelimeler arasında bir ayrım olmadığını düşünmektedir.¹⁷⁷

Çok anlamlılık hakkındaki bazı tanımlar şu şekildedir: F. R. Palmer “Aynı kelimenin farklı farklı anlamlara sahip olmasıdır.”¹⁷⁸, S. Ulmann “Bir tek sözcüğün iki ya da daha çok anlam içermesidir.”¹⁷⁹, V. Doğan Günay “Bazı dilsel birimlerin birden çok anlama sahip olmasıdır.”¹⁸⁰, Günay Karaağaç “Bir dil biriminin birden çok anlam ve işlev için kullanılması durumudur.”¹⁸¹, Nizamettin Uğur “Başat ve yan anlamlar taşıyan sözcüklerin bu özelliklerinin genel adıdır.”¹⁸² Tanımlar büyük oranda benzeşmektedir.

Çok anlamlılık, tüm dillerde görülen bir anlam olayıdır. Dildeki tutumluluk ilkesi bu kelimelerin oluşmasında temel faktörlerden biridir. Dil kullanıcıları yeni oluşan kavramları adlandırmak için yeni sözcük üretmek yerine var olan kelimelere yeni anlamlar eklemeyi daha kolay bulmuştur. İnsanların bilgi seviyesinin artmasıyla

¹⁷⁴ Uçar, **a.g.t.**, s. 31.

¹⁷⁵ Vardar, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁷⁶ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁷⁷ Elbourne, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁷⁸ F. R. Palmer, **Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi**, Çev. Ramazan Ertürk, Ankara, Fol Yayınları, 2020, s. 104.

¹⁷⁹ Stephen Ulmann, “Anlambilimi”, Çev. Ahmet Kocaman, **Türk Dili Dergisi**, Eylül 1978, Cilt:38, s. 357.

¹⁸⁰ Günay, **a.g.e.**, s. 198.

¹⁸¹ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 601.

¹⁸² Uğur, **a.g.e.**, s. 80.

söz varlığında ihtiyaç duyulan artış çok anlamlı kelimelerin sayısında da artışa sebep olmaktadır.¹⁸³ Bir dildeki çok anlamlı kelimelerin sayısının çokluğu o dilin zenginliğini göstermektedir.¹⁸⁴

Bir kelimenin çok anlamlı duruma gelmesi için belli bir zaman geçmesi gerekmektedir. Anlam genişlemelerinin gerçekleşmesi için önceki anlamların uzun süre kullanılmış olması gerekmektedir. Öyleyse çok anlamlı kelimelerin tespitiyle bir dilin eskiliği hakkında tespit yapılabilir. Türkçenin en eski yazılı metinleri olan Göktürk Yazıtları'nda görülen çok anlamlı kelimelerin sayısı Türkçenin tarihinin daha da eskiye götürülebileceğinin kanıtıdır.¹⁸⁵

Çok anlamlı kelimelerdeki anlamlar oluşurken bu anlamların arasında en az bir tane ortak anlam birimcik olması gerekmektedir. Oluşan yeni anlamlar ise kelimenin temel anlamı etrafında şekillenmektedir. Bu kelimelerin eş adlı sözcüklerden ayrılan noktası bu özelliklerdir. Eş adlı kelimelerin kökenleri farklıyken çok anlamlı kelimeler, aynı sözcüğün zaman içinde ortaya çıkan yeni anlamlarıdır. Çok anlamlı kelimelerde oluşan anlamlar, temel anlamın yan anlamı konumundadır. Eş adlı kelimeler ise iki farklı sözlüksel birimdir.¹⁸⁶

Çok anlamlılık sıklık kavramıyla da yakından ilgilidir. En sık kullanılan kelimelerde çok anlamlılık durumu da daha fazla görülmektedir. Çok anlamlı kelimelerin tespitinde yaşanabilecek anlam bulanıklığı ve belirsizliği durumu bağlama bakarak ortadan kaldırılabilir.¹⁸⁷ Çok anlamlı kelimelerin oluşmasındaki etkenler ve çok anlamlı kelimelerin incelenme yolları pek çok araştırmacı tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹⁸³ Aksan, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁸⁴ Kaken Ahanov, **Dil Biliminin Esasları**, Çev. Murat Ceritoğlu, Ankara, TDK Yayınları, 2021, s. 103.

¹⁸⁵ Aksan, **a.g.e.**, s. 155-156.

¹⁸⁶ Toklu, **a.g.e.**, s. 132.

¹⁸⁷ Vardar, **a.g.e.**, s. 62.

David Crystal, çok anlamlı kelimelerin incelenmesi için deyimlerin doğru tanımlanması, bir sözcüğün tanımındaki detayların hesaplanması, sözcüklerin anlamlarını etkileyen kullanım stillerinin bilinmesi gibi koşullar ortaya koymaktadır. Dil içi olayların yanında dil dışı olayların da incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁸⁸

Rıza Filizok, *temel anlamlardan elde edilen çok anlamlılık, bir temel anlamla yahut birçok yan anlamın bir araya gelmesiyle ortaya çıkan çok anlamlılık, üslup sapmalarından doğan çok anlamlılık* olmak üzere çok anlamlı kelimeleri üç gruba ayırarak incelemektedir.¹⁸⁹

Günay Karaağaç, çok anlamlı kelimelerin oluşumundaki temel kaynakları, *anlam değişimin yol açtığı çok anlamlılık ve biçim birleşmelerinin yol açtığı çok anlamlılık* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Biçim birleşmelerinin yol açtığı çok anlamlılığın aldatıcı olduğunu aslında bu kelimelerin eş sesli olduğunu da belirtmektedir.¹⁹⁰

Kaken Ahanov, sözcüklerin yeni anlamlar kazanmasının başlıca yolları olarak *deyim aktarması, ad aktarması, işlevlik aktarma ve kapsamlayış* olaylarından bahsetmektedir.¹⁹¹ Doğan Aksan da çok anlamlılığın meydana gelmesindeki başlıca olayın aktarmalar olduğunu belirtmekte, aktarmaları *deyim aktarması* ve *ad aktarması* olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹⁹² M. Osman Toklu ise benzer şekilde çok anlamlı kelimelerin oluşmasındaki başlıca anlam olayı olarak eğritilmeden bahseder. Değişmece türlerini ise *benzetme, eğritilme, düz değişmece, kapsamlama* ve *duyular arası aktarım* olmak üzere beşe ayırmaktadır.¹⁹³

¹⁸⁸ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁸⁹ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁹⁰ Karaağaç, **a.g.e.**, s. 621.

¹⁹¹ Ahanov, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁹² Aksan, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁹³ Toklu, **a.g.e.**, s. 136.

3.1 Çok Anlamlılığın Oluşmasında Etkili Olan Dil İçi ve Dil Dışı Olaylar

3.1.1. Dil İçi Olaylar

3.1.1.1. Aktarmalar/Değişmeceler

Aktarmalar ya diğer ismiyle değişmeceler söz sanatlarıyla yapılan tüm dil kullanımlarını kapsamaktadır. Aktarmaların/değişmecelerin insana ait duyguyu ve düşünceyi daha özgün ve sanatlı şekilde söylenmesinde önemli işlevleri vardır. Anlam değişimlerinin oluşmasında en sık karşılaşılan faktördür.¹⁹⁴

3.1.1.1.1. Benzetmeler

Benzetme; anlatımın etkisini güçlendiren, anlatılan olguları somutlaştıran bir söz sanatıdır. En az iki kavram arasında geçen benzetme sanatında bir kavramın özelliği anlatılırken benzerlik kurulan diğer kavram anımsatılır. Benzetme, aktarma ya da eğritilme olarak tanımlanan olayların temelini oluşturmaktadır. Tam bir *benzetmede benzeyen, benzetilen, benzetme edatı ve benzetme yönü* olmak üzere dört öge bulunmaktadır.¹⁹⁵

Edebiyat dilinde oldukça fazla kullanılan benzetmeyi Aristoteles M.Ö. 4. yy.’da doğal bir yaratma yetisinin işareti olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁶

Eski Türkçe döneminde benzetme edatı olarak “teg” ile kurulan benzetmelerin sayısı oldukça fazladır.¹⁹⁷ Türkiye Türkçesinde de “teg”in karşılığı olan “gibi” edatı benzetme yaparken en çok kullanılan edatlardandır.

¹⁹⁴ Günay, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁹⁵ Toklu, **a.g.e.**, s. 136.

¹⁹⁶ Aksan, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁹⁷ Aksan, **a.g.e.**, s. 139.

Toprak göz alabildiğine
dümdüz
çırılçıplak
ve **kırmızı biber gibi acı**.¹⁹⁸

Denizden yeni mi çıkmıştı neydi;
Saçları, dudakları
Deniz koktu sabaha kadar;
Yükselip alçalan göğsü deniz gibiydi.¹⁹⁹

3.1.1.1.2. Deyim Aktarması/Eğretilme/Metafor

Doğan Aksan'ın *deyim aktarması*, V. Doğan Günay ve M. Osman Toklu'nun *eğretilme* olarak ifade ettiği aktarma/değişmece türü; iki kavram arasında benzerlik ilişkisi kurularak birinin adının diğerine aktarılmasıdır.²⁰⁰ Bu anlam oluşumunda iki kavramın gösterilen kısımları bakımından benzerlik ilişkisi kurulmaktadır. Doğan Aksan bu aktarma çeşidini kendi içerisinde dörde ayırmaktadır:

a) İnsandan Doğaya Aktarma: Bu aktarma çeşidinde genellikle organ ve vücut bölümlerinin ismi –*yol ağzı, kapı ağzı* gibi-doğadaki nesnelere aktarılmaktadır. Bu aktarma çeşidinde oluşan kavramlar genellikle kalıplaşmışlardır ve bu yüzden bazı araştırmacılar tarafından *ölü deyim aktarması* olarak adlandırılmaktadır. Dildeki tutumluluk ilkesinin bu aktarmaları oluşturduğunu düşünen araştırmacılar da vardır. Kişileştirme adıyla bilinen söz sanatı bu aktarmalarla oluşturulmaktadır.²⁰¹

Deniz, benim eskiden yaptığım gibi,
Aynasını odamın tavanında
Dolaştırıp **beni kızdırmaktan**
Hoşlanır.²⁰³

En âlim aynalara
en renkli şekilleri aksettiren onlardır.
Asırda onlar yendi, onlar yenildi.²⁰²

b) Doğadan İnsana Aktarma: Bu aktarma çeşidi, doğadaki nesnelerin adlarının insanlar için kullanılmasıyla oluşmaktadır. Örneğin “tilki” insanlar için kullanıldığında “kurnaz” anlamını kazanmaktadır.²⁰⁴

Nuri Öztürk
(Bakımevi kaleminde muhasebeci);
omuz vurdu Üniversiteliye:
“- Duyuyor musun?
Bizim ayılar konuşuyor politikadan. (...)”²⁰⁵

¹⁹⁸ Nazım Hikmet, **Memleketimden İnsan Manzaraları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 271.

¹⁹⁹ Orhan Veli, **Bütün Şiirleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 141.

²⁰⁰ Toklu, **a.g.e.**, s. 137.

²⁰¹ Aksan, **a.g.e.**, s. 81-83.

²⁰² Hikmet, **a.g.e.**, s. 179.

²⁰³ Veli, **a.g.e.**, s. 187.

²⁰⁴ Aksan, **a.g.e.**, s. 83-84.

²⁰⁵ Hikmet, **a.g.e.**, s. 56.

c) Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma: Bu aktarma çeşidinde doğadaki varlıkların arasında benzetme ilişkisiyle bir aktarma gerçekleşmektedir. Hayvan-bitki, hayvan-hayvan, nesne-bitki, nesne-hayvan arasında benzerlik kurularak oluşturulabilir örneğin “kuşburnu, tavşankulağı, dilbalığı vb.”.²⁰⁶

Yaldız dallarda **çiçek yerine**
Yıldız açmaz mı artık ağaçlar
Yanmaz mı (...) ²⁰⁷

d) Somutlaştırma: Bu terim ilk kez Doğan Aksan tarafından kullanılmıştır. Daha çok Türkçe kelimelerde görülen bu aktarma çeşidi soyut kavramların somut göstergelerle dile getirilmesiyle oluşmaktadır. Somutlaştırmanın en çok kullanıldığı dil ögesi deyimlerdir. “Baltayı taşa vurmak, kendi yağıyla kavrulmak, kaş yapayım derken göz çıkarmak vb.” deyimlerde kullanılan sözcükler tek başlarına somut anlamlar taşıırken soyut kavramlar için kullanılmış yani somutlaştırılmıştır.²⁰⁸

Ama yine de görmeyi çok isterim, ya insanda **yürek dediğin taştan olacak**
Kolay mı? **ilk göz ağrısı.** ²⁰⁹ yahut da dehşet namuslu olacak yüreğin ²¹⁰

e) Duyular Arasında Aktarma: Bu aktarma çeşidinde farklı duyu alanlarındaki kavramlar bir araya getirilmektedir. Dokunma duyusunun işitme duyusuna aktarılmasıyla oluşan “sıcak bir bakış” tamlaması bu aktarmaya örnektir.²¹¹ M. Osman Toklu bu aktarma çeşidini deyim aktarmaları içerisinde almayıp ayrı bir aktarma türü olarak incelemektedir.²¹²

Bozkırda hâlâ dolaşıyorsa da Bin hatırâyı **bir anda duyan gözlerinde**
kokusu sararmış kekiklerin İnsana ruhlar dolusu haz veren düşünüş. ²¹³
gökçiçekler çoktan kurumuştur
ve gevenotları safi dikendiler. ²¹⁴

²⁰⁶ Aksan, a.g.e., s. 84.

²⁰⁷ Veli, a.g.e., s. 159.

²⁰⁸ Aksan, a.g.e., s. 84-87.

²⁰⁹ Veli, a.g.e., s. 144.

²¹⁰ Hikmet, a.g.e., s. 206.

²¹¹ Aksan, a.g.e., s. 87.

²¹² Toklu, a.g.e., s. 139.

²¹³ Veli, a.g.e., s. 153.

²¹⁴ Hikmet, a.g.e., s. 271.

3.1.1.1.3. Ad Aktarması/Düz Değişmece

Düz değişmece olarak da adlandırılan ad aktarması, anlatılmak istenen kavramın söylenmeden onunla ilgili başka bir kavramla dile getirilmesidir. Bütünün yerine parçanın ya da parçanın yerine bütünün anılmasıyla oluşabilir. Bütünün yerine parçanın anılmasına “sinema” yerine “beyaz perde” kullanılması; parçanın bütünün yerine anılmasına “Reşat Nuri’nin eserlerini okumak” yerine “Reşat Nuri’yi okumak” örnekleri verilebilir.²¹⁵

Deyim aktarması, sözcüğün gösterilen kısımlarıyla ilişkiliyken ad aktarması sözcüklerin gönderge kısımlarıyla ilişkilidir. İki öge arasında mantıksal bir ilişki vardır. Aynı göndergeye ait olan iki öge arasında yapılan bu aktarmada iki öge arasında bitişiklik ilişkisi bulunmaktadır.²¹⁶

3.1.1.1.4. Örtmece

Örtmece, dolaysız bir şekilde doğrudan dile getirilmesi uygun olmayan olguların örtülerek dolaylı bir şekilde adlandırılmasıdır. Örneğin “cinleri” belirtmek için “İyi saatte olsunlar.” denmektedir. Türkçede örtmeceye dayalı anlatım sıklıkla tercih edilmektedir.²¹⁷ Türkçenin kelime hazinesinin genişlemesine katkıda bulunan örtmece kelimeler özellikle eş anlamlı ve eş sesli kelimelerin oluşumunda pay sahibidir.²¹⁸

Örtmeceye dayalı anlatım tabu olarak kabul edilen konulardan kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Tabu sözcükler anlamdaki yasaklarla ilgili değildir anlamın sözcüklere dökülürken bazı sözcüklerin yasaklanmasıyla ilgilidir. Tabu olan

²¹⁵ Aksan, **a.g.e.**, s. 87-89.

²¹⁶ Günay, **a.g.e.**, s. 80.

²¹⁷ Günay, **a.g.e.**, s. 84.

²¹⁸ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 81.

sözcükler; insanların topluluk içindeki sosyal, medeni, ekolojik ortamla ilgili kalıplaşan inançlarından ve geleneklerinden kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır.²¹⁹

Türklerin özellikle eski inanışlarında görülen hayvan ve insan arasındaki kuvvetli bağ sebebiyle hayvan isimlerinin bazıları tabu olmuştur. Şamanizm inançlarından ortaya çıkan mitolojik unsurlar da tabu kelimelerin oluşmasında etkilidir. Örneğin lohusa kadına zarar vereceği düşünülen ve korkulan mitolojik varlık *albastı* olarak adlandırılır. “Şeytan” için “ölüm meleği” tamlaması kullanılmaktadır. Aynı zamanda inandıkları tanrıların adını doğrudan söylemeleri de tabudur bu yüzden Tanrı için de örtmece kelimeler bulmuşlardır. Budizm’de Tanrı’nın birden fazla isminin olmasının sebebi budur. Hastalık isimleri de örtmece kelimeler ortaya çıkarmıştır örneğin “verem” için “ince hastalık” tamlaması kullanılmaktadır. Ölümle ilgili kullanılan tabu kalıplarına “Allah sizlere ömür versin.” cümlesi örnek gösterilebilir.²²⁰

3.1.1.2. İkilemeler

İkilemeler, anlama güç katmak amacıyla biçim veya anlamca birbirleriyle ilgisi bulunan aynı, yakın veya zıt anlamlı kelimelerin art arda getirilmesiyle oluşturulan kelime grubudur.²²¹

İkilemeler, iki ayrı göstergenin tek bir gösterge olarak kullanılarak bir gösterilene sahip olmasıdır. İki gösterge zihinde ayrı ayrı çözümlenmek yerine tek bir gösterge olarak algılandığında yeni anlamlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin “iyi kötü” ikilemesi “iyi” ya da “kötü” anlamlarını taşımaz bu iki kelimenin ortasında bir derecelendirme anlamı kazanmıştır. İkileme yoluyla yeni kavramlar oluşabilir ya da kelimelerin anlam alanı genişleyerek çok anlamlı kelimelerin oluşumuna katkı sağlayabilirler. Özellikle Türkçe ikilemeler açısından oldukça zengindir.²²²

²¹⁹ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 76.

²²⁰ Arslan Erol, **a.g.e.**, s. 77-81.

²²¹ Güncel Türkçe Sözlük, “ikileme” maddesi, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 24.06.2024).

²²² Aksan, **a.g.e.**, s. 129.

Göktürkçe döneminden itibaren görülmeye başlayan ikilemeler özellikle Eski Uygurca döneminde sayıca artmış; anlatımı zenginleştirmek, güçlendirmek amacıyla sıkça kullanılmıştır. Eski Uygurcada Türk dilinin diğer devirlerinde görülmediği kadar eş/yakın anlamlı ikilemeler bulunmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi özellikle bu dönemde metinlerin çoğunun dinî içerikli olmasıdır. Dinî meseleleri anlatırken kullanılan ikilemelerin bir alıntı dilden ve bir Türkçe kelimeyle oluşturulması bu durumu kanıtlar niteliktedir.²²³

3.1.1.3. Bağlam

Bağlam ve anlam ilişkisinin ne kadar iç içe olduğunu hatta bazı araştırmacıların anlamın sadece bağlamla ortaya çıktığını düşündükleri önceki bölümde belirtilmişti. Çok anlamlı kelimelerin hem ortaya çıkmasında hem de tespitinde bağlam önemli bir yer tutmaktadır.

Özellikle çok anlamlı kelimelerin tespitinde bağlam olmazsa olmaz durumundadır. Çünkü bir kelime tek başına duyulduğunda dil kullanıcısının zihninde genellikle temel anlam canlanmaktadır. Oysa kelimenin bağlam içerisindeki kullanımıyla farklı anlamları tespit edilebilir.²²⁴ Örneğin “boğaz” kelimesi tek başına duyulduğunda dil kullanıcılarının zihinlerinde genellikle “organ” anlamı canlanmaktadır. Bağlam içerisinde ise aşağıdaki cümleler incelendiğinde tespit edilen diğer anlamlar şu şekildedir:

İstanbul’da Marmara Denizi ve Karadeniz’i birbirine bağlayan bir “boğaz” vardır.	“köprü” anlamı
Bu ekonomide üç “boğaz” tek maaşla geçinemez.	“geçimi sağlanan kişi” anlamı
O, “boğazına” çok düşkündür ne bulsa yer.	“yeme, içme” anlamı

Şekil 3.1. : “Boğaz” kelimesinin bağlam içerisinde kazandığı anlamlar

²²³ Ferruh Ağca, “Eski Türkçe kö:k teğri ve kö:k kalık İkilemeleri Üzerine”, *Türkbilig Dergisi*, Sayı: 30, 2015, s. 202.

²²⁴ Aksan, *a.g.e.*, s. 98.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere dil içi bağlam çok anlamlılığın tespitinde oldukça önemli bir kavramdır.

3.1.2. Dil Dışı Olaylar

Çok anlamlılığın oluşmasında etkili olan dil içi olaylar bu çalışmanın konusunu içermektedir fakat anlam sadece dil içi unsurlarla oluşmaz. Çok anlamlılığın oluşmasında etkili olan dil dışı olayları da sıralamakta fayda vardır. Kaken Ahanov'un bu konudaki tespitleri şu şekildedir:

- 1) Söz, kavramı bildirmenin maddi şekli olup düşüncenin gelişmesiyle ilişkili olan kavram dairesini de biçimlendirir. Düşüncenin gelişme süreçlerinin, mesela somuttan soyuta, özelden genele dönüşme ve kavramın ayrımlaşması (differentiation) söz anlamının gelişmesini etkilememiş olamaz.
- 2) Sözün kullanım sahasının değişmesi, anlamın değişmesine yol açar. Eğer söz geniş bir sahadan dar veya özel bir sahaya, mesela halkın söz varlığından dil bilimine geçtiğinde anlamı özelleşerek belli bir kavramı bildiren terim anlamına sahip olur.
- 3) Söz anlamının toplumun, toplumdaki iletişim ve üretim yönteminin gelişmesine bağlı olarak değişip çeşitlenmesi de söz konusudur.
- 4) Söz anlamının, işlev yasasına bağlı olarak da değişmesi mümkündür. Bir nesne veya araç başka bir nesne veya araçla nöbetleşerek yer değiştirir, sonuncusu işlev birliğine göre başlangıçtaki nesnenin veya aracın adlandırılmasıyla adlandırılır.
- 5) Toplumun gelişmesi sonucunda yeni öğrenilen nesne ve durumları adlandırma değişik yöntemlerle, mesela söz anlamının değişmesi, yani sözün yeni anlama sahip olması biçiminde de olabilir.²²⁵

²²⁵ Ahanov, a.g.e., s. 104-105.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ

8. yy.'da yazılmış olan Göktürk Yazıtları, Türkçenin yazılı edebiyatının başlangıcını oluşturmaktadır. Göktürk Dönemi'nin özellikle askerî, kültürü, savaşları, devlet adamlarının görevleri gibi bilgilere eriştiğimiz yazıtlar; Türkçenin yazılı dil tarihinin de başlangıcını oluşturmaktadır. Göktürk Türkçesinin devamı olarak tarih sahnesine çıkan Eski Uygur Türkçesi, Göktürkçe ile Türk dilinin “Eski Türkçe” devresini oluşturmaktadır.²²⁶

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin sayısının oldukça fazla olması bu dönemle ilgili daha çok bilgi sahibi olunmasını sağlamıştır. Göktürkçeye nazaran çok daha geniş bir söz varlığına sahip olan Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerin çoğunluğu 13. yy.'a kadar tarihlenmektedir. Uygur Türkçesinin söz varlığının genişlemesinde etkili olan Manihaizm ve Budizm'in kabulüyle bu dönemde dinî kitaplar tercüme edilmiştir. Tercüme faaliyetlerinin sonucunda dile Çince, Toharca, Soğdca, Tibetçe, Sanskritçe kelimeler girmiştir.

Alfabe olarak en çok Soğd yazısı kökenli olan Uygur alfabesini kullanmışlardır. Fakat bu dönemde yazılmış Mani, Brahmi, Tibet, Soğd, Süryani alfabesiyle yazılmış metinler de bulunmaktadır.²²⁷

Göktürkçe Dönemi'nde daha kısıtlı bir söz varlığına sahip olan Türkçe, Eski Uygur Dönemi'nde sadece söz varlığını arttırmamış aynı zamanda sanatlı bir söyleyiş de kazanmıştır. Uygur Türkçesinde özellikle dinî konuları anlatmak için oldukça söz sanatı ve ikilemeler kullanılarak Türkçenin anlatım gücü zenginleştirilmiş ve güçlendirilmiştir. Aynı zamanda bir toplumun kültür düzeyinin yüksek olduğunu

²²⁶ Ergin, **a.g.e.**, s. 13.

²²⁷ Annemarie von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 11.

gösteren kanıtlardan olan soyut sözcüklerin sayısı Uyğur Türkçesinde oldukça fazladır.²²⁸

4.1. Uyğur Tarihi

Ötüken Uyğur Kağanlığı'nın 745'te kurulmasından önceki Uyğurlarla ilgili bilgilere Çin kaynaklarından ulaşılmaktadır. Çinliler, Uyğurları Hunlar'ın soyundan kabul etmiş ve *Huiho* (uçan şahin) adıyla kaydetmiştir. Akraha kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uyğur olarak adlandırılırlar. Çinlilere göre Uyğurlar kalabalık bir topluluk değildir fakat çok kabiliyetli ve cesurlardır; yüksek tekerlekli (*kao-chü*) arabaları vardır. Gerek göçlerde gerekse savaşlarda bu arabaları kullanırlar. 4-5. yy.'larda Toba Devleti zamanında Töles adını alırlar.²²⁹

Töles adına kaynaklarda 550 yılında rastlanmaya başlanır. Bu tarihlerde Göktürk Devleti'nin hakimiyeti altına girmişlerdir. Fakat Göktürklerin güçlü dönemlerinde devlete sadık kalırken zayıf dönemlerinde isyan girişimlerinde bulunmuşlardır. Göktürk Devleti'nin zayıfladığı 7. yy. başında Uyğur, Bugu, Bayırku, Tongra, Fulo boylarından oluşan bir birlik kurulmuş ve birliğin başına Uyğur "irkin"i getirilmiştir. 627'de İrkin'in P'usa adlı oğlu yönetime geçmiş ve 630 senelerinde Göktürkleri yenerek "Alp İlteber" unvanını almıştır.²³⁰

Orta Asya'nın kuzeyinde bu tarihlerde başlıca iki kuvvet vardı: P'usa'nın emrindeki Uyğur Tölesleri ve Sirtarduş Tölesleri.²³¹ Sirtarduşları, Çin ile müteffik olan Uyğur Tölesleri ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren Çin hakimiyeti altına girmişlerdir. 682'de 2. Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasıyla Dokuz Oğuzların üzerine

²²⁸ Doğan Aksan, **En Eski Türkçenin İzlerinde: Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2019, s. 34.

²²⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/uygurlar>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).

²³⁰ Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2017, s. 214-15.

²³¹ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/uygurlar>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).

yürünmüş ve bu topluluk tekrar Göktürk hakimiyetine girmiştir. *Dokuz Oğuz* olarak anılan boylara Uygurların eklenmesiyle *On Uygur* adını da almışlardır. Bu dokuz Oğuz boyu “Bugu, Kun, Bayırkı, Tongra, İzgil, Çi-pi, A-pu-se, Ku-lun-vu-ku, Ediz”dir. Göktürklerin zayıflamasını fırsat bilen Uygurlar, Basmıllar ve Karluklarla ittifak yaparak 742’de Göktürkleri tarih sahnesinden silmişlerdir.²³²

4.1.1. Ötüken Uygur Kağanlığı

745’te yılında Uygur yabgusunun Basmıl kağanını yenilgiye uğratıp kendini kağan ilân etmesiyle Ötüken Uygur Kağanlığı kurulmuştur. Uygur kağanı, Kutlug Bilge Köl unvanını almıştır.²³³ Dokuz Oğuz’u yöneten Uygur boyu da kendi içinde dokuz bölüme ayrılır, yönetici bölümü Yağlakar soyundan gelmektedir. Kutlug Bilge Dönemi’nde Karabalgasun şehri kurulmuştur. Ardından gelen Bayan Çor Dönemi’nde muhalif olanlar yenilgiye uğratılmış, ülke sınırları genişletilmiş, Bay Balık şehri kurulmuştur. Bayan Çor’un iyice zenginleştirdiği ülke, Böğü Kağan zamanında en parlak dönemini yaşamıştır.²³⁴

Böğü Kağan’ın 762’de Manihaizm’i kabul etmesiyle Türk kültüründe adeta dönüm noktası yaşanmıştır. Yerleşik hayata geçen Uygurlar; savaşmayı, et, yemeyi, kımız içmeyi bırakmıştır. Ticaret hayatı ve kültür hayatı oldukça gelişmiştir. 765’te Çin’de çıkan bir isyanı bastırarak Çin’i adeta himayeleri altına almışlardır. Fakat Çinlilerle yapılan alış-veriş, kız alıp verme, onların giysilerini giyme, âdetlerini alma gibi yakınlaşmalarla Uygurlar içerisinde Çinlileşenler olmuştur.²³⁵

779’da Böğü Kağan, veziri tarafından öldürülmüştür. Ardından tahta geçen Alp Kutlug Bilge Kağan Manihaizm’e karşıdır ve Manihaist tüccarları öldürmüştür. 795’te yönetici bölümünün soyu Ediz boyuna geçmiştir. 820’lerden itibaren

²³² Ercilasun, **a.g.e.**, s. 216.

²³³ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/uygurlar>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).

²³⁴ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 219-220.

²³⁵ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 221.

zayıflamaya başlayan Uygur Devleti 840'ta Kırgızlar tarafından yıkılmıştır. Uygurlar dört bir tarafa göç etmişlerdir.²³⁶

4.1.2. Kansu Uygur Devleti

Güneye göçen Uygur kabileleri Kansu Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. 905'e kadar Çin'in Tun-huang ordusuna bağlı kalırlar. Bu ordunun komutanı Çin'e isyan edip yeni bir devlet kurmuştur. Kansu Uygurları da bu komutana isyan edip 911'de Tun-huang'ı ele geçirmiştir. 906'da Çin hanedanlığının yıkılmasıyla başlayan Beş Sülale Dönemi'nde Uygurlar, Çin ile ticari ve diplomatik ilişkilerini devam ettirmiştir. 940'ta Kıtayların 1028'de Tangutların hakimiyetine girmişlerdir. 1036'da Tangutlar, devletin tüm topraklarını ele geçirmişlerdir. Buradan kaçan Budist rahipler, yazdıkları bütün kitapları Tun-huang mağaralarına saklayarak günümüze büyük bir külliyat ulaşmasını sağlamışlardır. Kansu Uygurları, 1226'da Cengiz Han'ın hakimiyetine girmişlerdir. Günümüzde *Sarı Uygurlar* olarak da bilinen çok küçük bir grup Çin'in Kansu şehrinde yaşamaktadır.²³⁷

4.1.3. Hoço Uygur Devleti

840 yılında çevreye dağılan Uygur boylarından bazıları batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Karaşar taraflarına yerleşerek Hoço Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. 840'taki son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi 856'da kağan olarak seçmişlerdir. Çin, Uygur Devleti'ni tanımış ve bu devletin genişlemesine pek karışmamıştır. Doğuda Hami'ye batıda Kâşgar'a kadar genişlemişlerdir. Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı ele geçirmesiyle 911'de Hoço Uygur Devleti bağımsızlığını kazanmıştır. 11. yy. itibarıyla Kara Hıtay hakimiyeti altına giren Uygurlar 1209'da kendi istekleriyle Cengiz Han'ın himayesi altına girmişlerdir. 1368'de Çin tarafından devlet yıkılmıştır.²³⁸ Günümüzde bu Uygurlardan kalanların bir kısmı Kırgızistan'da

²³⁶ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 221-222.

²³⁷ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 222-223.

²³⁸ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 223-226.

yaşarken bir kısmı Doğu Türkistan'da kurulan Uygur Özerk Bölgesi'nde²³⁹ Çin esareti altında yaşam mücadelesi vermektedir.

Budizm, 9.yy. itibarıyla Uygurlar arasında yayılmaya başlanmıştır. 10. yy. itibarıyla Budizm hâkim din haline gelmiştir. 14. yy. itibarıyla Budizmin yanında Müslümanlık Hoço Uygurları arasında yayılmaya başlamıştır. 15. yy. itibarıyla hâkim din Müslümanlık olmuştur. Hoço Uygurları içerisinde çok az da olsa Hristiyanlığın Nesturî koluna mensup kişiler de bulunmaktadır.²⁴⁰

4.2. Eski Uygur Türkçesi Araştırmaları

Uygur edebiyatında daha çok Budist metinler ağırlıkta olup bu metinler 9. ve 14. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Bu dönemde telif eserlerden ziyade çeviri eserlerin sayısı oldukça fazladır. Manihaizm ve Budizm'in Uygurlar arasında kabul edilmesiyle dini halka öğretmek ve halk arasında yaymak amacıyla Soğdcadan, Toharcadan, Çince'den ve Tibetçe'den çeviriler yapılmıştır.²⁴¹

Uygurca el yazmalarının keşfedildiği Doğu Türkistan'a ilk araştırma gezilerini Ruslar yapmıştır. 1889-1890 yıllarında başlayan keşif gezilerinde Rus konsoloslar N. R. Petrovskij ve N. N. Krotkov tespit ettikleri el yazmalarını Rus Bilimler Akademisi'ne gönderirler. Onların oluşturmaya başladığı koleksiyon 1909-1910 ve 1914-1915 senelerindeki gezilerle S. S. Oldenburg ve S. E. Malov tarafından genişletilir. Rusların oluşturduğu el yazmaları koleksiyonu St. Petersburg'da saklanmaktadır. Bu metinlerin keşfinden sonra metinlerin tercümesi başta olmak üzere Uygurca üzerine araştırmalar hızlı bir şekilde başlamıştır. Wilehlm Radloff ve S. E. Malov metinlerin tercümeleriyle ilgilenmişlerdir.²⁴²

²³⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/uygurlar>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).

²⁴⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 225.

²⁴¹ Mehmet Ölmez, **Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2017, s. 190.

²⁴² Johan Elverskog, **Budist Uygur Edebiyatı**, Çev. Mustafa Ağca, Dilek Uzunkaya, Ankara, TDK Yayınları, 2020, s. 18.

Uygur edebiyatı külliyyatının esas kısmını oluşturan parçalar, 1900-1901, 1906-1908 ve 1913-1915 yıllarında İngiliz Marc Aurel Stein'in keşif gezileri sırasında Dunhuang şehrindeki "Bin Buda Mağaraları"nın keşfiyle bulunmuştur. Bu metinlerin bir kısmı *British Library*'de saklanmaktadır.²⁴³ Wilhelm Thomsen bu metinleri 1912'de yayımlamıştır.²⁴⁴

Alman Albert Grünwedel ve Albert von le Coq liderliğinde 1902-1903, 1904-1905, 1905-1907 ve 1913-1914 senelerinde yapılan dört seferde özellikle Budist el yazmalarının en başarılı keşfi yapılmıştır. Doğu Türkistan'da bulunan eserler günümüzde *Turfansammlung* ve *Museum für Indische Kunst*'ta saklanmaktadır. Almanya'ya götürülen eserlerle ilgili yayınlar 1908'de F.W.K Müller tarafından *Uigurica* serisi altında yayımlanmaya başlamıştır. 1911'de A. von Le Coq tarafından *Manichaica* serisi başlatılmış ve Manihaist metinleri yayımlanmıştır. *Turfansammlung*'da bulunan yazmaların yayımı *Türkische Turfantexte* serisi altında Annemarie von Gabain ve Willi Bang-Kaup tarafından başlatılmıştır. Daha sonra Reşit Rahmeti Arat da yayıma katılmıştır.²⁴⁵ İlerleyen yıllarda bu metinlerin incelenmesiyle ilgili çalışmalara György Hazai, György Kara, Dieter Maue, Jens Peter Laut, Simone Raschmann, Klaus Röhrborn, Peter Zieme, Şinasi Tekin devam etmiştir.²⁴⁶

Uygur edebiyatındaki eserlerin hacimli bir kısmı da Japon Kont Otani liderliğinde 1902-1904, Tachibana Zuichō liderliğinde 1908-1909 ve 1910-1914 senelerinde yapılan gezilerle elde edilmiştir. Yaklaşık 2800 parça el yazması günümüzde Ryūkoku Üniversitesinde saklanmaktadır. Japonya'ya götürülen yazmaların yayımını ve incelemelerini Haneda Tōru, Tachibana Zuichō, Kudara Kōgi, Mori Masao, Moriyasu Takako, Oda Juten, Shōgaito Masahiro, Umemura Hiroshi, Yamada Nobuo gibi araştırmacılar yapmışlardır.²⁴⁷

²⁴³ Elverskog, **a.g.e.**, s. 19.

²⁴⁴ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 267.

²⁴⁵ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 267.

²⁴⁶ Elverskog, **a.g.e.**, s. 19-21.

²⁴⁷ Elverskog, **a.g.e.**, s. 19-21.

Fransız Paul Pelliot'un 1906-1909 yılları arasında Doğu Türkistan'a yaptığı seferler sonucunda bulduğu eserler günümüzde *Bibliothèque Nationale*'de yer almaktadır. Bu yazmalarla ilgili ilk çalışmalar Paul Pelliot ve James Hamilton tarafından yapılmıştır.²⁴⁸

Metinlerin yayım çalışmalarından sonra Uygurcanın grameri, söz dizimi, söz varlığı, sözlüğü; metinlerin anlam incelemeleri gibi pek çok alanda çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde hâlâ Uygurca üzerine çalışacak pek çok mesele bulunmaktadır. Uygurca üzerine önemli çalışmalar yapan araştırmacılar arasında Jens Wilkens, Dai Matsui, Larry Clark, Marcel Erdal, Semih Tezcan, Kemal Eraslan, Ahmet Caferoğlu, Sema Barutçu, Ceval Kaya, Saadet Hirman, Saadet Çağatay, Ferruh Ağca, Erhan Aydın, Mehmet Ölmez, Zekine Özertural, Melek Özyetgin, Murat Elmalı, Berker Keskin, Betül Özbay, Serkan Şen, Hacer Tokyürek, Özlem Ayazlı, Zemire Gulcalı, Engin Çetin sayılabilir.

4.3. Eski Uygur Türkçesi Eserleri

Eski Uygur Türkçesinden kalan eserleri şu şekilde sınıflandırılabilir:

- 1) Dinî içerikli Uygur edebiyatı
 - a) Manihaist çevreye ait metinler
 - aa. Manihaist edebiyatta nazım
 - bb. Manihaist edebiyatta nesir
 - b) Budist çevreye ait metinler
 - aa. Budist edebiyatta nazım
 - bb. Budist edebiyatta nesir
 - aaa. Vinayalar
 - bbb. Sūtralar
 - ccc. Abidarmalar
 - ddd. Çatikler
 - eee. Diğerleri

²⁴⁸ Elverskog, *a.g.e.*, s. 19-21.

- c) Hristiyan çevreye ait metinler
 - d) Müslüman çevreye ait metinler
- 2) Din dışı Uygur edebiyatı

Bu sınıflandırma kâğıda yazılı eserleri içermektedir. Bunun dışında Uygurlardan kalan yazıtlar da bulunmaktadır. *Tes, Taryat, Şine Usu, I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, Sevrey, Suci, Hoyto-Tamır, Karı Çor* yazıtları Runik harfli şekilde taşa kazınmıştır.²⁴⁹

4.3.1. Dinî İçerikli Uygur Edebiyatı

Manihaizm, Mani isimli kişi tarafından Hristiyan, Zerdüş ve Budist öğelerin karışmasıyla oluşturulmuş; 3. yy.'da İran'da ortaya çıkmış bir inanç sistemidir.²⁵⁰ 762'de Böğü Kağan, bu dini devlet dini olarak kabul etmiştir. Başlangıçta yönetim tabakasında kabul gören inanç sonrasında halk tabakasına da yayılmıştır.²⁵¹ Manihaizm'in kabulü Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça önemlidir çünkü bu din; et yemeyi, savaşmayı, kımız içmeyi yasaklamaktadır. Bu doğrultuda göçebe kültüründen çıkarak yerleşik hayata geçen Uygurlar, gelişmiş bir medeniyet kurmuşlardır.

Aynı senelerde Budizm de halk arasında yayılmış ve Uygur edebiyatı külliyatının büyük bir bölümünün oluşmasına sebep olmuştur. Budizm; insanlara etik şekilde yaşamayı, arzuları ve bağılıkları azaltmayı, meditasyon yoluyla zihinleri eğitmeyi ve sonunda acıdan kurtulup aydınlanmaya ulaşmayı öğretmektedir.

Sayıları az da olsa Hristiyanlığı ve Müslümanlığı kabul eden Uygurlardan kalan eserler de bulunmaktadır.

²⁴⁹ Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2018, s. 32.

²⁵⁰ Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not (762-1962)", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, 1962, Cilt:10, s. 1.

²⁵¹ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 220.

4.3.1.1 Manihaist Çevreye ait Metinler

4.3.1.1.1. Manihaist Edebiyatta Nazım

Manihaist Türk şiiriyle ilgili ulaşılan sekiz şiir bulunmaktadır. Bilinen ilk Türk şairi bu şiirlerden ikisinin yazarı olan Aprın Çor Tigin'dir. Bu dönemdeki Türk şiirinin nazım birimi genellikle dördlüktür, hece sayısı düzenli değildir. Dize başı uyak ve aliterasyon, kelimelerin tekrarı gibi ahenk unsurları bulunmaktadır.²⁵² R. R. Arat kelimelerin ve dizelerin tekrarıyla oluşturulan ahengi *davul senfonisi* olarak tanımlamaktadır.²⁵³

4.3.1.1.2. Manihaist Edebiyatta Nesir

Manihaist çevreyle ilgili bulunan nesir parçalarının da sayısı oldukça kısıtlıdır. Genellikle kısa metinlerden oluşan yazmaların içeriğini tövbe duaları, ezop masallarından çeviriler, dinî kurallar, manastır yönetmeliği oluşturur. Bunun dışında bir fal kitabı ve bir atasözü derlemesi de bulunmaktadır.²⁵⁴

Bu eserler arasında en hacimli olan *Huastuanift* adlı tövbe duasıdır. 8-9.yy'da yazıldığı düşünülen eserde alkolikliğin kötü sonuçları yer almaktadır.²⁵⁵ *İki Yıltız Nom* adlı parça Manihaizmin felsefesini anlatmaktadır. Bir fal kitabı olan *İrk Bitig* ise Runik harfli şekilde yazılmıştır. 930 yılından yazıldığı tahmin edilen kitap içinde dinî içerikli unsurlar barındırmasının yanında tam anlamıyla dinî içerikli bir eser değildir.²⁵⁶

²⁵² Ercilasun, **a.g.e.**, s. 226-227.

²⁵³ Reşit Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri**, Ankara, TTK Yayınları, 2007, s. 3.

²⁵⁴ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 232.

²⁵⁵ Ölmez, **a.g.e.**, s. 218.

²⁵⁶ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 232.

4.3.1.2. Budist Çevreye ait Metinler

4.3.1.2.1 Budist Edebiyatta Nazım

Budist metinlerin hacmi nazım parçalarında Manihaist metinlere göre oldukça fazladır. Şiirlerin çoğu özgün ve dinî içerikli olup az bir kısmı tercümedir. Nazım birimi genellikle dördlük olup sekizlik şiirler de mevcuttur. Dize sonu uyak Manihaist şiirlerde olduğu gibi bu şiirlerde de kullanılmıştır. *Gramer aliterasyonu* denen eklerle yapılan redif, bu şiirlerde sıkça kullanılmıştır. Hece ölçüsünde bir düzen yoktur. Ahenk unsurları olarak iç aliterasyon görülmektedir.²⁵⁷ İsmi bilinen şairler Şingku Şeli Tutung, Asıg Tutung, Çinaşiri, Pratyā-şiri, Çısuya Tutung, Ki-Ki, An-tsang Hanlin Keyşi'dir.²⁵⁸

4.3.1.2.2. Budist Edebiyatta Nesir

Uygur edebiyatı külliyatının büyük bir kısmını Budist metinler oluşturmaktadır. Eserlerin büyük bir kısmı tercüme şeklinde yazılmıştır. *Tripitaka* (üç sepet) adı verilen metinler esas olarak *Vinayalar-Sūtralar-Abidharmalar* olmak üzere üç türden oluşmaktadır. Çatikler ise genellikle sūtraların içinde bulunur fakat masal niteliği taşıdığından ayrı bir tür olarak da kabul edilebilir.²⁵⁹

4.3.1.2.2.1. Vinayalar

Vinayalar, rahip ve rahibelerin günlük hayatını düzenleyen kuralları içermektedir. Sayıları çok fazla olmamakla birlikte en bilinenlerinden *Karmavācana*, manastır kıyafetlerinin kullanılışı anlatılmaktadır. *Pravārāna*, Budist bir rahibin yağmurlu bir havada inzivaya çekilişini anlatmaktadır. *Vinayavibhaṅga* ise manastır kurallarıyla ilgilidir.²⁶⁰

²⁵⁷ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 238.

²⁵⁸ Arat, **a.g.e.**, s. XX-XXII.

²⁵⁹ Ölmez, **a.g.e.**, s. 209-210.

²⁶⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 242.

4.3.1.2.2.2. Sudurlar

Uygurca *nom*, *nom sudur*, *nom bitig*, *sudur* isimleri verilen sūtralar, Burkanların vaazlarını içermektedir. Sūtralar genellikle bir mekân tasviriyle başlar ardından mürit ve Burkan arasında soru-cevap şeklinde geçen vaazlar verilmeye başlanır. Vaazlar uzun şekilde verilir, diyaloglar ve uzun anlatımlar kullanılır. Bazen Burkan sorulan sorulara bir masal anlatarak cevap verebilir.²⁶¹ Bu masal olarak kabul edilen kısımlar *jātaka* Uygurca “çatik” olarak isimlendirilir.

Uygurcaya Çince'den Şingku Şeli Tutung tarafından çevrilmiş en hacimli sūtra *Suvarṇaprabhā-sūtra*, Uygurca adıyla “Altun öñlög yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi” kısaca “Altun Yaruk Sudur”dur. Altun Yaruk’un nüshaları St. Petersburg’da ve Berlin’de bulunmaktadır.²⁶² Eserde Budizm’in esasları, felsefesi, Buda’nın menkıbeleri uzun uzun anlatılmaktadır. Anlatıların içerisinde çatikler ve şiir parçaları da bulunmaktadır.²⁶³ Bu eserin yayımı ve incelemesi üzerine önemli çalışmalar yapmış kişilerden bazıları W. Radloff, S. Malov, A. von Gabain, Peter Zieme, F.W.K. Müller, R. R. Arat, Şinasi Tekin, Klaus Röhrborn, Ceval Kaya’dır.²⁶⁴

Uygurcada sūtralara sonradan eklenen “uydurma” sūtralar da tercüme edilmiştir.²⁶⁵ Bunlardan en bilineni olan *Sekiz Yükmek* adlı eserde Budizm’e ait dinî ve ahlakî inanışlarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kısa cümleler ve açık bir dil tercih edilmiştir.²⁶⁶ Rahiplerin birbirlerine günahlarını anlattığı *İnsadi Sudur*, büyü ile ilgili olan *Yitiken Sudur*, bir günah çıkartma kitabı olan *Kşanti Kulguluk Nom Bitig* de üzerine çalışılmış sudurlardır.

Bir sūtranın bölümü olan *Kuanşi im Pusar* “ses işiten ilâh” Şinasi Tekin tarafından çalışılmıştır. Eserde bir Burkan adayının zor durumdaki canlı varlıklara

²⁶¹ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 242-243.

²⁶² Elverskog, **a.g.e.**, s. 88.

²⁶³ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 243.

²⁶⁴ Elverskog, **a.g.e.**, s. 89-90.

²⁶⁵ Ölmez, **a.g.e.**, s. 212.

²⁶⁶ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 243.

yardım etmesi ve bu yardımlar sayesinde kendisine Nirvana yolunun açılması anlatılmaktadır.²⁶⁷

4.3.1.2.2.3. Çatikler

Uygurcada masallar olarak karşılaşılan anlatılar, *jātaka* Uygurca “çatik” ya da *avadana* Uygurca “avdan” şeklinde isimlendirilmiştir. İkisinin arasında keskin bir ayrım yoktur. Bunlar genellikle sudurların içerisinde bir bölüm olarak bulunmaktadır. Bu eserler belli bir kalıp içerisinde ilerlemektedir. Sudurlarda olduğu gibi öğrencinin hocasına soru sormasıyla başlar ve hocanın cevabını masal aracılığıyla vermesiyle devam eder.²⁶⁸

Çatikler, konuları ve anlatım şekillerinden ötürü oldukça sanatlı bir anlatım şekli içermektedir. Soyut olan dinî konuların masallar aracılığıyla anlatılması çatiklerin ilgi çekici olmasını sağlamaktadır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Çaştani Beg*, *Dantipali Beg*, *Aç Pars*, *Prens Kalyāṇaṃkara* ve *Papaṃkara* en bilinen çatiklerdir.

Toharcadan çevrilen *Maytrisimit* adlı eserde Maitreya Burkan’ın menkıbevi hayatı anlatılmaktadır. Eser üzerine çalışmış olan Şinasi Tekin bu eserin tiyatro eserine benzediğini düşünmektedir.²⁶⁹

Müstakil olarak bulunan ve “avdan” olarak nitelendirilen eser *Daśakarmapathāvadānamālā*’dır. Toharcadan çevrilen oldukça hacimli olan eser “on (kötü) davranış yollarının zincirleme hikâyesi” anlamına gelmektedir. Eser, on günahı anlatan on bölüme ayrılmıştır. On günah “canlı bir varlığı öldürmek, başkasının malını çalmak, zina yapmak, yalan söylemek, iftira etmek, küfürlü ve kaba sözler söylemek, iki yüzlülük yapmak, aç gözlülük ve kıskançlık yapmak, öfkelenmek, aykırı fikirde olmak”tır. Bu bölümlerde Buda’nın değişik doğumları ve on günahıtan kendini nasıl koruduğu anlatılmaktadır. Eserin St. Petersburg, Berlin ve Hami olmak üzere üç

²⁶⁷ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 243.

²⁶⁸ Ölmez, **a.g.e.**, s. 210.

²⁶⁹ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 245.

nüshası vardır. 11. yy. sonu 12. yy. başı arasında yazıldığı düşünülmektedir.²⁷⁰ Eser üzerine A. von Gabain, R. R. Arat, Peter Zieme, F.W.K. Müller, Mehmet Ölmez, Jens Wilkens, J.P. Laut, Murat Elmalı önemli çalışmalar yapmışlardır.

Dantipali Beg, bu eserin özlüg öldürmek, “canlı bir varlığı öldürmek” bölümünün içinde yer almaktadır. Geyikler beyi ve Hükümdar Dantipali arasında geçen mücadelenin anlatıldığı çatikte Dantipali, geyikler beyini öldürür. Sonrasında kendisini korkunç alevler yutar. Canlı bir varlığı öldürmenin günahı öyküleyici bir şekilde anlatılmaktadır. Bu çatık üzerine F.W.K. Müller ve A. von Gabain’in *Uigurica IV* içerisindeki yayımları; Saadet Himran’ın *Uygurca Üç Hikâye* adlı eseri; M.Elmalı’nın *Daşakarmapathāavadānamālā* adlı eseri; G. Shimin-J.P. Laut- J. Wilkens’in *Daşakarmapathāavadānamālā* Hami nüshası üzerine yaptıkları çalışmalar ve Ümit Özgür Demirci’nin *Eski Uygurca Dört Çatik* adlı eseri bulunmaktadır.²⁷¹

Çaştani Beg, bu eserin övke üz buz köñül öritmek, “öfkelenmek” bölümünün içinde yer almaktadır. Burada Hükümdar Çaştani ve şeytanların mücadelesi anlatılmaktadır. Şeytanlar, Hükümdarın ülkesine hastalık ve bela getirmektedir. Çaştani, şeytanlarla girdiği mücadeleyi kazanır ve Buda olma lütfuna erişir. Bu çatık üzerine F.W.K. Müller ve A. von Gabain’in *Uigurica IV* içerisindeki yayımları; Saadet Himran’ın *Çaştani Bey Hikayesi* adlı eseri; Gerhard Ehlers’in yaptığı bir katalog çalışması; Shogaito, Tugusheva, Fujishiro’nun birlikte yürüttükleri çalışmada Çaştani Bey’e ait bir belge; M. Elmalı’nın *Daşakarmapathāavadānamālā* adlı eseri; Jens Wilkens’in katalog çalışmaları ve Ümit Özgür Demirci’nin *Eski Uygurca Dört Çatik* adlı eseri bulunmaktadır.²⁷²

Altun Yaruk’un onuncu kitabının içerisinde bulunan *Aç Pars* adlı çatikte açlıktan ölmek üzere olan pars için kendini feda eden en küçük prens Mahāsattva’nın

²⁷⁰ Murat Elmalı, **Daşakarmapathāavadānamālā: On Günahın Zincirleme Hikâyesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2022, s. 14.

²⁷¹ Selin Bayrak, "Dantipali Beg Hikâyesi", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, (Çevrimiçi), <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/dantipali-beg-hikayesi>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).

²⁷² Selin Bayrak, "Çaştani Beg Hikâyesi", **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, (Çevrimiçi), <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/castani-beg-hikayesi>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).

başından geçenler anlatılır. Kardeş olan üç prens orman gezintisine çıktıkları sırada açlıktan yavrularını yemek üzere olan parsı görürler. Sadece Mahāsattva bu prens için canını vermeye karar verir ve abilerini kandırarak onları önden eve yollar. Daha sonra diğer iki prens kardeşinin yaptığını anlarlar ve saraya dönerek ailelerine durumu anlatırlar. Tüm aile perişan hâlde prensin cesedinin olduğu yere giderler ve kalan kemikleri toplayarak bir cenaze töreni düzenlerler. Bu çatık üzerine müstakil olarak Zemire Gulcalı'nın *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan 'Aç Bars' Hikâyesi* adlı eseri bulunmaktadır.

Prens Kalyāṇamkara ve Papamkara, “İyi Kalpli Prens ve Kötü Kalpli Prens” adlı çatığe ait el yazmaları Paul Pelliot tarafından Dunhuang'da bulunmuş ve Fransa'ya götürülmüştür. Eserin ilk yayımı 1914'te Cl. Huart tarafından yapılmış ardından aynı sene Paul Pelliot ve Edouard Chavannes'in yayımı gelmiştir. 1940'ta Hüseyin Namık Orkun *Prens Kalyanamkara ile Papamkara Hikayesinin Uygurcası* adlı eserini yayımlar. 1971'de ise James Russel Hamilton, Türkçeye *Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Prens Kalyāṇamkara ve Papamkara* şeklinde çevrilen yayımını yapar. Eser Çince'den tercüme olup 10. yy.'da yazıldığı düşünülmektedir.²⁷³ Peter Zieme de 1974'te çatığe ait bir fragman yayımlar.²⁷⁴ Mehmet Mahir Tulum ve Kenan Azılı'nın hazırladığı *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin* adlı bir eser de bulunmaktadır. Çatikte iyi kalpli prensin canlıların hayatını kurtarmak için gerekli olan mücevheri almaya gittiği tehlikeli yolculuk anlatılır. İyi kalpli prens bu mücevheri elde ettikten sonra kötü kalpli prens tarafından gözleri oyulur. Çatik sonunda kötü kalpli prensin çabaları boşa çıkar ve iyi kalpli prens Buda olma lütfuna erişir.

4.3.1.2.2.4. Abidarmalar

Abidharmalar; Budist felsefesini anlatan, Budizm'in metafizik yönünü anlatan eserlerdir. Çince'den tercüme edilen *Abidarim Kınlg Koşavarti Şasti* adlı eser en

²⁷³ James Russel Hamilton, *Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Prens Kalyāṇamkara ve Papamkara*, Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan, Ankara, TDK Yayınları, 1998, s. 23-26.

²⁷⁴ Elverskog, a.g.e., s. 57.

hacimli eserdir.²⁷⁵ Fakat bu eserin Çince hali metnin orijinal hali değil yorumlanmış halidir dolayısıyla Uygurcaya bu yorumlanmış hali tercüme edilmiştir. Metnin orijinali olan Sanskritçe metin kaybolmuştur.²⁷⁶

4.3.1.2.2.5 Diğerleri

Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi adıyla tanınan eserde Çinli bir Budist rahibin 630-645 yılları arasında Türkistan'dan geçerken Hindistan'a yaptığı seyahat anlatılmaktadır. Eser, yaklaşık 10. yy.'da Şingku Şeli Tutung tarafından Çince'den tercüme edilmiştir.²⁷⁷ Eser 7. yy.'daki Türk coğrafyası hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir.

Özellikle Tibet Budizm'ine ait büyü metinleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında en ünlüsü *Tibet'in Ölüler Kitabı* olarak bilinen eserde, ölüm ve yeniden doğumun engellenmesine dair konular anlatılır.²⁷⁸

4.3.1.3 Hristiyan Çevreye ait Metinler

Hristiyan çevreye ait metinlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Uygurlar, Hristiyanlığın Nesturî kolunu benimsemişlerdir. Nesturi harfli metinlerin içeriği; İncil'den yapılan çeviriler, Hz. İsa'nın çocukluğu, Hristiyan azizlerini anlatan kısa metinlerdir. Bulunan metinlerin hepsi yayımlanmıştır.²⁷⁹

4.3.1.4 Müslüman Çevreye ait Metinler

Müslümanlık 13. yy.'da Hoço Bölgesi'ndeki Uygurlar arasında yayılmaya başlamıştır. Bu dönemden kalan şiirlerin bir kısmında mısra başı uyak bulunurken dize sonunda uyaklı olan örnekler de vardır. Hece ölçüsü genellikle 4+4 ya da 4+3

²⁷⁵ Ercilasun, a.g.e., s. 245.

²⁷⁶ Ölmez, a.g.e., s. 214.

²⁷⁷ Ercilasun, a.g.e., s. 246.

²⁷⁸ Ölmez, a.g.e., s. 217.

²⁷⁹ Ölmez, a.g.e., s. 221.

şeklindedir. Bu şiirler daha çok ahlakî ve beşerî konuları içermektedir.²⁸⁰ Bu dönemden kalan şiirleri R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde yayımlamıştır.

4.3.2. Din Dışı Uygur Edebiyatı

Uygurlardan kalan eserlerin çoğunluğu dinî içerikli olmasının yanında özellikle günlük hayata ilişkin konuları içeren metinler de mevcuttur. Bu metinlerin büyük bir çoğunluğunu hukuk belgeleri olan alım-satım, borç senetleri, evlat edinme, vasiyet, ipotek, kira sözleşmeleri oluşturmaktadır. Bu metinlerin dili standart dile göre farklıdır daha çok konuşma diline yaklaşmaktadır. Bu metinlerle ilgili Wilhelm Radloff, Peter Zieme, S. Christiane-Raschmann'ın çalışmaları önemlidir.²⁸¹

²⁸⁰ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 260.

²⁸¹ Ölmez, **a.g.e.**, s. 223.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ ÇATIKLERİNDE ÇOK ANLAMLI İSİMLER

1. Aç

Temel anlamı “aç”²⁸² olan ve bir varlığı nitelemek için kullanılan kelime, bağlam içerisinde “açlık” anlamını kazanarak bir durumu nitelemek için de kullanılmıştır.

a. Aç

- ol aç bars y(e)me enüklep yiti kün ertmiş erti. (R-M 609/17-18)

(O aç kaplan yavrulayalı yedi gün geçmişti.)

- muntada adın takı öñi aş içgü yok kim bu alañurmış aç barsıg tırgürgülük. (R-M 610/16-18)

(Bundan başka da yiyeceği içeceği yok(tur) ki bu güçsüzleşmiş aç kaplanı diriltsin.)

- bu muntag osuglug torumış küçsiremiş alañurmış aç bars açmak suvsamak emgekin ertingü sıkılıp unakaya ölgeli turur. (R-M 610/21-611/1)

(Bu, böylece zayıflamış ve güçsüzleşmiş aç kaplan; açlık ve susuzluk derdinden son derece eziyet çekerek neredeyse ölmek üzeredir.)

- bu irinç y(a)rılıg aç barska negülük umug inag²⁸³ bolmaz m(e)n. (R-M 612/7-8)

(Bu zavallı aç kaplana neden sığınak olmayayım?)

- ol arıgka kirip aç bars üskinte tegip terkin tavrata tonın soçulup... (R-M 615/17-18)

(O ormana girip aç kaplan(ın) önüne varıp çabucak giysilerini çıkarıp...)

- ol aç bars üskinte suna yatdı. (R-M 616/10)

²⁸² Jens Wilkens, **Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch/ Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe**, Göttingen, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021, s. 2.

²⁸³ “umug inag” ikilemesi “ümit, güven” şeklinde de çevrilebilir, bkz. Meltem Can, **Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 352. Wilkens bu ikilemeye “sığınak” anlamını vermiştir, bkz. **a.g.e.**, s. 288.

(Aç kaplan(in) önüne uzanıp yattı.)

- ol aç bars yigeli titinmedi. (R-M 616/12-13)

(O aç kaplan (onu) yemeye cüret edemedi.)

- ol ödün ol aç bars kaçan bodıs(a)t(a)vniñ ömgenintin kan akmışın körti. (R-M 618/9-10)

(O zaman o aç kaplan Bodhisattva'nın şah damarından kan aktığını gördü.)

- antada basa körti arıgdaki aç barsıg. (R-M 631/11-13)

(Hemen sonra ormandaki aç kaplanı gördüler.)

- körü teginmiş aç barsıg yañı enüklep yaturın. (R-M 638/18-19)

(Aç kaplanı(n) yeni yavrulayıp yattığını görmüş.)

- anıran kodı kemişdi aç bars üskinte etözin. (R-M 639/9-10)

(Oradan vücudunu aç kaplan(in) önüne, aşağıya bıraktı.)

b. Açlık

- m(a)has(a)tvı tigin ol barsnıñ açın torukın²⁸⁴ emgekin tolgagın²⁸⁵ titrü körüp... (R-M 612/14-15)

(Mahāsattva prens, o kaplanın açlığını, zayıflığını, eziyetini, acısını dikkatlice izleyip...)

- aç emgekke egirtip enükin yigeli kılmışın... (R-M 619/3-4)

(Açlık eziyeti çekip (kendi) yavrusunu yemek üzere olduğunu...)

- aç emgekin sıkılmış tişi barsıg körti. (R-M 630/3-5)

(Açlık eziyetiyle sıkılmış dişi kaplanı gördüler.)

- k(e)ntü açña umadın enüklerin yigeli ugramışın... (R-M 638/20-21)

(Kendi açlığına dayanamayıp (kendi) çocuklarını yemek üzere olduğunu...)

²⁸⁴ Kelime bu örnekte “aç toruk” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 283.

²⁸⁵ Meltem Can “emgek tolgag” ikilemesine “sıkıntı, keder” anlamlarını vermiştir, bkz. **a.g.t.**, s. 303.

2. Ada

a. Tehlike, sıkıntı, engel, zarar

- ötrü ürküp belinlep tıdıg ada²⁸⁶ kılıp küsemiş küsüşümin kanturmagay. (R-M 615/11-12)

(Sonra korkup engel olup dilediğim dileğimi engellemesin(ler).)

- utgurak bar erki ertimlig artak yavız²⁸⁷ adalar. (R-M 621/12-14)

(Kesinlikle var(dır) geçici, fenalığa götüren (ve) kötü tehlikeler.)

- bolmış bolgay utgurak adırılğuluk alp ada. (R-M 624/2-3)

(Kesinlikle (bir) ayrılık tehlikesi olmuş olacak.)

- ne ada erti atayım. (R-M 626/3)

(Ne sıkıntı idi yavrum?)

- ölüm adadın turkar[u...] (Mz. 794 ö. 20)

(Ölüm tehlikesinden daima...)

- bu adadın ozgurup [biz]iñe isig öz buşı bėrgil. (Mz. 42+ Mz. 92 ö. 24-25)

(Bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bizim (için) can(ını) bağışla.)

- balıkımdakı uluşumdakı adasın körüp... (Mz. 784 a. 7-9)

(Şehrimdeki, memleketimdeki tehlikeyi anlayınca...)

- et'özünteki bir evin tüsiñe y(i)me ada tuda²⁸⁸ tegürgeli uguluk ermezler. (U 452 ö. 31-33)

(Vücudundaki bir kılına dahi zarar veremezler.)

- beş türlüğ ada bar bir ada ol erür. (PKP XVI/8-17/1)

(Beş türlü tehlike var. Birinci tehlike şudur.)

- bu munça qorqınçığ adağa kirip ölgäy (PKP XVIII/4-5)

(Bu kadar korkunç (bir) tehlikeye düşüp öleceksiniz.)

- kim ölüm adağa qorqsar aşnuraq yorınlar. (PKP XXXII/3-5)

(Kim ölüm tehlikesin(den) korkuyorsa en önden yürüsünler.)

²⁸⁶ Kelime bu örnekte “tıdıg ada” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 341.

²⁸⁷ “artak yavız” ikilemesi “kötü, bozuk” şeklinde de anlamlandırılabilir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 359. Wilkens ise “ertimlig artak yavız” tamlamasını “geçici, fenalığa götüren ve kötü” olarak anlamlandırır, bkz. **a.g.e.**, s. 120.

²⁸⁸ Kelime “ada tuda” ikilemesi içerisinde kullanılmıştır; bu ikileme “kaza, bela” olarak da anlamlandırılır, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 284.

-ärtinü alp ada tetir. (PKP XXXVIII/8)

(*Aşırı büyük (bir) tehlike denir.*)

b. Kötülük²⁸⁹

- bu muntag yavlak ada kılur m(e)n. (Mz. 775 a. 10-11)

(*Bu şekilde kötülük yapıyorum.*)

3. Adın

Temel anlamı “başka”²⁹⁰ olan “adın” kelimesi gösterilen kümesindeki varlığın canlı ya da cansız olmasına göre çok anlamlı duruma gelmiştir. “Ajun” kelimesiyle birlikte kullanıldığında ise yeni bir göstergeyi tanımlar hale gelmiştir.

a. Başka, diğer (şey)

- muntada adın takı öñi aş içgü yok. (R-M 610/16-17)

(*Bundan başka da yiyeceğ(i) içeceğ(i) yoktur.*)

- adın üç kögürçgen atayın laçın koşup üçegünü... (R-M 627/7-8)

(*Diğer üç güvercin yavrusu(nun), doğan üçünü (de) takip edip...*)

- birer birer tınl(ı)glar üçün üküş kalplar ertginçe tamuda azu y(e)me adın orunlarta olarnı üçün emgek emgenip... (R-M 628/17-20)

(*Her bir canlı için çok çağlar geçinceye dek cehennemde ya da başka yerlerde onlar için eziyet çekip...*)

- [a]nta ötrü [a]dın [bir] sın suburgan ara eğil körklüg şastrapiryé atl(ı)g... (Mz. 855 ö. 2-3)

(*Ondan sonra başka bir mezarlık içinde sade (bir) görünüşlü Şāstrapriya adlı...*)

- adın bir arıgda altun öñlüg körgeli körkle sıgun bar erti. (Mz. 756 a. 24-26)

(*Başka bir ormanda görmeye değer güzel altın renkli (bir) geyik var idi.*)

- adın ağılık koltı, yemä berdi. (PKP VII/3-4)

(*Başka (bir) hazine talep etti, tekrar verdi.*)

²⁸⁹ Kelime “ada kıl-” birleşik fiil yapısı içerisinde bu anlamı kazanmıştır.

²⁹⁰ Wilkens, a.g.e., s. 8

b. Başka (kişi), başkası, başkaları

- biznide adın kim bolgay muña yaraglıg aş içgü b(e)lgürtdeçi. (R-M 611/1-3)

(Bizden başka kim buna uygun yiyecek içecek yaratır olacak?)

- ertmiş ödlerte adınlarka asıg kılmak tıtagımın... (R-M 643/6-8)

(Geçmiş zamanlarda başkalarına fayda sağlama sebeplerimi...)

- turkaru adınlar[nıñ isig özlerin] üzgeli kanmaz erti. (Mz. 756 a. 10-12)

(Hiçbir zaman başkalarının canını almaya doymaz idi.)

- adın kişi emgeklig bolsar etözin meñiligçe sakınur erti. (Mz. 756 a. 17-19)

(Başkası eziyet çekse (bunu) kendisine sevinç olarak görürdü.)

- [...sënt]ede adın biziñe umug ına[g bolt]açı tınl(ı)g arıtı yok. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 20-21)

(Senden başka bize umut olacak canlı asla yok(tur).)

- adın kişi aşamak törüsi yok. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 21-22)

(Başkasının baş etmesi(nin) törede yeri yoktur.)

- azu y(i)me adın sever amrakıñız bar. (Mz. 775 ö. 20)

(Herhalde başka bir sevgiliniz var.)

- öz isig özin ıdalayu yaraş yarap adınların em[ge]kin köt[ürü] k(e)n[tü] öziniñ emgekçe [emgenip]... (U 452 a. 12-14)

(Kendi canını feda ederek (kendine) yakışır şekilde, başkalarının derdini giderip kendi derdiyle dertlenip...)

- uz[un] turkaru adın tınl(ı)glarig edgükerü katıgl[ant]ı {Y} tavrantı. (U 452 a. 14-16)

(Her zaman başka canlıları iyileştirmek için çaba sarf etti.)

c. (adın ajun) Öbür taraf, öbür dünya

- isig özin üzüp adın ajunka ıdıñlar. (Mz. 670 a. 8-9)

(Canını alıp (bunu) öbür tarafa yollayın.)

4. Adruk

Temel anlamı “farklı, ayrı”²⁹¹ olan “adruk” kelimesi temel anlamından çok da uzaklaşmadan varlıkları nitelemek amacıyla “mükemmel, olağanüstü” anlamlarını da kazanmıştır.

a. Farklı, başka

- taķı yemä adruk uzlar kântü kântü uz işin işläyür adruk adruk ämgäk ämgänür. (PKP II/5-7)

(Yine başka ustalar kendileri, kendi zanaatlarını yaparlar, başka başka sıkıntı(lar) çekerler.)

b. Mükemmel, olağanüstü, üstün, özel (kişi)

- siz kişidä adruk bağrāk ār közünür siz. (PKP LXVI/4-6)

(Siz insanlardan daha asil bir adam (gibi) görünüyorsunuz.)

c. Daha iyi, daha mükemmel

- bulgay erki biz yig adruk²⁹² buyanıg (R-M 609/11)

(Biz daha iyi sevap bulacak mıyız acaba?)

5. Agar/Agır

Temel anlamı “ağır”²⁹³ olan “agır” kelimesi bir nesnenin fiziksel boyutunu nitelemek amacıyla “büyük”²⁹⁴ anlamıyla bir yan anlam kazanmıştır. Aynı zamanda aslında somut nesneleri nitelemek için kullanılan kelime somutlaştırma yoluyla “saygı, hürmet”²⁹⁵ gibi soyut anlamlar kazanmıştır.

²⁹¹ Wilkens, a.g.e., s. 15.

²⁹² Kelime bu anlamını “yëg adruk” ikilemesi içerisinde kazanmıştır, bu ikileme M. Ölmez tarafından “seçkin, farklı, üstün, güzel” şeklinde anlamlandırılmıştır, bkz. Mehmet Ölmez, “Eski Uygurcada İkilemeler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt:65 Sayı:2, 2017, s. 249.

²⁹³ Wilkens, a.g.e., s. 18.

²⁹⁴ Wilkens, a.g.e., s. 18.

²⁹⁵ Wilkens, a.g.e., s. 18.

a. Büyük²⁹⁶

- ötrü ol ödün bu ağır ulug yagız yir altı türlüğin tepredi kabşadı. (R-M 617/1-2)

(Sonra o zaman bu büyük, kara yeryüzü alttan çeşitli şekilde sarsıldı.)

- ol çetikıg kılıtkda ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

b. Saygı, hürmet²⁹⁷

- ulug türlüğ törün tokun ağır ayag tapıg udug kılıtlar. (R-M 627/17-19)

(Büyük bir törenle (ona) saygı gösterdiler.)

- agar ayagın [...]L [...] Y[...] tegip ayaların [kavşur]up élig begke inçe tęp tédiler. (Mz. 784 a. 2-4)

(Saygıyla [...] ulaşıp avuç içlerini birleştirip hükümdara şöyle dediler.)

6. Al

a. Yol, yöntem

- anta al çäviş ayu bergäy men. (PKP LXXV/1-2)

(Orada ben yöntem(i) anlatacağım.)

b. Hile, kandırma²⁹⁸

- yeklerneñ alın altagın tevin kürin b(e)lgürtmiş yır oyun üni ol. (Mz. 775 a. 18-20)

(Şeytanların hile ile aldatma ile ortaya çıkardıkları şarkının sesi(dir) bu.)

²⁹⁶ Bu anlam incelenen metinlerde “agur ulug” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 285.

²⁹⁷ Bu anlam incelenen metinlerde “ağır ayag” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 249.

²⁹⁸ Bu anlam incelenen metinlerde “al altag tev kür” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 375.

7. Alp

a. Kahraman, yiğit, serdar²⁹⁹

- ıdtım m(e)n kamag beglerig alp alpagut erenlerig tört din sınıar orunta tilegeli tiginig.
(R-M 636/10-12)

*(Ben bütün beyleri(mi), kahraman savaşçıları(mı) dört bir taraftaki yerlere prensi
aramaya yolladım.)*

- ötrü ol d(a)ntıpalê êlig alp[ı] alpagutı birle keyik avlap... (Mz. 756 a. 30-31)

(Sonra o Hükümdar Dañdāpala serdarları ile geyik avlayıp...)

- baranas uluşta bir ädgü alp yerçi suvçı bar erti. (PKP XXIII/7-8)

(Baranas ülkesinde iyi, kahraman, rehber bir kaptan var idi.)

b. Cesur³⁰⁰

- alp atım süülüg küçine tükellig. (R-M 607/13-14)

(Cesur askeri güce sahip idi.)

- bir ugrta ol d(a)ntıpalê êlig alp katag avçı erenleri alpagutları birle arıg simekte
avka atlanıp bartı. (Mz. 756 a. 20-23)

*(Bir vakit o Hükümdar Dañdāpala cesur avcı kahramanları, yiğitleri ile ormanda
avlanmak için ata binip gitti.)*

- ay yeklere çın kærtü alp katıg erser sizler mēni birle süñüşgeli anuk turuñlar. (Mz.
784 ö. 10-12)

(Ey şeytanlar gerçekten cesursanız benimle savaşmak için hazır olun!)

- ç(a)ştanê êlig beg alp katıg yürekin ol rakşasıg tilegeli bartı. (Mz. 775 a. 12-13)

(Hükümdar Caştana cesur yüreğiyle o şeytani aramak için gitti.)

c. Zor, müşkül, kolay olmayan

- ança y(i)me alp ermiş kişi etözin bulmak. (Mz. 766 a. 18-19)

(Özellikle insan vücudunu bulmak zor imiş.)

²⁹⁹ Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “alp alpagut” ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 251.

³⁰⁰ Bu anlam incelenen metinlerde “alp atım” ve “alp katıg” ikilemeleri içerisinde tespit edilmişti, bkz. Wilkens, **a.g.e.**, s. 33-34.

- bu muntag alp bolgulukın üküş tınl(ı)glar eşidip ölüť ölmekdin tıdılmazlar. (Mz. 766 a. 19-21)

(Bu kadar zor olduğunu birçok canlı işitip canlı öldürmekten vazgeçmezler.)

- üstü[n]ki t(e)ñrilerke y(i)me korkı[nç] öritg[üçi] alp kılguluk iş... (Mz. 811 a. 11-12)
(Üstün Tanrılara bile korku uyandıracak, zor yerine getirilen iş...)

- ay inim alp titgülük tavar alp iş... (R-M 611/7-8)

(Ey kardeşim, mal mülkten vazgeçmek zor, görevden (vazgeçmek) zor...)

d. Sıkıntı, güçlük, zahmet³⁰¹

- tolp etözümde togyuk ol busuş kadgu alp emgek. (R-M 633/7-8)

(Bütün vücudumda keder, kaygı, güçlük, eziyet doğmuştur.)

e. Büyük

- bolmış bolgay utgurak adırılguluk alp ada. (R-M 624/2-3)

(Kesinlikle (bir) ayrılık tehlikesi olmuş olacak)

- sayu tütün tütärçä ol ersär ol ärtiñü alp ada tetir. (PKP XXXVIII/6-8)

(Her biri duman tüter gibi ise (buna) büyük (bir) tehlike denir.)

f. Güçlü şekilde

- öz etözin alp katag üze tutar erti. (Mz. 756 a. 16-17)

(Kendi bedenine güçlü (ve) sağlam şekilde bakardı.)

8. Amrak

Temel anlamı “sevilen kişi, sevgili” olan “amrak” kelimesi romantik ilişki dışındaki ilişkiler için de kullanılarak “sayılan, saygı gösterilen, sevilen” anlamlarını

³⁰¹ İncelenen metinlerde bu anlam “alp emgek” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 287.

kazanmıştır.³⁰² Bu kelime genellikle “sever amrak” ikilemesi³⁰³ içerisinde kullanılmıştır.

a. Sevgili, aşık

- azu y(i)me adın sever amrakınız bar. (Mz. 775 ö. 20)

(Herhalde başka bir sevgiliniz var.)

b. Sayılan, sevilen kişi

- tek biziñe neçökin erser amraklartın adırılğuluk emgek bolmasun. (R-M 609/2-3)

(Sadece bir şekilde bize sevdiklerimizden ayrılık acısı olmasın.)

- бүкүнки күнте амрак өгүкк(е)yemin y(e)me yitdürtim içgıntım erki mü m(e)n? (R-M 622/14-16)

(Bugünkü günde sevgili küçüğümü mü kaybettim?)

- muñ ay muñ ay yitürmiş m(e)n isig sever amrak atayımın. (R-M 623/9-11)

(Of, of, vay, vay! Kaybetmişim ben sevgili yavrumu.)

- sever amrak ogulum yalañuz kalıp kelmese... (R-M 624/1-2)

(Sevgili oğlum yalnız kalıp dönmezse...)

- t(e)rkin tavrak tileñler sever amrak ögükümin. (R-M 635/4-5)

(Hemen sevgili yavrumu arayın!)

- amrak hatunının körkin belgürtüp elig beg basasın ta yorıy... (Mz. 775 ö. 15-17)

(Sevgili karısının görünüşünü (kendisinde) meydana getirip hükümdarın arkasından yürüyerek...)

- amrak begim meni o[run]ta yatguru kodup kança bargalı sakınur siz. (Mz. 775 ö. 18-20)

(Sevgili beyim, beni yatağımda bırakıp nereye gitmeyi düşünüyorsunuz?)

- t(e)rkin maña sözleñ amrak begime. (Mz. 775 ö. 21-22)

(Sevgili hükümdarım! Hemen bana söyleyin.)

- amrak oğlum nä üçün buşuşluğ kältiñiz? (PKP IV/4-6)

³⁰² Klaus Röhrborn, “amrak” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**, (Çevrimiçi), <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A01456>, (Erişim Tarihi: 30.06.2024).

³⁰³ Ölmez, **a.g.m.**, s. 251. İncelenen metinlerde “sever” kelimesine tek başına rastlanmamıştır. Bu yüzden ayrı bir madde başlığı açılmayacaktır. Burada tespit edilen anlamlar “sever” kelimesi için de geçerlidir.

(Sevgili oğlum neden üzüntülü geldiniz?)

- amrak kıdaşım eşin tuşuñ biziñ beş yüz ärän kaçça bardı? (PKP LIII/4-6)

(Sevgili kardeşim, eşin dostun, bizim beş yüz insanımız nereye gitti?)

- bu yertinçü törüsi antağ ol amrak yemä adrılur sevig yemä säşilür. (PKP LXXVIII/4-6)

(Bu dünyanın âdeti böyledir, sevilen de (hayattan) ayrılır seven de (hayattan) ayrılır.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 622/9, 622/19, 624/6, 633/16, 638/21, 641/4; PKP V/7, VI/6, IX/5, XVI/3, XXV/4, LIII/4, LXII/7)

c. Kıymetli, değerli

- bu meniñ sever amrak etözümün titer m(e)n ıdalayur m(e)n. (R-M 616/2-3)

(Bu benim değerli, kıymetli vücudumu bırakıyorum.)

- uluğ buşı birmekde birtem sever amrak özümün... (R-M 629/10-11)

(Büyük sadaka vermede, büsbütün değerli, kıymetli vücudumu...)

- meniñ neteg isig özüm amrak erser alku kişiniñ y(i)me antag ok amrak ol. (Mz. 794 ö. 15-17)

(Benim canım nasıl kıymetli ise herkesin yine öyle kıymetlidir.)

- amrak meniñ isig özümün satay(ı)n. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 32 a. 1)

(Kendi kıymetli canımı satayım.)

9. Amtı

Temel anlamı “şimdi, şu anda”³⁰⁴ olan “amtı” kelimesi, bağlam içerisinde bir varlığın güncel halini tanımlamak için “şimdiki, şu andaki”³⁰⁵ anlamlarını da kazanmıştır.

³⁰⁴ Wilkens, a.g.e., s. 46.

³⁰⁵ Wilkens, a.g.e., s. 46.

a. Şimdi, şu anda

- biz kamagun amtı isig özümüzke etözümüzke ertingü ilinmiş yapşınmış <erür> biz.

(R-M 611/12-14)

(Biz hepimiz şimdi hayatımıza, vücudumuza oldukça bağlanmışız.)

- çak amtı maña ugrayu etözünün isig özünün titgülük ıdalaguluk öd kolu soka kelti.

(R-M 612/20-22)

(İşte tam şimdi benim vücudumu, hayatımı bırakacağım zaman tam şu an geldi.)

- amtı yitürtüm eñ kiçigi. (R-M 627/9-10)

(Şimdi yitirdim en küçüğü(mü).)

- m(e)n amtı t(e)rk barayın. (R-M 641/10-11)

(Ben şimdi çabucak gideyim.)

- una amtı bi[l]iñ toyınlara. (R-M 643/16-17)

(İşte şimdi biliniz ey rahipler!)

- anın amtı bu tuşda asıg kılğalı tınl(ı)glarka yağız yirig toplup... (R-M 644/1-3)

(Onun için şimdi bu zamanda canlılara fayda sağlamak için kara yeri delip...)

- amtı adırtlıg y(a)rıkagay erti. (Mz. 794 ö. 4)

(Şimdi ayrıntılı (şekilde) açıklayacaktı.)

- amtı biziñ isig özümüzke edgü köñül turgurup umug ınag bolgıl. (Mz. 670 a. 22-24)

(Şimdi bizim ruhumuza iyilik doğurup (bize) umut ol.)

- amtı bir ikintike sınaşalım kayusı küçlög ermiş biz. (Mz. 784 ö. 12-13)

(Şimdi karşılıklı sınıanalım, hangimiz güçlüymüş?)

- amtı ç(a)ştanè èlig beg közünmez bolup bartı. (U 452 ö. 4-5)

(Şimdi Hükümdar Caştana görünmez olup gitti.)

- amtı biz y(i)me ol edgülög ç(a)ştanè èligkerü yakın barıp... (U 452 a. 26-27)

(Şimdi biz o faziletli Hükümdar Caştana 'ya doğru yaklaşıp...)

- amtı köñülçä alıñ barça poşı beriñ. (PKP XVI/5-7)

(Şimdi isteğinizce alın hepsini sadaka verin.)

- amtı eçim taluyka barıp... (PKP XXIX/1-2)

(Şimdi abim okyanusa ulaşıp...)

- amtı birlä barayın. (PKP XXIX 5-6)

(Şimdi birlikte gideyim.)

- amtı men bu ärdini birlä barsar men kamağ tınlıglarkā artuğ asığ tusu kılu umağay men. (PKP XXXIV/4-7)

(Şimdi ben bu mücevherle dönersem tüm canlılara çok fayda sağlayamam.)

- mağa amtı bir kuñkayu tiläp kälürüñ. (PKP LXIX/5-6)

(Bana şimdi bir kopuz arayıp getirin.)

- men amtı bu ärig elitäyin borluğumın közädzün anta açınayın. (PKP LXXIII/2-4)

(Ben şimdi bu adamı götüreyim, bahçemi korusun, orada bakayım.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 614/14, 615/20, 621/3, 622/18, 627/9, 628/1, 628/11, 635/10, 638/4, 638/14, 642/16; DKPAM 290, 3610, 3638, 3703, 3771, 3800; PKP XI/7, XXVII/5, XL/2, LVII/1, LVII/5, LX/1, LXXVII/7)

b. Şimdiki, bu zamandaki

- [ol] ödteki katunı amtı anam [erür mahamayı katun]. (R-M 642/20-21)

(O zamandaki eşi şimdiki annem Mahāmāyā'dır.)

- birisi enük amtı erür m(a)hamodgalputırı etözi birisiniñ amtı erür şarıputırı arh(a)nt etözi. (R-M 643/2-5)

(Bir yavrusu şimdiki Mahāmaudgalyāyana'nın vücudu; birisinin ise şimdiki Śāriputra Arhant'in vücududur.)

10. Ançak(a)ya/Ançak(ı)ya

a. Biraz, bir süreliğine

- ilig begig katunug neçede kin timin ançakaya öglentürtiler. (R-M 625/20-22)

(Hükümdarı ve kraliçeyi ne kadar sonra anca ayıltılar.)

- anta ötrü ilig beg katunı ançak(a)ya ögsiremek serilip... (R-M 626/8-10)

(Sonra hükümdarın eşini(n) baygınlığı biraz sakinleşip...)

- ançak(a)ya öglenti. (R-M 636/6)

(Biraz ayıldı.)

- k(e)ntü özünüñ aşnuça ançak(a)ya inç kılğıl. (R-M 636/17-18)

(Kendini önceki gibi biraz rahat tut.)

- ançak(a)ya yor<ı>dukda körti sapça bir buryuk y(e)me yakın kelmışin. (R-M 638/8-10)

(Biraz yürüdüğünde sıraya göre birinci kumandanın yaklaştığını gördü.)

- ançak(ı)ya y(i)me korkmadın ol yeklerke inçe tēp tēdi. (Mz. 670 ö. 24-25)

(Birazcık bile korkmadan o şeytanlara şöyle dedi.)

- meniñ isig özümke ançakıya y(i)me yilınmekim yapşınmakım yok. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 28-29)

(Benim canıma birazcık bile bağlılığım yok.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 638/6, 640/16)

b. Asla, hiç³⁰⁶

- meniñ köñülüm arıtı ançak(a)ya <yeme> inç ermez. (R-M 634/10-11)

(Benim gönlüm asla, hiç huzurlu değil.)

- ançak(ı)ya y(i)me tınmadın kılğuluk işine... (U 452 a. 9-10)

(Hiç nefeslenmeden yapacağı işine...)

11. Artukrak

Temel anlamı “pek çok, fazlasıyla, büyük miktarda”³⁰⁷ olan kelime, bu anlamlardan pek de uzaklaşmadan bağlam içerisinde “daha fazla, daha çok”³⁰⁸ gibi anlamlarla karşılaştırma amacıyla kullanılmıştır.

a. Pek çok, çok, aşırı, fazlasıyla, çok fazla

- ögke kañka <artukrak> sevitmiş ertiñ kadaşa. (R-M 619/23-620/1)

(Anneme babama (kendini) çok sevdirmiş idin ey kardeşimiz!)

³⁰⁶ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “ançak(ı)ya y(i)me” birleşimi içerisinde tespit edilmiştir.

³⁰⁷ Wilkens, a.g.e., s. 68.

³⁰⁸ Wilkens, a.g.e., s. 68.

- y[av]g[a]n köñüllüg³⁰⁹ d(a)ntipalé èlig adınlarıg ölürser anı üze artukrak sevinür erti.
(Mz. 756 a. 14-16)

(Kötü kalpli Hükümdar Dañdāpala başkalarını öldürürse buna çok fazla sevinirdi.)

- övkelerinte ötgürü artukrak bulganıp... (Mz. 670 ö. 34-35)

(Öfkelerinden ötürü çok fazla kızıp...)

- kutın kıvın körüp artukrak korkdılar. (Mz. 670 a. 15-16)

(Haşmetini görüp çok fazla korktular.)

b. Daha fazla, daha çok, (-den) fazla

- ne anı körüp takı artukrak oyırkantı yokurkantı. (R-M 621/15-17)

(Onu görünce daha da hayret etti.)

- begler munı eşidip yançılıtlar busuşın yirintiler yığlayu emgentiler artukrak. (R-M 635/19-21)

(Beyler bunu işitince kederle ezilip, ağlayarak yakındılar, daha çok acı çektiler.)

- eşidü birle ilig beg takı artukrak asıltı busuşlug ootın köymeki. (R-M 640/22-641/1)

(İşitmesiyle hükümdar(ın) keder ateşiyle yanması daha çok arttı.)

- tünle küntüz isig özün[üzde] artukrak açını küyü küzetü tutduñ. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 14-16)

(Gece gündüz kendi canından daha çok gözeterek sürekli koruyup kolladı.)

12. At

Temel anlamı “kişi adı, ad,”³¹⁰ olan “at” kelimesi, “ün, şan şöhrət”³¹¹ anlamlarıyla da metinlerde tespit edilmiştir.

a. Ad, kişi adı

- eñilki ulugı oğlanınıñ atı m(a)habalı erti ikintisi ortun oğlınıñ atı m(a)hadıvı erti
üçünçi eñ kiçigi oğlınıñ atı m(a)has(a)tvı erti. (R-M 608/2-6)

³⁰⁹ “yavgan köñüllüg” tamlaması Serkan Şen tarafından deyim olarak kabul edilip “acımasız, sert” şeklinde anlamlandırılmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 202.

³¹⁰ Klaus Röhrborn, “at” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**, (Çevrimiçi), <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A00516>, (Erişim Tarihi: 30.06.2024).

³¹¹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 78.

(Birinci, büyük oğlunun adı Mahābalā idi. İkinci, ortanca oğlunun adı Mahādeva idi.

Üçüncü, en küçük oğlunun adı Mahāsattva idi.)

- birisiniñ atı m(a)habalı ikintisiniñ atı m(a)hadıvı tip... (R-M 629/21-630/1)

(Birincisinin adı Mahābalā ikincisinin adı Mahādeva diye...)

b. Ün, şan, şöret³¹²

- büt[ün] yertinçüde ayıg atı yadılur. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 24)

(Bütün dünyada kötü şöreti yayılır.)

- ol ädgü kü at dört bulunđa yadıltı. (PKP VII/1-2)

(O iyi şöret(i) dört tarafta yayıldı.)

13. Atay

Temel anlamı “yavru”³¹³ olan “atay” kelimesi çocuklar için kullanılmaktadır. Bunun dışında gösterilen kısmında “hayvan yavrusu” nitelendirilerek kelimenin anlam alanı genişlemiştir.

a. (çocuklar için) Yavru

- muñ ay muñ ay yitürmiş m(e)n isig sever amrak atayımın. (R-M 623/9-11)

(Of, of, vay, vay! Kaybetmişim ben sevgili yavrumu.)

- ay buryuka amrak atayım m(a)has(a)tvı kanta ermiş? (R-M 624/6-7)

(Ey kumandan! Sevgili yavrum Mahāsattva neredeymiş?)

- ne ada erti atayım? (R-M 626/3)

(Ne sıkıntı idi yavrum?)

- ıçgınnmış m(e)n kençimin sever amrak atayımın. (R-M 626/16-17)

(Kaybetmişim gencimi, sevgili yavrumu.)

- atayım üçün korkar m(e)n yitmiş yokadmış bolgay mu. (R-M 634/4-5)

(Yavrum için korkuyorum, yitmiş, kaybolmuş olacak mı diye.)

³¹² Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “kü at” ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 253.

³¹³ Wilkens, **a.g.e.**, s. 80.

b. Hayvan yavrusu, kuş yavrusu

- üç kögürçgen atayı laçınka kavıtur erken... (R-M 620/20-21)
(Üç güvercin yavrusu doğan tarafından takip edilir iken...)
- adın üç kögürçgen atayın laçın koşup üçegünü... (R-M 627/7-8)
(Diğer üç güvercin yavrusu(nun), doğan üçünü (de) takip edip...)
- üç kögürçgen atayın tülümde körtüm adırtlıg. (R-M 633/19-20)
(Üç güvercin yavrusu(nu) rüyamda ayrıntılı şekilde gördüm.)

14. Atl(ı)g

a. ... adlı, ... denilen

- öñre ertmiş ödte bu çambudıvıp uluşda m(a)haratı atl(ı)g ilig kan bar erti. (R-M 607/8-10)
(Geçmiş zamanda bu Jambudvīpa ülkesinde Mahāratha adlı (bir) hükümdar var idi.)
- öñre ödteki bodıs(a)t(a)v m(a)has(a)tvı atl(ı)g tigin erser... (R-M 642/14-15)
(Geçmiş zamandaki Bodhisattva Mahāsattva adlı prens ise...)
- [a]nta ötrü [a]dın [bir] sin suburgan ara eğil körklüg şastrapiryé atl(ı)g... (Mz. 855 ö. 2-3)
(Ondan sonra başka bir mezarlık içinde sade bir görünüşlü Śāstrapriya adlı...)
- [y(i)m]e öñre [ertmiş ödün] bu ok çambudıvıp [yèrtinçü yèr suv]da dantipalé [atl(ı)g èlig beg] bar erti. (Mz. 756 a. 6-9)
(Yine geçmiş zamanda bu Jambudvīpa adlı dünyada Daṇḍāpala adında bir Hükümdar varmış.)
- urumukè atl(ı)g yekniñ töpüsinteki saçın tarta tutup... (Mz. 670 a. 11-13)
- iki ertingü yavlak rakşaslar bar bir uru atl(ı)g ikinti agnikêşé atl(ı)g. (Mz. 784 a. 12-13)
(Fazlasıyla kötü iki şeytan var, bir (şeytanın) adı Uru, bir (şeytanın) adı Agnikêśa.)
(Urumukha adlı şeytanın tepesindeki saçını çekerek tutup...)
- ötrü duşta atl(ı)g rakşas ertingü korkıp... (Mz. 775 a. 1)
(Sonra Duşṭā adlı şeytan aşırı derecede korkup...)
- ol tariçanta atl(ı)g rakşaska yakın kelip inçe tēp tēdi. (Mz. 775 a. 20-22)
(O Trijaṭā adlı şeytana yaklaşıp şöyle dedi.)

- anta ok h[o]rmuzta t(e)ḡriniḡ çatravirē atl(i)g ogulı... (U 452 ö. 14-15)

(Orada Tanrı Hormuzta'nın Citravīrya adlı oğlu...)

- narata atlıḡ lö ḡanı ḡulḡaḡıntaḡı çintāmāni ārdini... (PKP L/6-8)

(Narata adlı ejderha hanı kulaḡındaki Çintamani mücevherini...)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğerk cümleler:

(R-M 629/16, 642/19; DKPAM 3573, 3621, 3641)

b. Soylu kişi, seçkin kiři³¹⁴

- atlıḡ yüüzlüḡ birkerü miñ kara bodun arkası y(e)me balıkdın üntiler. (R-M 637/2-3)

(Seçkin kişilerle beraber, bin avam halk(in) tamamı şehirden ayrıldılar.)

- anta ötrü atlıḡ yüzlükā inçā tep ayıttı. (PKP XII/4-6)

(Ondan sonra seçkin kişiler şöyle deyip sordu.)

- atlıḡlar inçā tep ötünti. (PKP XII/8- XIII 1)

(Seçkin kişiler şöyle diyerek arz etti(ler).)

- öḡi ḡaḡı atlıḡı yüzlüḡi iḡlayu busanu turḡurup... (PKP XX/2-4)

(Annesi babası, (ülkenin) seçkin kişileri aḡlayarak, üzülererek (onu) ayaḡa kaldırıp ...)

15. Ayıḡ

Temel anlamı “kötü, fena”³¹⁵ olan “ayıḡ” kelimesi, incelenen metinlerde “ayıḡ tüş” tamlaması içerisinde ise “ceza” anlamını kazanmıştır.³¹⁶

a. Kötü, fena

- büt[ün] yertinçüde ayıḡ atı yadılur. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 24)

³¹⁴ Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “atlıḡ yüüzlüḡ” ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Ölmez **a.g.m.**, s. 254. Engin Çetin bu birleşimi deyim olarak kabul etmektedir, bkz. Engin Çetin, “Uygurca Metinlerde Deyimlerin Çevrilmesi Üzerine Gözlemler -Altun Yaruk'taki Organ ve Vücut Bölümü Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerden Hareketle-”, **Eski Türkçe Üzerine Filolojik Araştırmalar**, Ed. İbrahim Taş, Zeynep Gulcalı, Tümer Karaayak, Çanakkale, Paradigma Akademi, 2021, s. 110.

³¹⁵ Wilkens, **a.g.e.**, s. 88.

³¹⁶ Buradaki “tüş” kelimesinin anlamlarından biri olan “karşılık” anlamı “ayıḡ” kelimesiyle tamlama oluşturarak “kötü karşılık” anlamı kazanmıştır. Motamot çeviriden ziyade bu tamlamaya “ceza” anlamı verilmesi daha uygun bulunmuştur.

(Bütün dünyada kötü şöhreti yayılır.)

- ayıg kılınç kılur tınlığlarağ ölürür. (PKP II/1-2)

(Kötü işler yapar, canlıları öldürür.)

- bu uluş bodun ayıg kılınçlığı kılınışın körüp... (PKP III/6-8)

(Bu ülke milleti(nin) kötü işler yaptığını anlayıp...)

- ol ödün ayıg ögli tegin inisi inçä tep sakıntı. (PKP XXVIII/6-7)

(O zaman kötü düşünceli prens(in) kardeşi şöyle deyip düşündü.)

- ötrü kıadaşı ayıg ögli teginig ötläp... (PKP XXXV/5-6)

(Sonra kardeşi kötü düşünceli prense nasihat edip...)

- inisi ayıg ögli tegin inçä tep tedı. (PKP LIII/7-8)

(Kardeşi kötü düşünceli prens şöyle diyerek söyledi.)

- ol ödün қаnı қan ayıg kılınçlığı aқ oğlın inçä tep sezinti. (PKP LXII/4-6)

(O zaman hükümdar babası kötü davranışlı, nefret dolu oğluyla (ilgili) şöyle deyip şüpheledi.)

b. Çok, pek çok, fazla

- isig öz korkıncı ayıg y(a)vlak ol. (Mz. 794 ö. 13-14)

(Can korkusu çok kötüdür.)

- ol közsüz kişi ayıg bilgä tetir. (PKP LXXIV/5-6)

(O kör kişi (için) çok bilge denir.)

c. (ayıg kılınç) Günah, suç, kabahat³¹⁷

- ol ayıg kılınç tüşin kentü özi aşayur. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 20-22)

(O günahın karşılığıyla kendisi baş etmelidir.)

- öz kılınış ayıg kılınçım başda tepdi. (Mz. 666 ö. 19)

(Kendi işlediğim günah başıma dolandı.)

- ayıg kılınçdın tıdılmazlar. (Mz. 666 a. 15-16)

(Günahtan çekinmezler.)

- bu yertinçüdeki tınl(ı)gları[g] özlüg ölürmek ulatı on k(a)rmap(a)t ertmek ayıg kılınçdın tıdgalı udaçı bolayın. (Mz. 666 a. 24-27)

³¹⁷ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “ayıg kılınç” tamlaması içerisinde tespit edilmiştir.

(Bu dünyadaki canlıları, canlı öldürmek ve (diğer) on günahı işlemekten, günahtan alıkoyabileyim.)

- y(i)me samadın ayıg kılınç kılurlar. (Mz. 666 a. 29-30)

(Yine de düşünmeden günah işlerler.)

d. Kötülük³¹⁸

- ayıg kılmakka büt[ün] yertinçüde ayıg atı yadılır. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 23-24)

(Kötülük yapmakla, bütün dünyada kötü şöhreti yayılır.)

e. (ayıg tüş) Ceza

- özlüg öldürmekniñ ayıg tüşin ikinti ajunta ok mu teginür. (Mz. 756 ö. 27-28)

(Canlı öldürmenin cezası ikinci yaşamda mı yerine getirilir?)

- közünür ajunta ayıg tüşüñe kim tegdi erki. (Mz. 756 a. 1-2)³¹⁹

(Günümüzdeki varlık şeklinde cezasına erişen kim acaba?)

16. Bar

Temel anlamı “var, mevcut”³²⁰ olan “bar” kelimesi, bir göstergeyi nitelemek amacıyla gerek tek başına gerek “bar yok” ikilemesi³²¹ içerisinde “bedensel, varlık”³²² anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca bir ismi niteleyerek sıfat görevinde “tamamıyla, hepsiyle”³²³ anlamlarını kazanmıştır.

a. Var, mevcut

- bu çambudıvıp uluşda m(a)haratı atl(ı)g ilig kan bar erti. (R-M 607/8-10)

(Bu Jambudvīpa ülkesinde Mahāratha adlı (bir) hükümdar var idi.)

- bu arıg semek içinte kadir yavlak keyikler bar bolup biz yokadguluk emgengülük bolmalım. (R-M 608/20-22)

³¹⁸ Kelime bu anlamı “ayıg kıl-” birleşik fiil grubu içerisinde kazanmıştır.

³¹⁹ “Bu varlıkta cezasını kim feci bir şekilde çekti acaba?” bkz. Elmalı, **a.g.e.**, s. 235.

³²⁰ Wilkens, **a.g.e.**, s. 142.

³²¹ Ölmez, **a.g.m.**, s. 255.

³²² Wilkens, **a.g.e.**, s. 142.

³²³ Wilkens, **a.g.e.**, s. 142.

(Bu orman içinde vahşi ve kötü hayvanlar var olup da biz yok olacak(lardan), acı çekecek(lerden) olmayalım.)

- utgurak bar erki ertimlig artak yavız adalar. (R-M 621/12-14)

(Kesinlikle var(dır) geçici, fenalığa götüren (ve) kötü tehlikeler.)

- y(e)me öñre bar erti ertingü ulug il uluş. (R-M 629/15-16)

(Geçmişte son derece büyük (bir) ülke vardı.)

- bar mu idi bilteçi barmış yerin adırtlıg b(e)lgülüg³²⁴. (R-M 635/12-13)

(Gittiği yeri ayrıntılı, açıkça bilen var mı?)

- bir buryukı bar erti. (R-M 637/21)

(Bir buyruğu vardı.)

- [y(i)m]e öñre [ertmiş ödün] bu ok çambudivip [yêrtinçü yêr suv]da dantipalê [atl(ı)g èlig beg] bar erti. (Mz. 756 a. 6-9)

(Yine geçmiş zamanda bu Jambudvîpa adlı dünyada Dañdāpala adında (bir) Hükümdar vardı.)

- adın bir arıgda altun öñlüg körgeli körkle sıgun bar erti. (Mz. 756 a. 24-26)

(Başka bir ormanda görmeye değer güzel altın renkli (bir) geyik var idi.)

- bir ulug bedük söğüt bar. (Mz. 670 a. 29-30)

(Büyük, yüksek bir söğüt ağacı var.)

- iki ertingü yavlak rakşaslar bar bir uru atl(ı)g. (Mz. 784 a. 12-13)

(Fazlasıyla kötü iki şeytan var, bir (şeytanın) adı Uru.)

- azu y(i)me adın sever amrakınız bar. (Mz. 775 ö. 20)

(Herhalde başka bir sevgiliniz var.)

- beş türlü ada bar bir ada ol erür. (PKP XVI/8-XVII/1)

(Beş türlü tehlike var, birinci tehlike şudur.)

- kim yerçi suvçı kemiçi bar ersâr yemä kälzün. (PKP XXII/4-6)

(Rehber, gemici kim var ise hepsi gelsin.)

- baranas uluşta bir ädgü alp yerçi suvçı bar erti. (PKP XXIII/7-8)

(Baranas ülkesinde iyi, kahraman, rehber bir kaptan var idi.)

- altun tağ bar közünür mü? (PKP XXXVII/6)

³²⁴ Meltem Can “adırtlıg belgölüg” ikilemesini “kesin, belli” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.t.**, s. 285.

(Altın dağ var, görünüyor mu?)

- ol lenxua sayu birär ağuluğ yılan bar. (PKP XXXVIII/2-4)

(O nilüfer(lerin) her birinde birer zehirli yılan var.)

- poşıka kälmişi bar erti. (PKP XLIX/1-2)

(Sadaka için gelen(ler) vardı.)

- maña ädgü saşınçınaz bar ersär... (PKP LXIX/4-5)

(Bana (karşı) iyi düşünceniz varsa...)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 629/17, 629/20, 630/21, 636/8; DKPAM 222, 225, 3609, 3642; PKP VI/1, VI/2, XVII/5, XXI/1, XXI/3, LIX/2, LXXII/1)

b. Tamamıyla, hepsiyle

- anta ötrü ç(a)ştanê {Y} elig beg bar küçin üntürüp tölükün sikriyü barıp... (Mz. 670 a. 9-11)

(Sonra Hükümdar Caştana tüm gücünü öne çıkarıp, (tüm) kuvvetiyle sıçrayarak...)

c. Bedensel, varlık

- amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin. (R-M 622/19-20)

(Sevgili çocuklarımı arayayım; varlığını, yokluğunu öğreneyim.)

- törtidin sıñar bagtuglap barın idi tapmadı. (R-M 631/10-11)

(Dört tarafta bakınıp varlığını (bedenini) asla bulamadılar.)

- biltürüñ maña b(e)lgülüg barın yokın oğlumnuñ. (R-M 633/18-19)

(Oğlumun varlığını yokluğunu bana açıkça anlatın.)

17. Baş

Temel anlamı “baş, kafa” olan kelime, deyim aktarmasıyla “uç” anlamını³²⁵ kazanmıştır.

³²⁵ Wilkens, a.g.e., s. 147.

a. Baş, kafa

- ötrü ol ödün ol buryuklar başın tegreki begler mançlar sogık suv bükürüp... (R-M 625/17-19)

(O zaman o kumandanlar, başının çevresindeki beyler, vezirler; soğuk su serpip...)

- saçı başı yadılıp iki iligi üze kögüzin tokıyu k(a)ltı. (R-M 626/10-11)

(Saçı başı dağılıp, iki elini göğsüne vurarak (orada) durdu.)

- saçı başı yadılıp etöziñe kan yukup... (R-M 637/11-12)

(Saçı başı dağılıp, vücuduna kan yapışıp...)

- başın yerte yıkdı. (Mz. 666 ö. 1-2)

(Başını yere yıktı.)

- öz kılmış ayıg kılınçım başda tepdi.³²⁶ (Mz. 666 ö. 19)

(Kendi işlediğim günah başıma dolandı.)

- kılıçın örü k[ö]türüp başın bıçgalı ugradı. (Mz. 670 a. 13-14)

(Kılıcını yukarı kaldırıp başını kesmeye çalıştı.)

- ötrü tegin başın töñitip ığlayu... (PKP XIX/4-5)

(Sonra prens başını eğip ağlayarak...)

- başıntaķı ärdiniğ alıp inisiñ berdi. (PKP LV/8-56/1)

(Kafasındaki mücevheri kardeşine teslim etti.)

b. Uç

- kamağ ışığ başın birgärü bap meniñ eligdä uruñ. (PKP LXXX/1-3)

(Bütün iplerin ucunu birbiriyle bağlayarak benim elime koyun.)

18. Bedük

Temel anlamı “büyük”³²⁷ olan ve fiziksel büyüklükleri nitelemek için kullanılan kelime, somutlaştırma yoluyla soyut anlamlı kelimeler olan duyguları da nitelemek için kullanılarak “güçlü, fazla” anlamlarını kazanmıştır.

³²⁶ Kelime bu örnekte “başda tep-” birleşik fiil grubu içerisinde deyimleşerek “başına dert ol-, musallat ol-” anlamlarını kazanmıştır, bkz. Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 80.

³²⁷ Wilkens, **a.g.e.**, s. 154.

a. Büyük

- üç bedük közleri oot önlüg saçı arkasında yadılı... (Mz. 670 a. 31-32)

(Üç büyük gözü, ateş renkli saçları arkasında dağılarak...)

b. Yüksek³²⁸

- ulug bedük tagların basgukları yémrliti. (Mz. 666 ö. 32-a. 1)

(Büyük, yüksek dağların kayaları paramparça oldu.)

- ulug bedük taglar basgukları yémrliti. (Mz. 666 a. 2-3)

(Büyük, yüksek dağlar(ın) kayaları paramparça oldu.)

- kapk(a)ra ulug bedük tag teg... (Mz. 670 ö. 10-11)

(Kapkara, büyük, yüksek dağ gibi...)

- bir ulug bedük söğüt bar. (Mz. 670 a. 29-30)

(Büyük, yüksek bir söğüt ağacı var.)

c. (duygular için) Güçlü, fazla³²⁹

- ulug bedük küsüşke inip ulug y(a)rlıkançuçı köñül turgurup... (R-M 615/6-8)

(Büyük, güçlü (bir) arzuya dalıp yüce (bir) merhametle niyetlenip...)

- ol ödde [men] öz köñlümde öritdim ulug bedük kut kolmak. (R-M 643/11-13)

(O zaman kendi gönlümde büyük, güçlü kut dileme (arzusunu) arttırdım.)

19. Bek

Temel anlamı “sağlam, sıkı, sert”³³⁰ olan kelime, gerek tek başına gerek “bek katıg” ikilemesi³³¹ içerisinde metinlerde tespit edilmiştir. Fakat bu temel anlam fiziksel bir sağlamlık ya da sertliğe işaret etmektedir. İncelenen metinlerde bu temel anlamın somutlaştırılarak soyut kavramları nitелеmek için kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

³²⁸ İncelenen metinlerde bu anlam “ulug bedük” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 297.

³²⁹ İncelenen metinlerde bu anlam “ulug bedük” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 297.

³³⁰ Wilkens, **a.g.e.**, s. 155.

³³¹ Ölmez, **a.g.m.**, s. 256.

a. Sağlam, sert, sıkı

- inça tip b(e)k katıg sav sözledi. (R-M 615/19-20)

(Oldukça sert, katı şekilde sözler söyledi.)

- birtem öni üdrülgey siz togmak ölmeklig b(e)k bagdın. (R-M 618/4-5)

(Kesinlikle ayrılacaksınız doğum ölüm(ün) sıkı bağından.)

- burkan kutıña b(e)k katıg köñül öritdiler. (R-M 644/11-12)

(Buddha lütfuna (erişmek için) sıkı, sağlam (bir) gönül beslediler.)

b. Ebedi, kalıcı³³²

- yinçe kırkınlarımın³³³ barça bek meñü sakıntım. (Mz. 666 ö. 17-18)

(Narin cariyelerimin hepsi(nin) kalıcı, ebedi (olacağını) ummuştum.)

20. Beliñteg

a. Korkunç, tüyler ürpertici

- anıj arasınta ç(a)ştanê éligke yakın beliñteg yavlak ün yanķu teg eşidilti. (U 452 ö. 7-9)

(O sırada Hükümdar Caştana'ya yakın (bir yerden) korkunç, kötü (bir) ses, yankı gibi duyuldu.)

- [anta] ötrü beliñteg ç(a)ştanê élig tegresinte koltı sanınça yekler katıg ünin

kık(ı)rışdılar alakırışdılar. (U 452 a. 31-34)

(Ondan sonra tüyler ürpertici (şekilde) Hükümdar Caştana'nın çevresinde sayısız şeytanlar, yüksek sesle bağrışıp çağırıştılar.)

b. Aniden, birdenbire

- ötrü katun emigi tañızıp evdip ertingü turur erken beliñteg utru akdı yürün süt. (R-M 632/17-19)

³³²İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “bek meñü” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 256.

³³³ Serkan Şen “yinçe kırkın” tamlamasını deyim olarak kabul edip “cariye” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 208.

(Sonra kraliçenin memesi aşırı şekilde şişip toplanarak duruyor iken aniden beyaz süt aktı.)

- togdı beliñteg siziki. (R-M 632/22)

(Aniden (bir) şüphe ortaya çıktı.)

- emiglerim beliñteg evdip tañızıp süt akar. (R-M 633/9-10)

(Memelerim aniden toplanıp şişerek (onlardan) süt aktı.)

- uçar erken beliñteg laçın kapdı kiçigin. (R-M 633/21-22)

(Uçarken aniden doğan, küçüğünü yakaladı.)

21. Bilge

Temel anlamları “bilge, âlim, bilgin”³³⁴ olan kelime, “bilge bilig” ikilemesi³³⁵ başta olmak üzere çeşitli tamlamalar içerisinde “bilgi, bilgili, bilgelik” gibi yakın anlamlar kazanmıştır.

a. Bilge, âlim, bilgin

- bozulmaksız çulmaksız burkan kutın tileyür m(e)n kim kamag bilgelerke sevgülük taplaguluk. (R-M 616/3-5)

(Sağlam ve kedersiz Buddha lütfunu dilerim ki (bu) bütün bilginlerce sevmeye değerdir.)

- akruş köñüllüg bilge biliglig serinm[eklig] (?) uzanmaklıg sen. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 18-19)

(Sakin, bilge, bilgili, sabırlı, beceriklisin.)

- bir bilgä nom bilir är inçä tep tedı. (PKP XIV/2-3)

(Bir bilge, gelenek bilen kişi şöyle diyerek söyledi.)

- balık uluşta bilgälärkä ayıtıp... (PKP LXXIV/1-2)

(Ülkedeki bilgelere danışıp...)

- üküş bilgä kişilär inçä tedilär ol közsüz kişi ayıg bilgä tetir aña ayıtıñ. (PKP LXXIV/4-6)

³³⁴ Wilkens, a.g.e., s. 170.

³³⁵ Ölmez, a.g.m., s. 257.

(Pek çok bilge kişi şöyle dediler: “O kör kişi (için) çok bilge denir. Ona danışın”.)

b. (tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi) Bilgili

- ötrü yine tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan... (R-M 628/23-629/1)

(Sonra mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...)

- ol ödün tükel bilge t(e)ñri t(e)ñri[si] burkan... (R-M 642/12-13)

(O zaman mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...)

- tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan... (R-M 644/13-14)

(Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...)

- tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan asankılıg yolta... (Mz. 666 a. 20-21)

(Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha sayısız yolda...)

c. (bilge bilig) Bilgi, ilim, bilgelik

- yüz buyanlıg itigin itingülük tolu tükel bilge biligig tüpkergülük. (R-M 614/22-23)

(Yüz sevap teşizatını hazırlamalı, bilgeliği tamamıyla anlamalı...)

- üstün t(e)ñriniñ altın yalañukniñ bahşısı bolup tükel bilge biligke tegip... (R-M 628/14-16)

(Yukarıdaki Tanrı(lar)ın alttaki insan(lar)ın hocası olup tam bilgeliğe ulaşip...)

- bilge biligke tükellig yağız yer erkligi ç(a)ştanè elig beg m(e)n. (Mz. 784 ö. 5-7)

(Bilgisi tam, kara yeryüzünün sahibi Hükümdar Caştana'yım ben.)

- bodis(a)t(a)vlarnañ bilge [bili]gin odgurak bilti. (Mz. 775 a. 17-18)

(Bodhisattvaların ilmiyle (bunu) kesinlikle anladı.)

d. (bilge biliglig) Bilgili

- inçip yine adınaguka asıg tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur erki. (R-M 611/14-16)

(Bununla birlikte başkasına fayda sağlayacak bilgili (ve) aydın gözümüz yoktur belki.)

- tükel bilge biliglig t(e)ñri t(e)ñrisi burkan... (R-M 644/5-6)

(Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...)

e. (dyan bilge biliglig) Meditasyon

- dyan bilge biliglig küçüg küçlentürgülük tolu tükel bışrunmaklıg edgüg egsüksüz bütürgülük... (R-M 614/19-21)

(Meditasyon gücünü güçlendirmeli, mükemmel(ce) ustalaşmalı, iyiliği eksiksiz tamamlamalı...)

22. Bir

Temel olarak belirli ya da belirsiz sayı sıfatı olarak kullanılan “bir” kelimesi sıra sayısı olarak da kullanılıp “birinci” anlamını kazanmıştır. Bunların dışında çeşitli tamlamalarla “bir anda, birbiriyle, aynı şekilde” anlamlarını da kazanmıştır. Deyim aktarmasıyla kalıplaşan ve deyimleşen “bir uçlug” birleşimi ise “aynı amaca yönelmiş”³³⁶ kişiler için kullanılmıştır.

a. Bir, tek

- bir ulug kamışlıg berk arıgka kirip... (R-M 608/13-14)

(Büyük kamışlı sıkı bir ormana girip...)

- ança yorıyu yañı enüklemiş bir tişi barsıg körtile. (R-M 609/16-17)

(Öyle yürürken yeni yavrulamış dişi bir kaplanı gördüler.)

- ol ödün ol katunnuñ bir tapıgçı kızı taşdın turur erken... (R-M 621/17-19)

(O sırada kraliçenin bir hizmetçi kızı dışarıda duruyor iken...)

- taşdın bir antag savı turur. (R-M 622/1-2)

(Dışarıda böyle bir söylenti dolaşır.)

- anıñ arasın ta bu sav takı keçmezken bir buryuk t(e)rkin tavrata kelip... (R-M 623/1-3)

(Bu sırada bu konuşma daha bitmeden bir komutanı aceleyle gelip...)

- körti anta bir kişig. (R-M 637/10)

(Orada bir kişiyi gördü.)

- bir buryukı bar erti. (R-M 637/21)

(Bir buyruğu vardı.)

³³⁶ Serkan Şen, a.g.e., s. 86.

- kut koluntı bir köñülin kutgarguka kinki ödte. (R-M 639/3-4)
(Tek bir düşünceyle gelecek zamandaki(leri) kurtarmak için, kurtuluş için yalvardı.)
- [a]nta ötrü [a]dın [bir] sın suburgan ara eğil körklüg şastrapiryè atl(1)g... (Mz. 855 ö. 2-3)
(Ondan sonra başka bir mezarlık içinde sade bir görünüşlü Šāstrapriya adlı...)
- adın bir arıgda altun öñlüg körgeli körkle sıgun bar erti. (Mz. 756 a. 24-26)
(Başka bir ormanda görmeye değer güzel altın renkli (bir) geyik var idi.)
- bir ulug bedük söğüt bar. (Mz. 670 a. 29-30)
(Büyük, yüksek bir söğüt ağac(ı) var.)
- iki ertingü yavlak rakşaslar bar bir uru atl(1)g. (Mz. 784 a. 12-13)
(Fazlasıyla kötü iki şeytan var, bir (şeytanın) adı Uru.)
- et'özünteki bir evin tüşne y(i)me ada tuda tegürgeli uguluk ermezler. (U 452 ö. 31-33)
(Vücudundaki bir kılına dahi zarar veremezler.)
- kim bir tarısar miñ tümän bulur. (PKP/XIII/3-4)
(Kim bir ekin ekerse (o) bin, on bin olur.)
- bir bilgä nom bilir är inçä tep tedi. (PKP XIV/2-3)
(Bir bilge, gelenek bilen kişi şöyle diyerek söyledi.)
- baranas uluşta bir ädgü alp yerçi suvçı bar erti. (PKP XXIII/7-8)
(Baranas ülkesinde iyi, kahraman, rehber bir kaptan var idi.)
- bir barsar yarağay mu? (PKP XXVI/7-8)
(Bir (kişi) gitse uygun mu?)
- bir kemi sıyukın tuta öntüm. (PKP LIV/5-6)
(Bir gemi hurdasını tutarak yukarı çıktım.)
- bir ay artuķ açıntı. (PKP LXVIII/1-2)
(Bir ay(dan) fazla bakımını sağladılar.)
- maņa amtı bir kuñķayu tiläp kälürüñ. (PKP LXIX/5-6)
(Bana şimdi bir kopuz arayıp getirin.)
- ol udçı är bir kuñķau tiläp kälürdi berdi. (PKP LXX/2-4)
(O çoban bir kopuz arayıp getirdi, verdi.)

b. Birinci, ilk

- ançak(a)ya yor<ı>dukda körti sapça bir buryuk y(e)me yakın kelmişin. (R-M 638/8-10)

(Biraz yürüdüğünde sıraya göre birinci kumandanın yaklaştığını gördü.)

- beş türlü ada bar bir ada ol erür. (PKP XVI/8-XVII/1)

(Beş türlü tehlike var, birinci tehlike şudur.)

c. (bir ödte), (bir tuşta), (bir ugrta), (bir ödünkiye), (bir yumgu) Birden, bir anda, bir vakit, kısa bir an

- bir ugrta ol ilig kan üç oğlanı birle taşdın tagda arıgda ilinçüke bartı. (R-M 608/6-8)

(Bir vakit o hükümdar, üç oğlu ile dışarıya dağa, ormana eğlenceye gitti.)

- bu üçeği bir tuşda yumgın ün timer ilinçüke. (R-M 630/1-2)

(Bu üçü bir vakit birlikte eğlenceye çıktılar.)

- ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/15-16)

(Büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- ilig begniñ katunı tolپ etözin kötürüp yirke çaltı bir yumgı. (R-M 634/13-15)

(Hükümdarın eşi, birden tüm bedenini kaldırıp yere vurdu.)

- bir ugrta ol d(a)ntipalê elig alp katag avçı erenleri alpagutları birle arıg simekde avka atlanıp bartı. (Mz. 756 a. 20-23)

(Bir vakit o Hükümdar Dañdāpala cesur avcı kahramanları, yiğitleri ile ormanda avlanmak için ata binip gitti.)

- bir ödünk(i)ye turtı. (Mz. 775 a. 16)

(Kısa bir an bekledi.)

d. (bir ikintike), (bir ikintiske) Birbirine, birbiriyle, karşılıklı

- bir ikintiske inçe tēp tēşdiler. (Mz. 670 a. 5-6)

(Birbirleriyle şöyle diyerek konuştular.)

- amtı bir ikintike sınaşalım kayusu küçlög ermiş biz. (Mz. 784 ö. 12-13)

(Şimdi karşılıklı sınanalım, hangimiz güçlüymüş?)

- bı bıçguları bir ikintike salmış tokımış. (U 452 ö. 10-11)

(Bıçakları birbirine vurmuş.)

e. (bir yañlıg) Aynı şekilde

- toz toprak bolup etözleri ikegüniñ bir yañlıg... (R-M 632/4-5)
(İkisinin bedenleri aynı şekilde toz toprak olup...)
- ötrü kamagun bir yañlıg ulug ünin sıgtaşdılar. (R-M 634/20-21)
(Sonra hepsi aynı şekilde yüksek sesle feryat ettiler.)
- kamag kişiler bir yañlıg sözlediler aydılar. (R-M 635/16-17)
(Bütün kişiler aynı şekilde cevap verdiler.)
- tolپ etözi bir yañlıg tozka toprakka kömülüp... (R-M 637/12-13)
(Tüm bedenleri aynı şekilde toza toprağa gömülüp...)
- eşidü birle bu savıg ögsirediler bir yañlıg. (R-M 639/18-19)
(Bu sözü işitmeleriyle, aynı şekilde kendilerinden geçtiler.)
- kamag kişiler kuvragı ayap [ag]ırlap bir yañlıg... (R-M 642/6-7)
(Topluluktaki bütün kişiler aynı şekilde saygı göstererek...)

f. (bir uçlug köñülin) Gönülden bir, aynı amaca yönelmiş

- bir uçlug köñülin teggeli etözin kemişmiş orunka. yolta tuşdı. (R-M 641/14-16)
(Gönülden bir olanlarla (prensın) bedenini terk ettiğı yere varmak için yola çıktılar.)

23. Bodun

Temel anlamı “halk, millet”³³⁷ olan “bodun” kelimesi, “kara bodun” ikilemesi içerisinde “avam halk” anlamını³³⁸ kazanarak çok anlamlı duruma gelmiştir.

a. Halk, millet

- meniñ balıkımdakı bodunug bokunug negülük ölürür sizler? (Mz. 670 ö. 26-27)
(Benim şehrimdeki halkı nasıl öldürürsünüz sizler?)
- bu uluş bodun ayıg kılınçlıg kılımsın körüp... (PKP III/6-8)
(Bu ülke halk(ının) kötü iş(ler) yaptığını anlayıp...)
- kaçım kaç bodun tiliñä korkup inçä yarlıgkadı erinç közünür. (PKP XI/1-3)

³³⁷ Wilkens, **a.g.e.**, s. 185.

³³⁸ Ölmez, **a.g.m.**, s. 270.

(Babam han, halk(ın) diline (düşmekten) korkup böyle buyurmuştur, (açıkça) görünür.)

- ol ödün қаңı қан улуш bodun ығlayu sıqtayu... (PKP XXX/7-XXXI/1)

(O zaman babası han, ülke, halk ağlayıp inleyerek...)

- sizni bodunқа тағүргәй мен. (PKP LX/3-4)

(Sizi halk(ınız)a ulaştıracağım ben.)

- bodunқа тағді. (PKP LX/7)

(Halk(ın)a ulaştı.)

- ol ödün baranas uluş bodunı alqu busantı. (PKP LXII/2-3)

(O zaman Baranas ülke(sinin) halkı(nın) hepsi kederlendi.)

- uluş bodun alqu qovradı. (PKP LXXI/2-3)

(Ülke, halk hepsi toplandı.)

b. (kara bodun) Sıradan halk, avam

- kamag bodunun karasın asmış üklitmiş. (R-M 607/17-18)

(Bütün avam halkını çoğaltmış, arttırmış.)

- atlıg yüzüzlüg birkerü miñ kara bodun arkası y(e)me balıkdın üntiler. (R-M 637/2-3)

(Seçkin kişilerle beraber, bin avam halk(ın) tamamı şehirden ayrıldılar.)

24. Çığay

Temel anlamı “yoksul, fakir”³³⁹ olan kelime somut bir anlama sahipken somutlaştırma yoluyla “yoksun” anlamını kazanmıştır ve soyut anlamlı hale gelmiştir.

a. Fakir, yoksul³⁴⁰

- yok çığay ämgäklig tınlıqlarağ körüp... (PKP V/5-6)

(Yoksul, fakir, zahmet çeken canlıları görünce...)

- amraq ögüküm yer täñri törümiştä bärü bay yemä bar yok çığay yemä bar. (PKP V/7-VI/1)

³³⁹ Wilkens, a.g.e., s. 227.

³⁴⁰ İncelenen metinlerde bu anlam “yok çığay” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, a.g.m., s. 306.

(Sevgili yavrum yer, gök yaratıldığından beri zengin de var yoksul, fakir de var.)

- yok çığay irinç yarlıg tınlıglarğa asağ tusu kılğalı... (PKP XLVIII/1-3)

(Yoksul, fakir, zavallı, sefil canlılara fayda sağlamak için...)

- yok çığay poşıçı men. (PKP LXVII/4)

(Yoksul, fakir (bir) dilenciyim.)

b. Yoksun

- ol alku edgü törülerke çığay. (Mz. 756 a. 13-14)

(O bütün güzel davranışlardan yoksun.)

25. Edgü

Temel anlamı “iyi, güzel, olağanüstü” olan “edgü” kelimesi bir varlığı nitelemek için kullanılırken bağlam içerisinde “iyilik” anlamını kazanarak bir durumu nitelemek için de kullanılmıştır.

a. İyi, güzel, olağanüstü

- edgü edgü ogluma ogşatı sèzik ayıtdıñ. (Mz. 766 a. 23-24)

(İyi, iyi! Ey evladım benzer şüpheyi söyledin.)

- ol alku edgü törülerke çığay. (Mz. 756 a. 13-14)

(O bütün güzel davranışlardan yoksun.)

- ol rakşas barıp edgü yumşak savlar sözlep erüş üküş tınl(ı)glarığ ölürür. (Mz. 775 ö. 1-2)

(O şeytan gelip güzel, tatlı sözler söyleyerek pek çok canlıyı öldürür.)

- ol y(i)me rakşas edgü savlar sözlep... (Mz. 775 ö. 5-6)

(O şeytan yine güzel sözler söyleyip...)

- ol ädgü kü at dört bulunđa yadıltı. (PKP VII/1-2)

(O iyi şöhret(i) dört tarafta yayıldı.)

- öz kazğançım üzä ädgü kılınç kılayın. (PKP XII/2-3)

(Kendi kazancım ile iyi işler yapayım.)

- kazğanç nän tarığ tarımağda ädgü yok. (PKP XIII/2-3)

(Kazanç (için) hiç ekip biçmekten iyisi yok(tur).)

- ädgü ögli teginkä kulluk barır. (PKP XXIII/3-4)
(İyi düşünceli prene hizmet(e) gidiyoruz.)
- ädgü ögli tegin kälip kapağda turur. (PKP XLIV/3-4)
(İyi düşünceli prens gelip kapıda bekler.)
- ol ellig kan kızın ädgü ögli teginkä kalmış erti. (PKP LXIV/4-7)
(O hükümdarın kızını iyi düşünceli prene istemişti.)
- maña ädgü saqınçıñaz bar ersär... (PKP LXIX/4-5)
(Bana (karşı) iyi düşünceniz varsa...)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(PKP IV/2, XXIII/7, XXX/2, XXXI/1, XXXI/8, XXXVI/2, XL/8, L/3, LV/7, LVIII/2, LX/5, LXIII/3, LXIII/7, LXVIII/1, LXXII/8)

b. İyilik, güzellik

- edgüg egüsüz bütürgülük yüz buyanlığ itigin itingülük... (R-M 614/21-22)
(İyiliği eksiksiz tamamlamalı, yüz sevap teşhizatını hazırlamalı...)
- öge takşuru teginürler inileriniñ edgüsin (R-M 640/20-21)
(Kardeşlerinin iyiliği (için) yakınıp feryat ediyorlar.)
- özlüg ölürüp kimke erser edgü kılunumaz. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 22-23)
(Canlı öldürerek kimseye iyilik yapılmaz.)
- amtı biziñ isig özümüzke edgü köñül³⁴¹ turgurup umug ınag bolgıl. (Mz. 670 a. 22-24)
(Şimdi bizim ruhumuza iyilik doğurup (bize) umut ol.)
- biz kántükä ädgükä ötläyür. (PKP XX/6-7)
(Biz kendisine iyiliği (için) öğüt veriyoruz.)

c. Sevap³⁴²

- köñülün yürekin buyan edgü kılınçka üklitdi. (U 452 a. 6-7)
(Gönlüyle sevaba niyetlendi.)

³⁴¹ Kelime burada “edgü köñül” tamlaması içerisinde “iyilik” anlamını kazanmıştır.

³⁴² İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “edgü kılınç” tamlaması içerisinde tespit edilmiştir.

26. Et

Temel anlamı “hayvan eti”³⁴³ olan “et” kelimesi, bu anlamın dışında gösterilen kısmında “insan eti” nitelendirilerek yeni bir anlam kazanmıştır.

a. Hayvan eti

- yalañuz yintem isig et kan erür. (R-M 610/15-16)

(Her zaman sadece sıcak et (ve) kandır.)

- yunt ud çoķar ķoy lağzın ulatı tınlıķlarığ ölürür tārısın soyar ķan öğüz akıtar ’ātin ķanın satar. (PKP III/1-5)

(At, inek vurur; koyun, domuz bütün canlıları öldürür. Derisini soyar, kanı nehir (gibi) akıtır; etini, kanını satar.)

b. İnsan eti, beden

- ol ödün ol aç bars kaçan bodıs(a)t(a)vniñ ömgenintin kan akmışın körti ötrü ol kanıg yalgayu etin barķa yip kodtı. (R-M 618/9-12)

(O zaman aç kaplan Bodhisattva’nın şah damarından kan aktıķını gördü. Sonra kanı yalayıp etinin hepsini yiyip bıraktı.)

- ötrü yidi tiginig etözi eti alkınıp kurug kaltı süñüki. (R-M 639/14-16)

(Sonra prensi yedi; bedeni, eti tükenerek (sadece) kuru kemikleri kaldı.)

- yene ök yēti kün̄te kēn ol kan et tañķu bolur anta basa ol ’et tañķuda kol but b(e)lgüleri... (Mz. 766 ö. 16-19)

(Yine yedi günden sonra o kan, et parçalanır. Sonra o et parçasında kol, bacak işaretleri...)

- ol y(i)me yekler yal(a)ñuklarınñ etin yēp kanın içip... (Mz. 670 ö. 5-6)

(O şeytanlar insanların etini yiyip kanını içerek...)

³⁴³ Wilkens, a.g.e., s. 126.

27. Irak

Temel anlamı “uzak”³⁴⁴ olan “ırak” kelimesi, “ür ırak” ikilemesi içerisinde “uzun zaman önce, geçmiş” anlamlarını kazanmıştır.³⁴⁵

a. Uzak

- begler yumgın üntiler balıkdın ırak taşkaru. (R-M 635/5-6)

(Beyler(in) hepsi şehirden uzağa, dışarıya çıktılar.)

- ol y(i)me dušta atl(ı)g rakşas elig begig ırakdın körüp ök öz körkin tegşürüp... (Mz. 775 ö. 12-14)

(O anda Duştā adlı şeytan, hükümdarı uzaktan görünce kendi suretini değiştirip...)

- munta ınaru ayı ırak ermez. (Mz. 775 a. 6-7)

(Buradan ileride çok uzak değil.)

- ança yorıyu ırakdın kuñkiu üni yır üni eş(i)dilti. (Mz. 775 a. 13-14)

(Böyle yürüyorken uzaktan kopuz sesi, şarkı sesi duyuldu.)

- ağu tını ıraqtın ançulayu közünür. (PKP XXXVIII/4)

(Zehirli nefesi uzaktan şöyle görünür.)

b. (ür ırak) Uzun zaman önce

- öñre ertmiş ür ırak sansız sakışsız kolusuz asankı kalplar içinte... (R-M 629/4-6)

(Eskiden, uzun zaman önce; sayısız, sonsuz çağlar içinde...)

28. Işığ

Temel anlamı “ip”³⁴⁶ olan “ışığ” kelimesi bağlam yoluyla “halat” anlamında da kullanılmıştır.

a. İp

- kıamağ ışığ başın birgärü bap meniñ eligdä uruñ. (PKP LXXX/1-3)

³⁴⁴ Wilkens, a.g.e., s. 290.

³⁴⁵ Ölmez, a.g.m., s. 300.

³⁴⁶ Wilkens, a.g.e., s. 291.

(*Bütün ipl(lerin) ucunu birbiriyle bağlayarak benim elime koyun.*)

- ışığağ tartğay men. (PKP LXXX/4-5)

(*İpi çekeceğim.*)

b. Halat

- temir ışığ yorıdı. (PKP XXXIII/4)

(*Demir halat hareket etti.*)

29. İsig

Temel anlamı “sıcak,” olan “isig” kelimesi somutlaştırma yoluyla soyut anlamlar olan “candan, sevgili” anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca “isig öz” tamlaması içerisinde “hayat, yaşam” anlamlarını kazanmıştır.³⁴⁷

a. Candan, sevgili

- ay muñ ay yitürmiş m(e)n isig sever amrak atayımın. (R-M 623/9-11)

(*Of, of, vay, vay! Kaybetmişim ben sevgili, candan yavrumu.*)

b. Sıcak

- yalañuz yintem isig et kan erür. (R-M 610/15-16)

(*Her zaman sadece sıcak et (ve) kandır.*)

- ol buryukı bu y(a)rılıgı eşidip közinte isig yaşı tökülü... (R-M 624/8-9)

(*O kumandan bu buyruğu işitince gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek...*)

- balık suvıntın adırılıp isig kumda agınamış teg yirte agınayu inça tip yıgladı. (R-M 626/11-14)

(*Balığ(ın) sudan çıkıp sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanarak şöyle ağladı.*)

³⁴⁷ Wilkens, a.g.e., s. 311.

c. (isig öz) Can, hayat, yaşam³⁴⁸

- bu irinç tınl(ı)g üçün etözüg titip munuñ isig özin ulagalı udaçı. (R-M 611/3-5)

(Bu zavallı hayvan için bedenini bırakarak bunun hayatını devam ettiren (kim) olacak?)

- biz kamagun amtı isig özümüzke etözümüzke ertingü ilinmiş yapşınmış <erür> biz. (R-M 611/12-14)

(Biz hepimiz şimdi hayatımıza, vücudumuza oldukça bağlanmışız.)

- çak amtı maña ugrayu etözümün isig özümün titgülük ıdalaguluk öd kolu soka kelti. (R-M 612/20-22)

(İşte tam şimdi benim vücudumu, hayatımı bırakacağım zaman tam şu an geldi.)

- isig öz korkınçı ayıg y(a)vlak ol. (Mz. 794 ö. 13-14)

(Can korkusu çok kötüdür.)

- alku tınl(ı)glar tün kün isig öz[leri]... (Mz. 794 ö. 18-19)

(Bütün canlıların gece gündüz canları...)

- turkaru adınlar[nıñ isig özlerin] üzgeli kanmaz erti. (Mz. 756 a. 10-12)

(Hiçbir zaman başkalarının canını almaya doymaz idi.)

- ol beş yüz sıgunlar isig öz korkınçıña ögsüz bolup yërke yapşını sıgıntılar. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 1-3)

(O beş yüz geyik can korkusuyla akıllarını kaybedip, yere yapışarak saklandılar.)

- tünle küntüz isig özün[üzde] artukrak açını küyü küzetü tutduñ. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 14-16)

(Gece gündüz kendi canından daha fazla gözeterek sürekli koruyup kolladın.)

- bu adadın ozgurup [biz]iñe isig öz buşı bèrgil. (Mz. 42+ Mz. 92 ö. 24-25)

(Bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bizim için canı(nı) bağışla.)

- d(a)ntipalé éligke [bar]ıp sizlerke isig öz bëreyin. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 31-32)

(Hükümdar Dañdāpala'ya gidip sizlere yaşam bahşedeyim.)

- ulug élig b[ege beş] yüz sıgunlarka isig öz buşı bërsün. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 15-16)

(Ey, yüce hükümdar! Beş yüz geyiğe can(lar)ı(nı) bağışlayın.)

- isig özin üzüp adın ajunka ıdıñlar. (Mz. 670 a. 8-9)

(Canını alıp (bunu) öbür tarafa yollayın.)

³⁴⁸ Serkan Şen “isig öz” birleşik kelime grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. a.g.e., s. 109.

- amtı biziñ isig özümüzke edgü köñül turgurup umug ınag bolgıl. (Mz. 670 a. 22-24)
(*Şimdi bizim ruhumuza iyilik doğurup (bize) umut ol.*)
- meniñ isig özümün saña urunçak urur m(e)n. (Mz. 775 ö. 3-4)
(*Kendi canımı sana emanet ediyorum.*)
- öz isig özin ıdalayu yaraş yarap adınların em[ge]kin köt[ürü] k(e)n[tü] öziniñ emgekçe [emgenip]... (U 452 a. 12-14)
(*Kendi canını feda ederek (kendine) yakışır şekilde, başkalarının derdini giderip kendi derdiyle dertlenip...*)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 611/9, 630/12, 633/17; DKPAM 94, 113, 216, 218, 265, 288, 292, 294, 381, 3631)

30. Kalık

Temel anlamı “kule, kubbeli bina”³⁴⁹ olan kelime, “kök kalık” ikilemesi içerisinde “gökyüzü” anlamını kazanmıştır.³⁵⁰

a. Kule

- ançağınça anası katun balıkda idiz kalıkda yatıp udiyur erken... (R-M 620/15-17)
(*O sırada annesi kraliçe, şehirde yüksek (bir) kulede yatıp uyuyor iken...*)

b. (kök kalık) Gökyüzü

- kök kalık yüüzinteki kün t(e)ñri rahuka si<n>girtmiş teg y(a)ruksuz yaşuksuz öñsüz öles boldı. (R-M 617/5-7)
(*Gökyüzündeki güneş, Rahu tarafından yutulmuş gibi ışıksız, renksiz, soluklaştı.*)
- kök kalıkdan t(e)ñridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı. (R-M 617/9-11)
(*Gökyüzünden ilahi güzel kokulu çiçekler yağdı.*)

³⁴⁹ Wilkens, a.g.e., s. 321.

³⁵⁰ Ölmez, a.g.m, s. 274.

- maitr  bodis(a)t(a)v yaşomaitr  bodis(a)t(a)v birle k k kalık yolınça yorıyu k(e)ltiler.

(U 452  . 19-21)

(Bodhisattva Maitreya, Bodhisattva Yaşomitra ile gökyüzü yolundan yürüyerek geldiler.)

31. Kara

a. Siyah, kara

- kara tuman  ze  rt lt . (R-M 617/9)

(Kara dumanla örtüldü.)

- kara saçı y(e)me ançulayu ok arkuru t rkuru sa ılıp... (R-M 631/16-17)

(Siyah saçı öylece enine boyuna sa ılıp...)

- k(a)ra saçı tügüklüg turur erti. (Mz. 855 a. 3)

(Siyah saçı örülü dururdu.)

b. Sıradan halk, avam³⁵¹

- kamag bodunun karasın asmış  klitmiş. (R-M 607/17-18)

(Bütün avam halkını çoğaltmış, arttırmış.)

- atlıg y  zl g birkerü mi  kara bodun arkası y(e)me balıkdın  ntiler. (R-M 637/2-3)

(Seçkin kişilerle beraber, bin avam halk(ın) tamamı şehirden ayrıldılar.)

32. Katag/Katıg

Temel anlamı “sert, katı, sağlam”³⁵² olan kelime, fiziksel bir sertlik içeren somut anlamlı kelimeler için kullanılırken somutlaştırma yoluyla soyut anlamlı kelimeler için de kullanılarak anlam alanını genişletmiştir.

a. Sert

-  tr  kurımış katıg kamış alıp... (R-M 616/20)

³⁵¹ İncelenen metinlerde kelimenin bu anlamı “kara bodun” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz.  lmez, a.g.m, s. 270.

³⁵² Wilkens, a.g.e., s. 344.

(Sonra kurumuş sert kamışı alıp...)

- katıg v(a)jır ermez mü kim menin bu yürekim. (R-M 626/22-23)

(Sert elmas değil ki benim bu yüreğim.)

b. Sert, katı, sağlam³⁵³

- inça tip b(e)k katıg sav sözledi. (R-M 615/19-20)

(Oldukça sert, katı sözler söyledi.)

- burkan kutıña b(e)k katıg köñül öritdiler. (R-M 644/11-12)

(Buddha lütfuna (erişmek için) sıkı, sağlam (bir) gönül beslediler.)

- öz etözin alp katag üze tutar erti. (Mz. 756 a. 16-17)

(Kendi bedenine güçlü (ve) sağlam şekilde bakardı.)

- kınıg katıg köñülin edgölüg... (Mz. 42 + Mz. 92 a. 32)

(Sert (ve) katı kalbiyle iyilik...)

- katıg köñül öritip korkunçsuz ayınçsız köñülin sizlerni birle süñüşgeli kelyük m(e)n.

(Mz. 784 ö. 8-10)

(Sağlam bir gönül besleyip cesaretle sizlerle savaşmak için geldim.)

c. (katıg ün) Yüksek, sesli³⁵⁴

- katıg ünin yığlayu... (R-M 636/22-23)

(Yüksek sesle ağlayarak...)

- katag ünin kık(ı)rışu inçe tēp tēyürler. (Mz. 756 ö. 21-22)

(Yüksek sesle bağrışarak şöyle diyorlar.)

- [katıg] yavlak ünin kıkırışu alakırtılar. (Mz. 756 a. 33/Mz. 42 + Mz. 92 ö.1)

(Yüksek, kötü sesleriyle bağrışıp çağırdılar.)

- rakşaslar teg katıg ünin kıkıra tegirmileyü [turur]lar. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 21-23)

(Şeytanlar gibi yüksek sesle bağırarak çepeçevre kuşatmış dururlar.)

- [ka]tıg ünin kıkıra inçe tēp tēdi. (Mz. 666 ö. 6)

(Yüksek sesle bağırarak şöyle dedi.)

³⁵³ Kelimenin bu anlamı tek başına kullanımıyla tespit edildiği gibi “bek katıg”, “kınıg katıg”, “alp katıg” ikilemeleri içerisinde de tespit edilmiştir.

³⁵⁴ Serkan Şen “katıg ün” tamlamasını deyim olarak kabul ederek “yüksek ses, çılgılık” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 118.

- yavlak katıg ünin kıkıruşu... (Mz. 670 ö. 8-9)

(Kötü, yüksek sesle bağrışarak...)

- [anta] ötrü belin teg ç(a)ştanê êlig tegresinte koltı sanınça yekler katıg ünin

kık(1)rışdılar alakırışdılar. (U 452 a. 31-34)

(Ondan sonra tüyler ürpertici (şekilde) Hükümdar Caştana'nın çevresinde sayısız şeytanlar, yüksek sesle bağrışıp çağırıştılar.)

d. (rüzgâr) Şiddetli

- ulug ı ığaç küçlüg katıg yiilke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamılıtlar. (R-M 625/13-15)

(Büyük bir ağacın güçlü, şiddetli bir yelle savrulup düşmesi gibi yıkıldılar.)

e. Cesur, kahraman³⁵⁵

- bir ugrta ol d(a)ntipalê êlig alp katag avçı erenleri alpagutları birle arıg simekte avka atlanıp bartı. (Mz. 756 a. 20-23)

(Bir vakit o Hükümdar Dañdāpala cesur avcı kahramanları, yiğitleri ile ormanda avlanmak için ata binip gitti.)

- ay yeklere çın kirtü alp katıg erser sizler mēni birle sünüşgeli anuk turunlar. (Mz. 784 ö. 10-12)

(Ey şeytanlar gerçekten cesursanız benimle savaşmak için hazır olun.)

- ç(a)ştanê êlig beg alp katıg yürekin ol rakşasıg tilegeli bartı. (Mz. 775 a. 12-13)

(Hükümdar Caştana cesur yüreğiyle o şeytanı aramak için gitti.)

33. Kenç

Temel anlamı “genç, çocuk” olan “kenç” kelimesi, bu anlamın dışında gösterilen kısmında “embriyo, bebek” için kullanılarak yeni bir anlam kazanmıştır.³⁵⁶

³⁵⁵ İncelenen metinlerde kelimenin bu anlamı “alp katıg” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz.

Can, **a.g.t.**, s. 287.

³⁵⁶ Wilkens, **a.g.e.**, s. 355.

a. Genç, çocuk

- ıçgınımış m(e)n kençimin sever amrak atayımın. (R-M 626/16-17)

(Kaybetmişim gencimi, sevgili yavrumu.)

- kalmış iki kençlerim öñi adırılıp antı[rıtın] y(e)me basıtıp busuşka emgeklig ootın örtenmişler. (R-M 641/7-10)

(Kalan iki çocuğum oradan ayrılarak kederle ezilip ızdırıp ateşiyle yanmışlar.)

b. Embriyo, bebek

- ol kenç karınta ornamışda anasının aylıkı (?) üze etöz igidir. (Mz. 766 ö. 21-23)

(O embriyo karnına yerleştiğinde anasının plasentası ile beslenir.)

- bu iki orun ikin ara ol kençniñ turgu ornagı. (Mz. 766 ö. 25-26)

(Bu iki yer (ve) ikisinin arası o embriyonun yerleştiği yerdir.)

34. Kılınç

Temel anlamı “iş, amel”³⁵⁷ olan kelime, “edgü kılınç” tamlaması içerisinde “sevap”; “ayığ kılınç” tamlaması içerisinde “günah, suç” anlamlarını kazanmıştır.

a. İş, amel

- biltim seniñ utun rakşasa tevin kürin belgürtmiş kılınçıñ [...] (Mz. 775 a. 22-23)

(Anladım ey utanmaz şeytan! Senin hileyle ortaya çıkardığın işlerini [...])

- ayığ kılınç kılur tınlığlarağ ölürür. (PKP II/1-2)

(Kötü işler yapar, canlıları öldürür.)

- bu uluş bodun ayığ kılınçlığ kılınışın körüp... (PKP III/6-8)

(Bu ülke halk(ının) kötü işler yaptığını anlayıp...)

- öz kazğançım üzä ädgü kılınç kılayın. (PKP XII/2-3)

(Kendi kazancım ile iyi işler yapayım.)

b. Huy, karakter

- yemä қаңı оғул қылыңқы явлақ үçүн сеvmäz erti. (PKP XXX/4-5)

³⁵⁷ Wilkens, a.g.e., s. 370.

(Yine babası, oğlu kötü karakterli (olduğu) için (onu) sevmezdi.)

c. (ayığ kılınç) Suç, günah

- ol ayığ kılınç tüşin kentü özi aşayur. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 20-22)

(O günahın karşılığıyla kendisi baş etmelidir.)

- öz kılmış ayığ kılınçım başda tepdi. (Mz. 666 ö. 19)

(Kendi işlediğim günah başıma dolandı.)

- ayığ kılınçdın tıdılmazlar. (Mz. 666 a. 15-16)

(Günahtan çekinmezler.)

- bu yertinçüdeki tınl(ı)gları[g] özlüg öldürmek ulatı on k(a)rmap(a)t ertmek ayığ kılınçdın tıdgalı udaçı bolayın. (Mz. 666 a. 24-27)

(Bu dünyadaki canlıları, canlı öldürmek ve (diğer) on günahı işlemekten, günahtan alıkoyabileyim.)

- y(i)me samadın ayığ kılınç kılurlar. (Mz. 666 a. 29-30)

(Yine de düşünmeden günah işlerler.)

d. (edgü kılınç) Sevap

- köñülün yürekin buyan edgü kılınçka üklitdi. (U 452 a. 6-7)

(Gönlüyle sevaba niyetlendi.)

35. Kız

Temel anlamı “kadın” olan³⁵⁸ “kız” kelimesi, bu anlamın dışında gösterilen kısmında “kız evlat” kastedilerek yeni bir anlam kazanmıştır.

a. Kadın, kız

- ol katunnuñ bir tapıgçı kızı taşdın turur erken kıyça erter yolki kişidin... (R-M 621/17-19)

(O kraliçenin hizmetçi kızı dışarıda duruyor iken yoldan geçen bir kişiden...)

- biş yüz kızlar kuvragın tegirmileyü kavzatıp... (R-M 632/14-15)

³⁵⁸ Wilkens, a.g.e., s. 376.

(Beş yüz kızlar topluluğu (cariyeler) ile etrafı sarılıp...)

- yinçge kızlar kuvragı körüp katunnnın ançulayu yertä tüşüp... (R-M 634/17-19)

(Narin kızlar topluluğu (cariyeler) kraliçenin bu şekilde yere düştüğünü görüp...)

- kapağda ekki arıg kızlar turur. (PKP XLI/1-2)

(Kapıda iki temiz kız durur.)

- ol kızlar kapağçı biz tep tedi. (PKP XLI/5-6)

(O kızlar “Biz kapıcıyız.” dedi.)

- arıg kızlar sarıg altun yıp äñirärlär. (PKP XLIII/1-2)

(Temiz kızlar sarı altın ip eğirirler.)

b. Kız evlat, çocuk

- tüp tüz körür siz tınl(ı)glarig özde togmış ogulça kızça. (R-M 617/19-21)

(Siz canlıları olduğu gibi görürsünüz (sanki) kendi oğlunuz, kızınız gibi.)

- [oglum]ın kızımın kamın kadaşımın dört türlüg süümin balıkımın uluşımın... (Mz. 666 ö. 15-17)

(Oğlumu, kızımı, akrabamı, kardeşimi, dört türlü ordumu, şehrimi, memleketimi...)

- kayu kişi ög kaç köñlin bertsär ol tınlıg tamuluğ bolur oğul kızka sanmaz. (PKP XI/4-7)

(Kim anne baba kalbini kırarsa o kişi cehennemlik olur, erkek (ya da) kız (evlat) fark etmez.)

- ol ellig kaç kızın ädgü ögli teginkä qolmış erti. (PKP LXIV/4-7)

(O hükümdarın kızını iyi düşünceli prense istemişti.)

36. Korkınçsız

Temel anlamı “korkusuz” olan³⁵⁹ kelime, metinlerde bağlam içerisinde “tehlikesiz” anlamını kazanmıştır.

³⁵⁹ Wilkens, a.g.e., s. 395.

a. Korkusuz, cesur³⁶⁰

- korkınçsız ayınçsız köñülin ol yekler arasın ta kirip bartı. (Mz. 670 ö. 17-18)

(*Korkusuz, cesur bir yürekle o şeytanların arasına giriverdi.*)

- korkunçsuz ayınçsız köñülin sizlerni birle süñüşgeli kelyük m(e)n. (Mz. 784 ö. 8-10)

(*Korkusuz, cesur bir yürekle sizler ile savaşmak için geldim.*)

- keyiklerin tegriglep kısıarı ars[lan] turmış teg korkınçsız köñülin... (Mz. 811 a. 14-15)

(*Geyiklerin etrafını saran aslan(in) durduğu gibi korkusuz (bir) yürekle...*)

- toñalar begi teg korkınçsız ayınçsız köñülin teprençsiz turup... (U 452 a. 21-23)

(*Kahramanlar beyi gibi korkusuz, cesur bir yürekle sarsılmadan durup...*)

- ötrü ç[aş]tan[è] [èlig] beg ko[r]kınçsız köñülin rakşas[ka] [yakın kelip] erti. (Mz. 98 a. 4-6)

(*Sonra Hükümdar Caştana korkusuz bir gönülle şeytana yaklaştı.*)

b. Tehlikesiz

- kayu korkınçsız yınak erser ol yınakd[a] turkaru bizni uduzup iltđiñ. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 16-17)

(*Hangi taraf tehlikesizse bizi her zaman o taraftan götürdün.*)

37. Kök

Temel anlamı “mavi” olan³⁶¹ “kök” kelimesi gerek tek başına gerek “kök kalık” ikilemesi içerisinde “gök, gökyüzü” gibi anlamlar da kazanmıştır.³⁶² “Kök teñri” tamlamasıyla ise “ebedi Tanrı” anlamına gelen bir kullanıma rastlanmıştır.

a. Mavi

- kök lenxua körgäy siz. (PKP XXXVIII/1-2)

(*Siz mavi nilüferi göreceksiniz.*)

³⁶⁰ İncelenen kelime bu anlamıyla “korkınçsız ayınçsız” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz.

Ölmez, **a.g.m.**, s. 274.

³⁶¹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 400.

³⁶² Ölmez, **a.g.m.**, s. 274.

b. Gök, gökyüzü

- kök kalık yüüzinteki kün t(e)ñri rahuka si<n>girtmiş teg y(a)ruksuz yaşuksuz öñsüz öles boldı. (R-M 617/5-7)

(Gökyüzündeki güneş, Rahu tarafından yutulmuş gibi ışıksız, renksiz, soluklaştı.)

- kök kalıkdn t(e)ñridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı. (R-M 617/9-11)

(Gökyüzünden ilahi güzel kokulu çiçekler yağdı.)

- kün t(e)ñri kökdin tüşer. (R-M 618/19)

(Güneş gökyüzünden iniyor.)

- kökli yagızlı içinte y(a)ruk yaltrık yitlinti. (R-M 630/18-20)

(Gökte ve yerde ışık yok oldu.)

- uçugma kuş bolup kökke uçayın. (Mz. 794 a. 17-18)

(Uçan kuş olup göğe uçsaydım.)

- örü kök t(e)ñr[ike] tayayu turtı. (Mz. 666 ö. 28-29)

(Yükselerek göğe dayandı.)

- maitrè bodis(a)t(a)v yaşomaitrè bodis(a)t(a)v birle kök kalık yolınça yorıyu k(e)ltiler. (U 452 ö. 19-21)

(Bodhisattva Maitreya, Bodhisattva Yaśomitra ile gökyüzü yolundan yürüyerek geldiler.)

- kök tññri tapa ulıdı sıktadı. (PKP LXI/4)

(Gökyüzüne doğru inledi, yakındı.)

c. (kök teñri) Ebedi Tanrı

- amtı bu ärdini birlä tägdüktä eçim kök tññrikä yoqlağay. (PKP LVII/1-3)

(Şimdi bu mücevherle geldiğinde abim Gök Tanrı'ya yükselecek.)

38. Köñül

Eski Uygur Türkçesinde dinî metinler tercüme edilirken dinî terimleri nitelemek için birçok yeni kavram ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar içerisinde “köñül” kelimesiyle oluşturulan terimlerin sayısı oldukça fazladır. Budizm’de canlılar on emir

ve yasağı beden, dil ve gönül aracılığıyla yapmaktaydı.³⁶³ Gönül kelimesi bu sebeple kişinin gerek iyi özellikleri gerek kötü özelliklerini nitelemek için çeşitli kelimelerle bir araya gelerek kullanılmıştır. İncelenen metinlerde tespit edilen “korkınçsız ayınçsız köñül”, “korkusuz ve cesur gönül”; “busuşlug sakınçıl köñül”, “kederli ve endişeli gönül”; “yarlıkançu köñül”, “merhametli gönül”; “tıdıgsız köñül” “tereddütsüz gönül”³⁶⁴; “esirkençsiz köñül” “cömert gönül”; iyi tabiatlı kişilerin özellikleriyken “yarlıkançsız köñül”, “acımasız gönül” kötü tabiatlı kişilerin özellikleridir.

Bunun dışında bu kelime birleşik fiil grupları içerisinde deyimleşerek de dinî meseleleri ifade etmek için kullanılmıştır.

a. Gönül, kalp, yürek

- kop süzük köñültin titrü tıñlañlar. (R-M 607/2-3)

(Tamamen berrak yüreğinizle iyice dinleyin.)

- ol ödün bu üç tiginler öz öz köñüllerinteki sakınmış savların sözleşip... (R-M 609/12-14)

(O zaman bu üç prens kendi gönüllerindeki düşündükleri fikirleri konuşup...)

- k(e)ntü köñülinte <yene> ınça tip sakıntı kaltı. (R-M 611/21-22)

(Kendi gönlünde şöylece düşündü.)

- köñülin kögüzin yakçırıp... (R-M 615/8-9)

(Gönlünü ferahlatarak...)

- ulug y(a)rlıkançu köñülünüz üze... (R-M 617/19)

(Yüce merhametli kalbinizle...)

- y(i)ti kınıg ögrünçlüg esirkençsiz ıduk köñülünüz üze... (R-M 617/21-22)

(Kararlı, sevinçli, cömert, kutsal kalbinizle...)

- bu savıg eşidip okın ursukmış kişi teg busuş kadguka köñülü kögüzi egirtip... (R-M 623/17-19)

(Bu sözü işitip okla vurulmuş gibi kalbi kedere boğulu...)

- esirkençsiz boş köñülin buşı birür erti üzüksüz. (R-M 629/19-20)

³⁶³ Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, **Bilig Dergisi**, Sayı: 66, 2013, s. 247

³⁶⁴ Serkan Şen “tıdıgsız köñül” birleşimini deyim olarak kabul etmektedir, bkz. **a.g.e.**, s. 181.

(Cömert gönlüyle sadaka verirdi sürekli.)

- inisi yanturu kelmeyükke busanu bulganu köñülleri³⁶⁵ emgentiler yiriñüyü. (R-M 631/3-5)

(Kardeşleri geri gelmeyince gönülleri kederlenip sıkılarak, yerinerek acı çektiler.)

- kamag birkerü yığılıp sıgtaşdılar kamagun busuşka batıp köñülleri. (R-M 632/7-9)

(Hepsi beraber toplanıp, hepsinin gönülleri kedere boğularak feryat ettiler.)

- meniñ köñülüm arıtı ançak(a)ya <yeme> inç ermez. (R-M 634/10-11)

(Benim gönlüm asla, hiç huzurlu değil.)

- busuş köñülüñe basıtıp seringeli umadı. (R-M 635/1-2)

(Gönlü kederle ezilip, katlanamadı.)

- tarkaru kiterü berinler busuşumuznı köñültin. (R-M 635/14-16)

(Kalbimizden kederimizi uzaklaştırınız, gideriveriniz.)

- köñülleri açıy köñülün örtenü³⁶⁶ oot yalının yalar teg... (R-M 636/23-637/2)

(Yürekleri acıyarak, ateşle tutuşmuş gibi yüreği yanarak...)

- busuşlug taluy içinte teriñ batıp köñülleri... (R-M 639/19-20)

(Keder deniz(inin) içine gönülleri iyice gark olarak...)

- bir uçlug köñülün³⁶⁷ teggeli etözin kemişmiş orunka yolta tuşdı. (R-M 641/14-16)

(Gönülden bir olanlarla (prensini) bedenini terk ettiği yere varmak için yola çıktılar.)

- ol ödte [men] öz köñülümde öritdim ulug bedük kut kolmak. (R-M 643/11-13)

(O zaman kendi gönlümde büyük kut dileme (arzusunu) arttırdım.)

- tıdıgsız köñülün in kulgakın tıñlagıl. (Mz. 794 ö. 6-8)

(Tereddütsüz gönülle kulak kabart, dinle.)

- amtı [o]k tıdıgsız köñülün d(a)ntipalê éligke [bar]ıp sizlerke isig öz bèreyin. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 30-32)

(Şimdi çekincesiz gönülle Hükümdar Dañdāpala'ya gidip sizlere yaşam bahşedeyim.)

- kınıg katıg köñülün³⁶⁸ edgülüg... (Mz. 42 + Mz. 92 a. 32)

³⁶⁵ Serkan Şen “köñülün bulgan-” bireşik fiilini deyim olarak kabul edip “canını sık-” anlamını vermiştir, bkz. **a.g.e.**, s. 140.

³⁶⁶ “köñülü örten-” deyimleşmiş bir yapı olup Serkan Şen tarafından “içi yan-, çok üzül-” şeklinde anlamlandırılmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 139.

³⁶⁷ “bir uçlug”, “aynı amaca yönelmiş” kişiler için kullanılan bir deyimdir, bkz. Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 86.

³⁶⁸ Serkan Şen “katıg kınıg köñül” tamlamasını deyim olarak kabul edip “kararlı gönül” şeklinde anlamlandırmıştır, **a.g.e.**, s. 118.

(Sert (ve) katı kalbiyle iyilik...)

- korkınçsız ayınçsız köñülin ol yekler arasına kirip bartı. (Mz. 670 ö. 17-18)

(Korkusuz, cesur bir yürekle o şeytanların arasına giriverdi.)

- köñülünün süzgil³⁶⁹. (Mz. 670 a. 20)

(Gönlünü arındır.)

- uzun turkaru y(a)rlıkançsız köñülin sansız üküş tınl(ı)glarığ... (Mz. 670 a. 34-35)

(Daima acımasız bir kalple sayısız canlıyı...)

- korkunçsuz ayınçsız köñülin sizlerni birle süñüşgeli kelyük m(e)n. (Mz. 784 ö. 8-10)

(Korkusuz, cesur bir yürekle sizler ile savaşmak için geldim.)

- köñülünteki ne küsüşün erser köñül éyin kangay. (Mz. 784 a. 15-16)

(Gönlünde ne dileğin var ise gönlüne göre gerçekleştirecek.)

- ötrü [çaşt]anè élig beg öz köñülüne inçe... (Mz. 784 a. 16-17)

(Sonra Hükümdar Caştana kendi gönlüne şöyle...)

- keyiklerin tegriglep kısıarı ars[lan] turmış teg korkınçsız köñülin... (Mz. 811 a. 14-15)

(Geyiklerin etrafını saran aslanın durduğu gibi korkusuz bir yürekle...)

- köñülin yürekin v(a)jır teg kılıp... (U 452 a. 2-3)

(Yüreğini elmas gibi yapıp...)

- köñülin yürekin buyan edgü kılınçka üklitdi. (U 452 a. 6-7)

(Gönlüyle sevaba niyetlendi.)

- aruk[suz] köñülin arıtı armadı. (U 452 a. 11)

(Yorulmak bilmez gönlünden (ötürü) hiç yorulmadı.)

- toñalar begi teg korkınçsız ayınçsız köñülin teprençsiz turup... (U 452 a. 21-23)

(Kahramanlar beyi gibi korkusuz, cesur bir yürekle sarsılmadan durup...)

- busuşlug sakınç[lıg köñ]ülin [kelip]... (Mz. 98 a. 3)

(Kederli, endişeli gönülleriyle gelip...)

- ötrü ç[aş]tan[é] [élig] beg ko[r]kınçsız köñülin rakşas[ka] [yakın kelip] erti. (Mz. 98 a. 4-6)

(Sonra Hükümdar Caştana korkusuz bir yürekle şeytana yaklaştı.)

³⁶⁹ Serkan Şen “köñülin süz-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul edip “kötü hislerden uzaklaş-” anlamını vermiştir, bkz. a.g.e., s. 141.

- köñülçä berdi. (PKP VII/1)³⁷⁰

(*Gönlünce verdi.*)

- köñlin bertmäñlär. (PKP VIII/5)³⁷¹

(*Gönlünü kırmayın.*)

- amrağ ögüküm köñlin näçük bertäyin men? (PKP IX/5-7)

(*Sevgili oğlumun kalbini neden kırayım?*)

- kayu kişi ög kaç köñlin bertsär ol tınlıg tamuluğ bolur. (PKP XI/4-6)

(*Kim anne baba kalbini kırarsa o kişi cehennemlik olur.*)

- men amtı ög kaç köñlin bertmäyin. (PKP XI/7-XII/1)

(*Ben şimdi anne baba kalbi kırmayayım.*)

- köñültäki küsüşin qanturğalı saqınsar... (PKP XIV/5-6)

(*Kalbindeki dileği yerine getirmek için düşünürse...*)

- amtı köñülçä alın barça poşı beriñ. (PKP XVI/5-7)

(*Şimdi gönlünüzce alın hepsini sadaka verin.*)

- köñlin poşı bermäk asğı nomladı. (PKP XLVI/6-7)

(*Göñülden sadaka vermenin faydasını açıkladı.*)

- köñli yerinti. (PKP LXVIII/5)

(*Kalbi kırıldı.*)

- köñlünüzni kim bertdi? (PKP LXVIII/8-LXIX/1)

(*Kalbinizi kim kırdı?*)

b. Akıl, bilinç³⁷²

- ögümin köñülümün ıçgınıp muñkul bolup bilinmez m(e)n. (R-M 624/17-18)

(*Aklımı, bilincimi kaybedip, şaşırıp (ne yapacağımı) bilmiyorum.*)

- öglerin köñüllerin ıçgınıp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltılar. (R-M 625/15-17)

(*Akıllarını, bilinçlerini kaybedip artık ne yapacaklarını bilmez oldular.*)

³⁷⁰ “köñülçe bër-” birleşik fiil grubu deyimleşerek “gönlünce, dilediğince ver-” anlamlarını kazanmıştır, bkz. Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 137.

³⁷¹ “köñül bert-” birleşik fiil grubu deyimleşerek “kalp kır-” anlamını kazanmıştır, bkz. Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 132.

³⁷² İncelenen metinlerde bu anlam genellikle “ögin köñülin ıçgın-” birleşik fiil grubunun deyimleşmesi sonucunda kullanılan örnekler içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 159.

- ögin köñülin ıçgıntı. (R-M 632/6)

(Aklını, bilincini kaybetti.)

- açığıña umadın ögin köñülin ıçgıntı tuyenmadı bilinmedi. (R-M 634/15-16)

(Acısına dayanamayıp, aklını, bilincini kaybetti.)

- ol ödün ayağ ögli tegin köñliñä yäk saşınçı kirdi. (PKP LVI/3-5)

(O zaman kötü düşünceli prensin aklına şeytanca düşünceler düştü.)

c. Düşünce

- kut koluntı bir köñülin kutgarguka kinki ödte. (R-M 639/3-4)

(Tek bir düşünceyle gelecek zamandaki(leri) kurtarmak için, kurtuluş için yalvardı.)

d. (köñül turgur-) Niyet (beslemek)³⁷³

- ol bars üze öñin öñin y(a)rlıkançuçı köñül turgurup irinçkediler tsuyurkadılar. (R-M 612/10-12)

(O kaplana ayrı ayrı merhametli (bir) niyet besleyip acıdılar.)

- ulug y(a)rlıkançuçı köñül turgurup köñülin kögüzin yakçırıp ol iki içilerin köñülkerip... (R-M 615/7-10)

(Yüce (bir) merhametle niyetlenip gönlünü ferahlatarak, o iki abisini düşünerek...)

- ulug y(a)rlıkançuçı köñül turgurup bu meniñ sever amrak etözümün titer m(e)n ıdalayur m(e)n. (R-M 616/1-3)

(Yüce (bir) merhametle niyet edip bu benim değerli, kıymetli vücudumu bırakıyorum.)

- ulug y(a)rlık {R} ançuçı köñül turgurtı. (R-M 639/1)

(Yüce merhametle merhametle niyetlendi.)

- kişi kişiğ ölürgeli köñül turgurur. (Mz. 794 ö. 1)

(Kişi birini öldürmeye niyetlenir.)

e. (köñül örit-) Gönül (beslemek), istekli (olmak)³⁷⁴

- burkan kutıña b(e)k katıg köñül öritdiler. (R-M 644/11-12)

(Buddha lütfuna (erişmek için) sıkı, sağlam (bir) gönül beslediler.)

³⁷³ Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 136.

³⁷⁴ Tokyürek, **a.g.m.**, s. 251. Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul edip “düşünce geliştire” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 134.

- sansarka [korkın]ç köñül öritsünler. (Mz. 756 a. 3-4)
(*Samsāra'ya (karşı) korkan (bir) gönül beslesinler.*)
- [biz y(a)rlıkançuçı] köñül öritsün. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 14-15)
(*Biz(e) merhametle sevgi beslesin.*)
- y(a)rlıkançuçı {Y} köñül öritip köñülünin süzgil. (Mz. 670 a. 19-20)
(*Merhametli (bir) gönül besleyip gönlünü arındır.*)
- katıg köñül³⁷⁵ öritip korkunçsuz ayınçsız köñülün sizlerni birle süñüşgeli kelyük m(e)n. (Mz. 784 ö. 8-10)
(*Sağlam bir gönül besleyip cesaretle sizlerle savaşmak için geldim.*)

39. Kōrk

Temel anlamı “güzel” olan kelime, bağlam içerisinde bir durumu nitelemek için kullanılarak “güzellik” anlamını da kazanmıştır.³⁷⁶

a. Güzel

- kōrk meñiz belgürtüp biltizmedin üküş tınl(ı)glarığ ölürüp... (Mz. 775 ö. 7-8)
(*Güzel yüz(ler) yaratıp çok(ça) canlıları öldürüp...*)

b. Güzellik

- tegin kōrklärin tañlap... (PKP XLIII/2-3)
(*Prens, güzellikleri(ne) şaşırarak...*)

c. Suret, dış görünüş³⁷⁷

- korkgu teg kōrk meñiz tutup³⁷⁸... (Mz. 670 ö. 7-8)
(*Görünüşlerini korkunç hale getirip...*)

³⁷⁵ Serkan Şen “katıg köñül” tamlamasını deyim olarak kabul ederek “kararlı düşünce” şeklinde anlamlandırmıştır, **a.g.e.**, s. 118.

³⁷⁶ Wilkens, **a.g.e.**, s. 409.

³⁷⁷ Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “kōrk meñiz” ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 275.

³⁷⁸ Serkan Şen, “kōrk meñiz tut-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul edip “başka bir görünüşe bürün-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 142.

- ol y(i)me duşta atl(ı)g rakşas  lig begig ırakdın k r p  k öz körkin tegşürüp... (Mz. 775  . 12-14)

(O anda Duşt  adlı şeytan, hükümdarı uzaktan görünce kendi suretini değiştirip...)

- amrak hatununıń körkin belgürtüp  lig beg basasınıa yorıy ... (Mz. 775  . 15-17)

(Sevgili karısının görünüşünü (kendisinde) meydana getirip hükümdarın arkasından yürüyerek...)

-  z rakşas körkin  k  lig begneğ adakınıa bagarın suna yatıp... (Mz. 775 a. 2-3)

(şeytan kendi suretiyle hükümdarın ayağına önüne kapanıp...)

40. K z

a. G z

- k z m emigim tepreyür. (R-M 621/7-8)

(Gözüm göğsüm seğiriyor.)

- közinte tolu yaşı birle t(e)rkin ilig begke barıp... (R-M 622/6-7)

(Gözü yaşla dolu hemen hükümdara gidip...)

- ol buryukı bu y(a)rılığı eşidip közinte isig yaşı t k l ³⁷⁹... (R-M 624/ 8-9)

(O kumandan bu buyruğu işitince gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek...)

- ol kılıç k ziğe  rt yalın teg közünüp... (Mz. 794 a. 14-15)

(O kılıç gözüne ateş gibi görünüp...)

-  t ğin tıńlagalı unamadın k ziğe karakıņa kan kodulup³⁸⁰ kıı közin sıgun tapa k r p... (Mz. 42 + Mz. 92 a. 27-29)

(Ricasını dinlemeden gözünü kan b r y p, sert bakışlarla geyiğe doğru bakıp...)

-    bedük közleri oot  nl g saçı arkasınıa yadılu... (Mz. 670 a. 31-32)

(   büyük gözü, ateş renkli saçları arkasında dağılarak...)

- yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur. (Mz. 670 a. 32-34)

(Meşale ateşi gibi gözleri parlayarak dönüp durur.)

³⁷⁹ Kelime burada “közinte yaş t k l-” birleşik fiil grubu içerisinde kullanılmıştır, Serkan şen bu grubu deyim olarak kabul edip “ağla-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 147.

³⁸⁰ Kelime bu örnekte “k ziğe karakıņa kan kodul-” birleşik fiil grubu içerisinde deyimleşmiş ve “gözünü kan b r -” anlamını kazanmıştır, bkz. şen, **a.g.e.**, s. 147.

- közi karakı³⁸¹ yalınayu tegzintürüp olurmaz mu. (U 452 ö. 1-2)
(Gözü parlayarak dönüp dolaşıp oturmaz mı?)
- ol kutlug tınl(ı)gıg körmekin közümüzni kutlug kıvılg kılalım. (U 452 a. 28-29)
(O kutlu canlıyı görmekle gözümüzü mutlu edelim.)
- ağızlarıntın közlerintin burunlarıntın barça korkgu teg ört yalın üntürüp... (U 452 a. 34-36)
(Ağızlarından, gözlerinden, burunlarından, hepsinden korkunç ateşler çıkartıp...)
- yenä ekki közi körmäz erti. (PKP XXIV/5-6)
(Yine iki gözü görmez oldu.)
- amtı munı ekki köz täglärip sançayın. (PKP LVII/5-6)
(Şimdi bunu(nla) iki göz(ünü) delerek kör edeyim.)
- ekki köziñä sançıp täzti. (PKP LVIII/1)
(İki gözüne sokup kaçtı.)
- oğrı kälip ekki közümin täglärü sançtı. (PKP LVIII/5-6)
(Hırsız gelip iki gözümü delerek kör etti.)
- ekki közintäki sışın alıp ıodtı. (PKP LXV/8-LXVI/1)
(İki gözündeki şişi alıp koydu.)

b. Bakış

- közin idi antıran <öñi> kiterü umadın ür kiç titrü körü turup ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/16-18)
(Bakışlarını ondan hiç alamadan uzun süre dikkatlice bakarak durup sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.)

c. (yaruk köz) Sevinçli, mutlu ve heyecanlı bakış³⁸², aydın göz

- ınçıp yene adınaguka asıg tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur erki. (R-M 611/14-16)
(Bununla birlikte başkasına fayda sağlayacak bilgili (ve) aydın gözümüz yoktur belki.)

³⁸¹ “köz karak” ikilemesi “göz ve göz bebeği” şeklinde de anlamlandırılabilir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 275.

³⁸² Serkan Şen bu yapıyı deyim olarak kabul etmektedir, bkz. **a.g.e.**, s. 201.

41. Kurug

a. Kuru, yaş olmayan

- kuruğ yerig suvayu öl yerig tarıyu... (PKP I/3-4)

(Kuru yeri sulayarak, ıslak yeri biçerek...)

b. Boş

- tənrim ağılık kuruğ bo(l)ğanın ağı barım alkınsar uvatsar... (PKP VII/8-9)

(Efendim hazine boş olduğu için servet azalırsa, tükenirse...)

c. Sıyrılmış, temizlenmiş³⁸³

- yalañuz kurug süñükleri ök turu kaltı. (R-M 618/13)

(Sadece kuru kemikleri kaldı.)

- kurug kaltı süñüki. (R-M 639/16)

(Kuru kemikleri kaldı.)

42. Kut

a. Haşmet, hazret

- çoğın yalının kutın kıvın³⁸⁴ körüp artukrak korkdılar. (Mz. 670 a. 15-16)

(Haşmetini görüp çok fazla korktular.)

- ëligler beglerniñ kut t(e)ñrisi(y)e. (Mz. 670 a. 18-19)

(Ey, hükümdarların, beylerin haşmetli Tanrısı!)

- kaçım kutı meni sevär mü siz? (PKP VI/4-5)

(Haşmetli babam beni sever misiniz?)

b. Şans, talih, mutluluk, saadet

- tegin kutı ülügi üçün adasız tudasız kaç kün içintä ärdinilig otrugğa tägdilär. (PKP XXXIII/5-8)

³⁸³ Wilkens “kurug süñük” tamlamasına “iskelet” anlamını vermiştir, bkz. **a.g.e.**, s. 426.

³⁸⁴ Bu örnekte “kut kıv” ikilemesi içerisinde geçen kelime Jens Wilkens tarafından “haşmet”; Meltem Can tarafından “saadet” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bkz. Wilkens, **a.g.e.**, s. 429.; Can **a.g.t.**, s. 322.

(Prens(in) talihi, şansı (olduğu) için engelsiz, tehlikesiz (şekilde) (bir)kaç gün içinde mücevher adasına ulaştılar.)

- bu yertinçüdä kamağ tınlıqlar üçün burxan kutın tiläyü... (PKP XLVII/6-XLVIII/1)

(Bu yeryüzünde tüm canlılar için Buddha lütfunu dileyerek...)

- kântüniñ kutı ülügi üçün kutı waxşiki uduzup öz qadını yerinä tägdi. (PKP LXIV/1-3)

(Kendisinin talihi, şansı (olduğu) için koruyucu ruhu yol gösterip kendi kayınpederinin yerine ulaştı.)

c. Lütuf

- üzeliksiz üstünki yig burkan kutı küşüşin... (R-M 615/21-22)

(Aşılabilir ve en üstün Buddha lütfu arzusuyla...)

- bozulmaksız çulmaksız burkan kutın tileyür m(e)n. (R-M 616/3-4)

(Sağlam ve kedersiz Buddha lütfunu dilerim.)

- t(e)rkkeye ödün teggey siz teñgeşsiz burkan kutıña. (R-M 618/6-7)

(Kısa zamanda ulaşacaksınız eşsiz Buddha lütfuna.)

- burkan kutın <bulguluk> tıtaglarta yorıdım. (R-M 643/9-10)

(Buddha lütfuna ulaşmak sebebiyle yürüdüm.)

- burkan kutıña b(e)k katıg köñül öritdiler. (R-M 644/11-12)

(Buddha lütfuna (erişmek için) sıkı, sağlam (bir) zihniyet yarattılar.)

- beş yüz bodis(a)t(a)vlar barça muntada öñre burhan kutın bulup sansartın ozguçları er[ti]. (U 452 ö. 35- a. 1)

(Beş yüz Bodhisattva'dan önce Buddha lütfuna erişip Samsara'dan kurtulmuşlardı.)

- biznide öñre burhan kutın bultaçı boltı. (U 452 a. 4-5)

(Bizden önce Buddha lütfuna erişecek oldu.)

- inçip kayu kün burxan kutın bulsar meni titmæn. (PKP XL/6-7)

(Fakat hangi gün Buddha lütfuna erişerseniz beni bırakmayın.)

- siz kaçan burxan kutın bulsar siz meni titmæn. (PKP LI/5-7)

(Siz ne zaman Buddha lütfuna erişerseniz beni bırakmayın.)

- sizinä kutuñuzta bu suyluğ ät'özdä ozalım. (PKP LI/7-LII/1)

(Sizin lütfunuz sayesinde bu günahkâr bedenden kurtulalım.)

- kaçan burxan kutın bulsa men silärni barça anta kutarğa men. (PKP LXXVI/4-7)

(Buddha lütfuna erişirsem sizleri, hepinizi oradan kurtaracağım.)

d. Ruh

- kutı waxşiki uduzup öz kadını yeriñä tığdı. (PKP LXIV/2-3)

(Koruyucu ruhu yol gösterip kendi kayınpederinin yerine ulaştı.)

e. Ant, kurtuluş, kut³⁸⁵

- kut koluntı bir köñülin. (R-M 639/3)

(Tek bir düşünceyle kurtuluş için yalvardı.)

- ol ödte [men] öz köñlümde öritdim ulug bedük kut kolmak. (R-M 643/11-13)

(O zaman kendi gönlümde büyük kut dileme (arzusunu) arttırdım.)

- ol [ödlerte bir uçlug] kut kolmışım [içinte... tılta]gı iy(i)n tınl(ı)glarığ ozguru kutgaru birgüke. (R-M 643/21-644/1)

(O zamanlarda kurtuluş için yalvarmamın sebebi uygun canlıları kurtarıvermek içindi.)

- açığ emgeklerig serip kut koluntı. (Mz. 666 a. 23-24)

(Acılarına, dertlerine katlanıp kurtuluş için yalvardı.)

- [b]u muntag bodis(a)t(a)vlarınğ kut kolmışların y(i)me samadın ayığ kılınç kılurlar. (Mz. 666 a. 28-30)

(Bu şekilde Bodhisattvaların ant içtiklerini de düşünmeden günah işlerler.)

- inçä tep kut koltı. (PKP LI/1-2)

(Şöyle diyerek kurtuluş için yalvardı.)

43. Küçlüg

a. (kişi) Güçlü, kuvvetli

- ol antag osuglug çoglug yalınlig küçlüg küsünlüg³⁸⁶ ilig kannıñ... (R-M 607/20-21)

(O, öylesine haşmetli, güçlü kuvvetli hükümdarın...)

³⁸⁵ İncelenen metinlerde bu anlamıyla “kut kol-” ve “kut kolun-” birleşik fiil gruplar içerisinde tespit edilmiştir.

³⁸⁶ Kelime bu örnekte “küçlüg küsünlüg” ikilemesi içerisinde yer almaktadır, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 276.

- toña yaña teg küçlög erser y(i)me anta ok tolþ marımları etözleri barça kogşayur.
(Mz. 794 a. 1-3)

(Yiğit (biri) fil kadar güçlü de olsa onun bütün iç organları, bedeni tamamen zayıflar.)

- amtı bir ikintike sınaşalım kayusu küçlög ermiş biz. (Mz. 784 ö. 12-13)

(Şimdi karşılıklı sınıanalım, hangimiz güçlüymüş?)

- yene y(i)me alku tınlıgların sanı sakışı neçe teñlig bol[sar ne]çe teñlig kalın küçlög yavl(a)k yek i[çgek] bolsarlar... (U 452 ö. 27-30)

(Yine tüm canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar çok güçlü, kötü şeytanlar da olsalar...)

- uluğ küçlög ıutluğ bodısavatlar ermäsär bu yerkä nän tægmgäy erti. (PKP XLV/2-5)

(Yüce, güçlü, kutlu Bodhisattvalar olmasa bu yere asla ulaşmayacaktı.)

b. (söz) Hiddetli, kaba

- ol yekler ç(a)ştanè èlig begniñ munçulayu küçlög yavlak savın eşidip... (Mz. 670 ö. 33-34)

(O şeytanlar Hükümdar Caştana'nın böyle hiddetli, kötü sözlerini işitip...)

c. (rüzgâr) Güçlü, şiddetli

- ulug ı ıgaç küçlög katıg yiilke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamılıtlar. (R-M 625/13-15)

(Büyük bir ağacın güçlü, şiddetli bir yelle savrulup düşmesi gibi yıkıldılar.)

44. Kün

Temel anlamı “güneş” olan³⁸⁷ kelime, incelenen metinlerde bu anlamıyla “kün t(e)ñri” tamlaması içerisinde tespit edilmiştir.

³⁸⁷ Wilkens, a.g.e., s. 440.

a. (kün t(e)ñri) Güneş

- kök kalık yüüzinteki kün t(e)ñri rahuka si<n>girtmiş teg y(a)ruksuz yaşuksuz öñsüz öles boldı. (R-M 617/5-7)

(Gökyüzündeki güneş, Rahu tarafından yutulmuş gibi ışıksız, renksiz, soluklaştı.)

- kün t(e)ñri kökdin tüşer. (R-M 618/19)

(Güneş gökyüzünden iniyor.)

- kün t(e)ñriniñ y(a)rukı öñsüz boltı örtmiş teg. (R-M 621/6-7)

(Güneşin ışığı örtülmüş gibi soluklaştı.)

- kün t(e)ñri y(a)rukı kapk(a)ra közünür. (Mz. 794 a. 5-6)

(Güneşin ışığı kapkara görünür.)

- bu yertinçü yer suvda burhanlıg kün t(e)ñri örleyü toga kelgey. (U 452 a. 17-19)

(Bu yeryüzünde Buddha güneşi (gibi) yükselip doğarak ulaşacak.)

b. Gün

- meniñ бүкүнki kün ertingü kork<g>um belinlegüm kelir. (R-M 608/18-19)

(Benim bugünkü gün çok korkasım ve endişelenesim gelir.)

- ol aç bars y(e)me enüklep yiti kün ertmiş erti. (R-M 609/17-18)

(O aç kaplan yavrulayalı yedi gün geçmişti.)

- ay irinç tişi bars enüklegeli yiti kün bolmış. (R-M 610/2-3)

(Ey zavallı dişi kaplan, yavrulayalı yedi gün geçmiş.)

- neçökin <yene> бүкүнki күnte munı teg k(e)rgeklig işletgülük yuñlaguluk orun tapıp... (R-M 612/3-5)

(Nasıl bugünkü günde bunun gibi gerekli, yararlanılacak yer bulup...)

- anı üçün m(e)n бүкүнki күnte bu etözimin yuñlap... (R-M 613/18-19)

(Onun için ben bugünkü günde bu vücudumu kullanarak...)

- бүкүнki күnte amrak ögükk(e)yemin yeme yitdürtim ıçgıntım erki mü m(e)n. (R-M 622/14-16)

(Bugünkü günde sevgili küçüğümü mü kaybettim?)

- yine ök yiti күnte kin ol kan et tançu bolur. (Mz. 766 ö. 16-17)

(Yine yedi günden sonra o kan, et parçalanır.)

- tokuz ay o[n] күni түkeser togguluk ödi keltükde... (Mz. 766 a. 8-10)

(Dokuz ay on gün dolduğunda doğum zamanı geldiğinde...)

- altı altı kün artıp bardı. (PKP XX/1-2)

(Bu şekilde altı gün geçip gitti.)

- altı taluy  g zk  t gip yetti k n turup kemi yarattı. (PKP XXXI/3-5)

(Sonra okyanusa ulaşıp yedi gün kalıp gemi yaptı.)

- yettinç k n ta talayur erk n... (PKP XXXI/6-7)

(Yedinci gün afak sökerken...)

- yettinç k n temir sua açtı. (PKP XXXIII/3-4)

(Yedinci gün demir zinciri  zdz .)

- yetti k n anta tıntılar. (PKP XXXIII/8-XXXIV/1)

(Yedi gün orada mola verdiler.)

- tegin utı  l gi   n adasız tudasız a k n iint  rdinilig otru  t gdil r. (PKP XXXIII/5-8)

(Prens(in) talihi, şansı (olduğu) için engelsiz, tehlikesiz (ekilde) (bir)a gün içinde m cevh r adasına ulaştılar.)

- yetti k n bel  boğuzça suvda yorıp k m l g otru  t g  t gdi. (PKP XXXVI/3-6)

(Yedi gün belinden boğazına (kadar battığı) suda yürüyüp gümüşlü adaya, dağa ulaştı.)

- inçip ayu k n burxan utın bulsar meni titm . (PKP XL/6-7)

(Fakat hangi gün Buddha lütfuna erişirseniz beni bırakmayın.)

- yetti k n munta eni. (PKP XLIX/4-5)

(Yedi gün burada kalın.)

- yettinç k n rdini alıp ber yin. (PKP L/1-2)

(Yedinci gün m cevh ri alıp vereyim (teslim edeyim).)

- yetti k n l l r tapaın uduın aadı. (PKP L/4-5)

(Yedi gün ejderhalar(ın) hizmetleri(ni), hürmetleri(ni) kabul etti.)

Kelimenin bu anlamlıyla kullanıldığı diğer c ml ler:

(PKP XXXIV/1, L/6)

c. Gündüz³⁸⁸

- alku tınl(ı)glar tün kün isig öz[leri]... (Mz. 794 ö. 18-19)

(Bütün canlıların gece gündüz canları...)

45. Muñ

Temel anlamı “sıkıntı, dert” olan³⁸⁹ kelime, kelime tekrarıyla ünlem anlamı kazanmıştır.

a. Sıkıntı, dert³⁹⁰

- irinç y(a)rılıg emgeklig tolgaglıg muñka tarka tegmiş tınl(ı)glarka umug ına bolup... (R-M 628/7-9)

(Zavallı, sefil, eziyet çeken, sıkıntıya kedere düşmüş canlılara umut olup...)

- bu muñ[da tarta sênt]ede adın biziñe umug ına[g bolt]açı tınl(ı)g arıtı yok. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 19-21)

(Bu sıkıntı ve dertte asla senden başka bize umut olacak canlı yok.)

- tãgrım nã muñ tak boltı? (PKP XXVI/1-2)

(Efendim nasıl (bir) dert, keder oldu?)

b. Of of, vay vay

- muñ ay muñ ay yitürmiş m(e)n isig sever amrak atayımın. (R-M 623/9-11)

(Of, of, vay, vay! Kaybetmişim ben sevgili yavrumu.)

³⁸⁸ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “kün tün” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 277.

³⁸⁹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 480.

³⁹⁰ Kelime bu anlamıyla “muñ tar” ve “muñ tak” ikilemeleri içerisinde tespit edilmiştir, “muñ tak” ikilemesi Meltem Can tarafından “ihtiyaç, iş” şeklinde anlamlandırılmıştır, bkz. **a.g.t.**, s. 325.

46. Oğul

Temel anlamı “evlat, çocuk” olan³⁹¹ kelime, zaman içerisinde anlam daralmasına uğrayarak sadece “erkek çocuk” anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. İncelenen metinlerde iki kullanım da mevcuttur.

a. Evlat, çocuk

- edgü edgü ogluma ogşatı sèzik ayıtdın. (Mz. 766 a. 23-24)

(İyi, iyi! Ey evladım benzer şüpheyi söyledin.)

- kör o[gl]ıma şast(i)rta inçe tēp tēmiş bar. (Mz. 756 ö. 16-17)

(Anla, ey evladım! Öğreti kitabında şöyle deniliyor.)

- öz ogulın küzetür[s(e)n] (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 13-14)

(Öz evladın (gibi) korudun sen.)

b. Erkek, oğul

- ogulum yañı bolmışda ögrünçüm sevinçim az erti. (623/11-12)

(Oğlum yeni doğduğunda sevincim, mutluluğum az idi.)

- kamagda kiçiği sever amrak ogulum yalañuz kalıp kelmeser bolmış bolgay utgurak adırılguluk alp ada. (R-M 623/22-624/3)

(Hepsinden küçüğü sevgili oğlum yalnız kalıp gelmezse kesinlikle (bir) ayrılık tehlikesi olmuş olacak.)

- biltürüñ maña b(e)lgülüg barın yokın oglumnuñ. (R-M 633/18-19)

(Oğlumun varlığını yokluğunu bana açıkça anlatın.)

- [oglum]ın kızımın kamın kadaşımın tört türlü süümün balıkımın uluşımın... (Mz. 666 ö. 15-17)

(Oğlumu, kızımı, akrabamı, kardeşimi, dört türlü ordumu, şehrimi, memleketimi...)

- h[o]rmuzta t(e)ñriniñ çatavirè atl(ı)g ogulı... (U 452 ö. 14-15)

(Tanrı Hormuzta'nın Citravīrya adlı oğlu...)

- amrak oglum nä üçün buşuşluğ kältiñiz? (PKP IV/4-6)

(Sevgili oğlum neden üzüntülü geldiniz?)

³⁹¹ Wilkens, a.g.e., s. 504.

- oğlum teginkä eş bolunlar. (PKP XXII/2-3)

(*Oğlum prense arkadaş olsunlar.*)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 608/4, 608/5, 623/13, 623/14, 624/15, 625/3, 629/9, 629/17, 633/21, 638/3; PKP VIII/4, XI/6, XVI/2, XXV/5, XXX/4, XXXVII/4, XLIV/3, LXII/6, LXII/7, LXIII/2)

47. Oot

Temel anlamı “ateş, alev”³⁹² olup somut anlamlı “oot” kelimesi, somutlaştırma yoluyla soyut anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak “acı, üzüntü” anlamlarını kazanmıştır. Aynı zamanda “oot öñlög” tamlaması içerisinde renk ifade eden bir anlamıyla daha tespit edilmiştir.

a. Ateş, alev³⁹³

- etözüm busurkanur buşrulur ootka örtenip köyer teg. (R-M 624/16-17)

(*Bedenim acı çekiyor, ateş içinde yanıyor gibi.*)

- köñülin örtenü oot yalının yalar teg. (R-M 637/1-2)

(*Ateşle tutuşmuş gibi yüreği yanıyor.*)

- inça k(a)ltı yalın oot kamagdın barça kavzamış teg ançak(a)ya turtukda yene töpün tüşerler. (R-M 640/14-17)

(*Tıpkı ateş hepsini tamamen sarmış gibi biraz durduktan sonra yine aşağı düşerler.*)

b. (oot öñlög) Turuncu, kızıl

- oot öñlög işin saçların eñinlerinte tüşürüp... (Mz. 670 ö. 11-12)

(*Ateş renkli örülü saçları omuzlarında salınıp...*)

- oot öñlög kıpkızıl saçların artlarında ıdıp... (Mz. 670 a. 1-2)

(*Ateş renkli kıpkızıl saçları(nı) arkalarına salarak...*)

- üç bedük közleri oot öñlög saçı arkasında yadılı turup... (Mz. 670 a. 31-32)

³⁹² Wilkens, a.g.e., s. 511.

³⁹³ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla tek başına yer aldığı gibi “oot yalın” ikilemesi içerisinde de yer almıştır.

(Üç büyük gözü, ateş renkli saçları arkasında dağılarak...)

c. Büyük üzüntü, acı

- açmak ootın örtenür. (R-M 630/6)

(Açlık ateşiyle yanıyor.)

- busuşlug ootın örtenü sıkılmışlar. (R-M 638/14-15)

(Keder ateşiyle yanarak sıkılmışlar.)

- sakınçlug kadgulug oot üze örtentiler yalınayu. (R-M 639/21-22)

(Endişe, kaygı ateşi ile tutuşarak yandılar.)

- eşidü birle ilig beg takı artukrak asıltı busuşlug ootın köymeki. (R-M 640/22-641/1)

(İşitmesiyle hükümdar(ın) keder ateşiyle yanması daha çok arttı.)

- emgeklig ootın örtenmişler. (R-M 641/9-10)

(Dert ateşiyle yanmışlar.)

48. Orun

Temel anlamı “yer, mekân” olan somut anlamlı kelime, somutlaştırma yoluyla “konum, makam” gibi soyut anlamlar kazanmıştır.³⁹⁴

a. Yer, mekân

- tört din sînar yir orunug iymiş basmış. (R-M 607/14-15)

(Dört bir tarafındaki yerleri boyunduruğuna almış.)

- bu erser <ıduk> arjılar turguluk orun. (R-M 609/7)

(Burası kutsal rahiplerin olduğu bir yerdir.)

- ol bars yatur orunka bartılar. (R-M 619/9-10)

(O kaplanın yattığı yere gittiler.)

- orun orun sayu tilegeli istegeli bartılar. (R-M 622/23-623/1)

(Her yerde (prensleri) aramak için gittiler.)

- kaçan bodıs(a)t(a)vniñ etözin buşı birmiş yir orunka tegdiler erser... (R-M 625/7-9)

(Buda'nın vücudunu bağısladığı yere geldikleri zaman...)

³⁹⁴ Wilkens, a.g.e., s. 514.

- birer birer tınl(ı)glar için üküş kalplar ertginçe tamuda azu y(e)me adın orunlarta olarnı için emgek emgenip... (R-M 628/17-20)

(Her bir canlı için çok çağlar geçinceye dek cehennemde ya da başka yerlerde onlar için eziyet çekip...)

- köni tuymak orunka t(e)rk teggeli sakınçın... (R-M 629/13-14)

(Aydınlanma yerine çabucak erişmek düşüncesiyle...)

- öz orunların kemişip oždılar kaçdılar. (R-M 631/1-2)

(Kendi mekanlarını terk edip kaçtılar.)

- orun orun sayu yadılıp istediler kamagun. (R-M 635/6-7)

(Her yere dağılıp hepsi (prensi) aradı.)

- yakın bartı k(e)ntü özi katun kamılmış orunka. (R-M 636/1-2)

(Kendisi eş(inin) bayıldığı yere yaklaştı.)

- ıdtım m(e)n kamag beglerig alp alpagut erenlerig törtdin sñar orunta tilegeli tiginig. (R-M 636/10-12)

(Ben bütün beyleri(mi), kahraman savaşçıları(mı) dört bir taraftaki yerlere prensi aramaya yolladım.)

- bir uçlug köñülin teggeli etözin kemişmiş orunka yolta tuşdı. (R-M 641/14-16)

(Gönülden bir olanlarla (prensin) bedenini terk ettiği yere varmak için yola çıktılar.)

- bartılar ol ta[gka etözin titmiş ıdalamış] orunka. (R-M 641/21-22)

(Bedenini bıraktığı yere, o dağa vardılar.)

- bu iki orun ikin ara ol kençniñ turgu ornagı. (Mz. 766 ö. 25-26)

(Bu iki yer (ve) ikisinin arası o embriyonun yerleştiği yerdir.)

b. Yatak

- aş içgü ton kedim orun töşek at yaña kañlı kölük erdini yinçü ed tavar üze tapıntım. (R-M 613/3-5)

(Yiyecek içecek, kılık kıyafet, yatak döşek, at, fil, araba, mücevher, inci, mala mülke taptım.)

- amrak begim mēni o[run]ta yatguru kodup kança bargalı sakınur siz? (Mz. 775 ö. 18-20)

(Sevgili beyim, beni yatağımda bırakıp nereye gitmeyi düşünüyorsunuz?)

c. Konum, makam

- utgurak bolgay siz teggeli meñülüg kirtü yig orunka. (R-M 618/2-4)

(Siz kesinlikle ulaşacaksınız edebi, doğru, üstün makama.)

d. Durum

- neçökin <yene> бүкүнki күнте мунı teg k(e)rgeklig işletgülük yuñlaguluk orun tapıp... (R-M 612/3-5)

(Nasıl bugünkü günde bunun gibi gerekli, yararlanılacak durum bulup...)

49. Öñre

Temel anlamı “önce, evvel, erken” olan kelime, gerek tek başına kullanıldığında gerek “öñre ertmiş ödün, öñre ödün, öñre etmiş” tamlamaları ve ikilemeleri içerisinde “geçmiş zaman” anlamı da kazanmıştır.³⁹⁵

a. Önce, evvel, erken

- ölmek emgek neçökin öñre kelip ertürti. (R-M 626/4-5)

(Ölüm sıkıntısı neden erkenden gelip (seni) yok etti?)

- sintide öñre ölmekig bulayın ay күnk(e)yem. (R-M 626/5-6)

(Senden önce ölüm(e) ulaşsaydım ey güneşim!)

- beş yüz bodis(a)t(a)vlar barça muntada öñre burhan kutın bulup sansartın ozguçları er[ti]. (U 452 ö. 35- a. 1)

(Beş yüz Bodhisattva'dan önce Buddha lütfuna erişip Samsara'dan kurtulmuşlardı.)

- biznide öñre burhan kutın bultaçı boltı. (U 452 a. 4-5)

(Bizden önce Buddha lütfuna erişecek oldu.)

b. Geçmiş zaman, eskiden, önceden

- öñre ertmiş ödte bu çambudıvıp uluşda m(a)haratı atl(ı)g ilig kan bar erti. (R-M 607/8-10)

(Geçmiş zamanda bu Jambudvīpa ülkesinde Mahāratha adlı (bir) hükümdar var idi.)

³⁹⁵ Wilkens, a.g.e., s. 537.

- öñre ertmiş ür ırak sansız sakıışsız kolusuz asankı kalplar içinte... (R-M 629/4-6)

(Eskiden, uzun zaman önce; sayısız, sonsuz çağlar içinde...)

- y(e)me öñre bar erti ertingü ulug il uluş. (R-M 629/15-16)

(Geçmişte son derece büyük bir ülke vardı.)

- öñre ödteki bodıs(a)t(a)v m(a)has(a)tvı atl(ı)g tigin erser... (R-M 642/14-15)

(Geçmiş zamandaki Bodhisattva Mahāsattva adlı prens ise...)

- öñre munuñ töpüsinteki m[e]k[ke] teg k(a)ra saçı tügüklüg turur erti. (Mz. 855 a. 1-3)

(Önceleri bunun tepesindeki mürekkep gibi siyah saçı örülü dururdu.)

- [y(i)m]e öñre [ertmiş ödün] bu ok çambudivip [yèrtinçü yèr suv]da dantipalè [atl(ı)g èlig beg] bar erti. (Mz. 756 a. 6-9)

(Yine geçmiş zamanda bu Jambudvīpa adlı dünyada Daṇḍāpala adında bir hükümdar varmış.)

- öñrä yemä bodisavatlar munçulayu ärdini poşıka kälmişi bar erti. (PKP XLVIII/6-XLIX/2)

(Daha önce de Bodhisattvaların bu şekilde mücevheri, sadaka (olarak almak) için gelenleri vardı.)

c. Önde

- azk(a)ya öñre yoriyu tursunlar m(e)n una basa yitdim. (R-M 615/13-15)

(Azıcık önden yürüyün ben hemen yetişirim.)

50. Öz

Kelimenin temel anlamı olan “kendi, zat” anlamlarından uzaklaşmadan oluşturulan yan anlamlar dışında “öz” kelimesi, “isig öz³⁹⁶, kentü öz, etöz” birleşik isimlerinde de sırasıyla “hayat, kendisi, beden” anlamlarını kazanmıştır.

³⁹⁶ “isig öz” örnekleri için bkz. “isig” maddesi.

a. Kendi, zat

- ol ödün bu üç tiginler öz öz köñüllerinteki sakınmış savların sözleşip... (R-M 609/12-14)

(O zaman bu üç prens kendi gönüllerindeki düşündükleri fikirleri konuşup...)

- öz etözlerin titip ıdalap tınl(ı)glarka asıg tusu kılurlar. (R-M 611/18-19)

(Kendi vücutların(dan) vazgeçip canlılara fayda sağlarlar.)

- özke yanturu asıgsızı üze yavlak yağı teg korkınçığ erür. (R-M 613/14-16)

(Kendine yine faydasızlığı yüzünden düşman gibi korkunçtur.)

- öz orunların kemişip ozdılar kaçdılar öñi öñi. (R-M 631/1-2)

(Kendi mekanlarını terk edip farklı farklı (yerlere) kaçtılar.)

- körti anta bir kişig öziñe ugrap kelmişin. (R-M 637/10-11)

(Orada bir kişinin kendisine doğru yaklaşıp geldiğini gördü.)

- ol ödte [men] öz köñülümde öritdim ulug bedük kut kolmak. (R-M 643/11-13)

(O zaman kendi gönlümde büyük kut dileme (arzusunu) arttırdım.)

- kim erser özümke ara turgay mu? (Mz. 794 a. 9-10)

(Bana sahip çıkacak kimse var mı?)

- öz etözin alp katag üze tutar erti. (Mz. 756 a. 16-17)

(Kendi bedenine güçlü (ve) sağlam şekilde bakardı.)

- öz kılmış ayıg kılınçım başda tepdi. (Mz. 666 ö. 19)

(Kendi işlediğim günah başıma dolandı.)

- ötrü [çaşt]anê élig beg öz köñülüñe inçe... (Mz. 784 a. 16-17)

(Sonra Hükümdar Çaştana kendi gönlüne şöyle...)

- ol y(i)me dušta atl(ı)g rakşas élig begig irakdın körüp ök öz körkin tegşürüp... (Mz. 775 ö. 12-14)

(O anda Duştā adlı şeytan, hükümdarı uzaktan görünce kendi suretini değiştirip...)

- öz rakşas körkin ök élig begneñ adakınta bagarın suna yatıp... (Mz. 775 a. 2-3)

(Şeytan kendi suretiyle hükümdarın ayağına önüne kapanıp...)

- öz isig özin ıdalayu yaraş yaraş adınların em[ge]kin köt[ürü] k(e)n[tü] öziniñ emgekçe [emgenip]... (U 452 a. 12-14)

(Kendi canını feda ederek (kendine) yakışır şekilde, başkalarının derdini giderip kendi derdiyle dertlenip...)

- anın öz egidür. (PKP III/5)

(Onunla kendi beslenir.)

- öz kazançım üzä ädgü kılınç kılayın. (PKP XII/2-3)

(Kendi kazancım ile iyi işler yapayım.)

- ol ödün tegin özi barıp... (PKP XXIV/8-XXV/1)

(O zaman prens kendisi gidip...)

- men özüm itta sansız yer körü yorımış kârgäk. (PKP LVII/3-4)

(Ben kendim sayısız yer görüp dolaşacağım.)

- öz äviñä elitti. (PKP LXVII/6)

(Kendi evine götürdü.)

- elgim 'ätizü ağzım yırlayu öz egidäyin. (PKP LXX/1-2)

(Elim(le) çalarak ağzım(la) şarkı söyleyerek kendim(e) bakayım.)

b. Can, hayat

- birlek(e)ye ünüp üçegü negülük titdiñ özüñin bizni birle barmadın. (R-M 620/2-4)

(Üçümüz beraber çıktık da neden vazgeçtin hayatın(dan) bizimle dönmedin?)

- ötlep eriglep olarnı közeteyin özlerin. (R-M 641/12-13)

(Onlara yol gösterip canlarını koruyayım.)

- sizlerniñ özünüzlerni satgın alayın. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 1-2)

(Sizlerin canlarınızı satın alayım.)

c. Üvey olmayan, öz

- yiti enükleri avıp meñ yumşak tilegü og teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yigeli kılınur. (R-M 610/3-7)

(Yedi yavrusu (onu) çevreleyip yiyecek bir şey arayıp da bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.)

- tüp tüz körür siz tınl(ı)glarığ özde togmış ogulça kızça. (R-M 617/19-21)

(Siz canlıları olduğu gibi görürsünüz (sanki) kendi oğlunuz, kızınız gibi.)

- öz enükin yigey. (R-M 630/10)

(Kendi çocuğunu yiyecek.)

- öz ogulın küzetür[s(e)n]. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 13-14)

(Öz evladın (gibi) korudun sen.)

- k nt n n  ut   l       n  ut  waxşiki uduzup öz  ad n  yer n  tüşdi. (PKP LXIV/1-3)

(Kendisinin talihi, şansı (olduğu) için koruyucu ruhu yol gösterip öz kayınpederinin yerine ulaştı.)

- ol  z e    z erti. (PKP LIX/5-6)

(O  z abinizdi.)

d. Vücut

- birtem sever amrak  z min esirke  siz titmekin... (R-M 629/10-12)

(Büsbütün değerli, kıymetli vücudumu esirgemed n feda etmekle...)

- yüksük ediz orunlu t n  od  öz k mi  ti. (PKP LXI/5-6)

(Yüksek tahtından vücudunu aşağı bıraktı.)

e. (etöz) Beden, vücut

- etözümde tolu ürünü sevinç togar. (R-M 609/10)

(Bedenimde büsbütün bir sevinç doğuyor.)

- bu irin  tınl( )g    n et z   titip munu  isig özin ulagalı udaçı. (R-M 611/3-5)

(Bu zavallı hayvan için bedenini bırakarak bunun hayatını devam ettiren (kim) olacak?)

- biz kamagun amtı isig  z m     et z m     ertingü ilinmiş yap  nmi  <erür> biz. (R-M 611/12-14)

- bu meni  etözüm yüz mi  ajunlart n berü yoksuz ası sız. (R-M 611/22-23)

(Bu benim vücudum yüz bin yaşamdan beri i e yaramazdır, faydasız(dır).)

-  ak amtı ma na ugrayu et z min isig  z min titgülük  dalaguluk³⁹⁷  d kolu soka kelti. (R-M 612/20-22)

(  te tam şimdi benim vücudumu, hayatımı bırakacağım zaman tam şu an geldi.)

- an     n m(e)n b k nki künte bu et zimin yu lap... (R-M 613/18-19)

(Onun için ben bugünkü günde bu vücudumu kullanarak...)

³⁹⁷ Serkan  en “etözin isig özin tit-  dala-” kelime grubunu deyim olarak kabul edip “canını feda et-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 103.

- takı y(e)me bu etöz erser altı kırk türlü arıgsızların tolu suv üzeki ker<e>kü teg b(e)ksiz yarpsız. (R-M 614/6-8)

(Ayrıca bu vücut otuz altı türlü pislikle dolu, su üzerindeki köpük gibi dayanıksız.)

- bu meniñ sever amrak etözümün titer m(e)n ıdalayur m(e)n. (R-M 616/2-3)

(Bu benim değerli, kıymetli vücudumu bırakıyorum.)

- etözüm busurkanur buşrulur ootka örtenip köyer teg. (R-M 624/16-17)

(Bedenim acı çekiyor, ateş içinde yanıyor gibi.)

- kaçan bodıs(a)t(a)vniñ etözün buşı birmiş yir orunka tegdiler erser... (R-M 625/7-9)

(Bodhisattva'nın vücudunu bağışladığı yere geldikleri zaman...)

- toña yaña teg küçlüg erser y(i)me anta ok tolپ marımları etözleri barça kogşayur.

(Mz. 794 a. 1-3)

(Yiğit (biri) fil kadar güçlü de olsa onun bütün iç organları, bedeni tamamen zayıflar.)

- ol kenç karınta ornamışda anasının aylıkı (?) üze etöz igidir. (Mz. 766 ö. 21-23)

(O embriyo karnına yerleştiğinde anasının plasentası ile beslenir.)

- ança y(i)me alp ermiş kişi etözün bulmak. (Mz. 766 a. 18-19)

(Özellikle insan vücudunu bulmak zor imiş.)

- öz etözün alp katag üze tutar erti. (Mz. 756 a. 16-17)

(Kendi bedenine güçlü (ve) sağlam şekilde bakardı.)

- adın kişi emgeklig bolsar etözün meniligçe sakınur erti. (Mz. 756 a. 17-19)

(Başkası eziyet çekse (bunu) kendisine sevinç olarak görürdü.)

- ol ok etözün yörgeyü alıp altın avış tam[u]ka tartıp iltü bartı. (Mz. 666 ö. 24-25)

(O vücudunu sararak aşağıdaki Avici cehennem(in)e çekip götürdü.)

- siziñä kutuñuzta bu suyluğ ät'özdä ozalım. (PKP LI/7-LII/1)

(Sizin lütfunuz sayesinde bu günahkâr bedenden kurtulalım.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 609/1, 609/21, 611/18, 612/5, 613/2, 613/8, 613/13, 614/1, 614/14, 615/2, 616/14, 618/1, 618/21, 619/5, 619/17, 620/8, 621/10, 623/15, 624/21, 625/11, 626/15, 630/12, 632/2, 632/4, 632/12, 633/7, 633/11, 634/14, 636/3, 637/11, 639/10, 640/18, 641/15, 641/21, 642/1, 643/13, 643/17; DKPAM 108, 247, 365, 3494, 3496, 3489, 3512, 3742)

f. (kentü öz) Kendisi

- içilerin ıdıp m(a)has(a)tvı tigin k(e)ntü özi yanturu yene ol arıgka kirip... (R-M 615/15-17)

(Abilerini yollayıp Mahāsattva prens kendisi tekrar o ormana girip...)

- yakın bartı k(e)ntü özi katun kamılmış orunka. (R-M 636/1-2)

(Kendisi eşinin bayıldığı yere yaklaştı.)

- ötrü ilig beg k(e)ntü özi katunı birle ikegü koşuglug kañlıda olurup... (R-M 636/19-21)

(Sonra hükümdar kendisi, kraliçesi ile ikisi beraber (at) koşulmuş arabaya oturup...)

- ol ayıg kılınç tüşin kentü özi aşayur adın kişi aşamak törüsi yok. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 20-22)

(O günahın karşılığıyla kendisi baş etmelidir. Başkasının baş etmesi(nin) törede yeri yoktur.)

- ay kim s(e)n negülük k(e)ntü özün ök biziñ üstün altın tag tişim(i)zke yokı bolgalı keltiñ? (Mz. 670 ö. 20-22)

(Ey sen kimsin, nasıl kendiliğinden bizim üstlü altı dağ (gibi) dışımızda yok olmaya geldin?)

- öz isig özin ıdalayu yaraş yarap adınların em[ge]kin köt[ürü] k(e)n[tü] öziniñ emgekçe [emgenip]... (U 452 a. 12-14)

(Kendi canını feda ederek (kendine) yakışır şekilde, başkalarının derdini giderip kendi derdiyle dertlenip...)

- taķı yemä adruk uzlar kântü kântü uz işin işläyür adruk adruk ämgäk ämgänür. (PKP II/5-7)

(Yine başka ustalar kendileri, kendi zanaatlarını yaparlar, başka başka sıkıntı(lar) çekerler.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 636/17, 639/13; DKPAM 3750)

51. Sakınç

a. Düşünce

- köni tuymak orunka t(e)rk teggeli sakınçın... (R-M 629/13-14)

(Gerçeği idrak etme yerine çabucak ulaşmak düşüncesiyle...)

- ötrü togdı olarnıñ munı munçulayu sakınçın. (R-M 630/5-6)

(Sonra onların (içine) şöyle bir düşünce doğdu.)

- sakınçığ bek ornatıp burkan kutılıg yig tüşde taluy ügüz teg kiñ alkıg tüpsüz terin töz nomda. (R-M 639/5-8)

(Buddha lütfuna sahip olma düşünde okyanus gibi geniş ve derin anlamlı asıl öğretide bu düşünceyi sağlam(ca) yerleştirdi.)

- takı munta turgurma [öñ]i erki tip yat sakınç. (R-M 642/17-18)

(Dahi bundan başka(dır) belki diye düşünce yaratma!)

- ol ödün ayağ ögli tegin köñliñä yäk sakınçı kirdi. (PKP LVI/3-5)

(O zaman kötü düşünceli prensin aklına şeytanca düşünceler düştü.)

- maña ädgü sakınçınaz bar ersär... (PKP LXIX/4-5)

(Bana (karşı) iyi düşünceniz varsa...)

b. Arzu, istek

- timin ök küsüşün sakınçın bütgey. (Mz. 775 ö. 10-11)

(Hemen dileğin, isteğin gerçekleşecek.)

c. Endişe, kaygı³⁹⁸

- busuş sakınç emgek tolgagıg birtem tarkarguluk... (R-M 614/16-17)

(Endişe ve acıyı tamamen uzaklaştırmalı...)

- bu busuşug sakınçığ sözlegeli kim ugay. (R-M 633/22-634/1)

(Bu kederi, endişeyi kim anlatabilir?)

³⁹⁸ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “busuş sakınç” ikilemesi içerisinde tespit edilmiş olup bu ikileme Mehmet Ölmez tarafından “keder, üzüntü” şeklinde anlamlandırılmıştır, bkz. **a.g.m.**, s. 259.

52. Sakınçlıg

a. Düşünceli

- anta yavlak sakınçl(1)g rakşas bolur. (Mz. 670 a. 30)
(Orada kötü düşünceli şeytan olur.)

b. Endişeli, kaygılı³⁹⁹

- sakınçlug kadgulug oot üze örtentiler yalınayu. (R-M 639/21-22)
(Endişe, kaygı ateşi ile tutuşarak yandılar.)
- busuşlug sakınç[lıg köñ]ülin [kelip]... (Mz. 98 a. 3)
(Kederli, endişeli gönülleriyle gelip...)

53. Sav

Temel anlamı “söz”⁴⁰⁰ olan kelimenin yan anlamları temel anlamdan çok da uzaklaşmadan oluşmuştur. Bu kelimenin diğer anlamları ancak bağlam içerisinde tespit edilebilir.

a. Söz

- bu savıg eşidip üçünçi m(a)hasatvı tigin iki içilerine ötrü inça tip ötünti. (R-M 609/4-6)
(Bu sözü işitip üçüncü prens Mahāsattva, iki abisine şu şekilde arz etti.)
- bu savıg eşidip m(a)has(a)tvı tigin ötrü içisi tiginke... (R-M 610/9-10)
(Bu sözü işitip Mahāsattva prens bunun üzerine abisi prene...)
- bu savıg eşidip ötrü ikintisi m(a)hadıvı tigin... (R-M 610/19-20)
(Bu sözü işittikten sonra ikinci prens Mahādeva...)
- ulugı tigin bu savıg eşidip... (R-M 611/6)
(Büyük prens bu sözü işitip...)
- bu savnıñ basa soñınta m(a)has(a)tvı tigin inça tip tidi. (R-M 611/10-11)

³⁹⁹ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “sakınçlug kadgulug” ve “busuşlug sakınçlıg” ikilemeleri içerisinde tespit edilmiştir.

⁴⁰⁰ Wilkens, a.g.e., s. 591.

(Bu sözden hemen sonra Mahāsattva prens şöyle dedi.)

- bu munça savıg içileriñe sözlep ötrü... (R-M 611/20-21)

(Bunca sözü abilerine söyledikten sonra...)

- inça tip b(e)k katıg sav⁴⁰¹ sözledi. (R-M 615/19-20)

(Oldukça sert, katı şekilde sözler söyledi.)

- ol ödün <mahasatvı> tigin munça sav sözlep ol aç bars üskinte suna yatdı. (R-M 616/9-10)

(O zaman Mahāsattva prens bunca sözü söyleyip aç kaplan(ın) önüne uzanıp yattı.)

- bu savıg eşidip kiçigi inisi inça tip tidi. (R-M 618/22-23)

(Bu sözü işitip küçük kardeşi şöyle dedi.)

- eşidtim m(a)has(a)tvıñın tsuyurkayu sözlemiş çın savın. (R-M 618/23-619/1)

(Ben Mahāsattva'nın merhametle söylediği ciddi sözünü işittim.)

- kıyça erter yolki kişidin teginig tilep takı bulmaz ermiş tip sav eşidti. (R-M 621/19-21)

(Yoldan geçen bir kişiden “Prensi arayıp hala bulamamışlar.” diye (bir) söz işitti.)

- ol ödün katun bu savıg eşidip... (R-M 622/4)

(O zaman kraliçe bu sözü işitip...)

- bu savıg ilig beg eşidip... (R-M 622/11-12)

(Bu sözü hükümdar işitip...)

- ilig beg bu savıg eşidip ulug tınıp inça tip tidi. (R-M 623/8-9)

(Hükümdar bu sözü işitip derin bir nefes alıp şöyle dedi.)

- bu savıg eşidip okın ursukmış kişi teg busuş kadguka köñülü köğüzi egirtip... (R-M 623/17-19)

(Bu sözü işitip okla vurulmuş gibi kalbi kedere boğulu...)

- agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki{' }ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/10-12)

(Ağzı kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

- bu savıg ilig begli katunlı eşidip... (R-M 625/1)

(Bu sözü hükümdar ve kraliçe işitince...)

⁴⁰¹ Serkan Şen “katıg sav” tamlamasını deyim kabul edip “sert ve incitici söz” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 118.

- b(e)kiz b(e)lgölüg sözledi muntag yañlıg savların. (R-M 633/2-3)
(*Bu şekilde sözlerle açıkça söyledi.*)
- eşidü birle bu savıg ögsirediler bir yañlıg. (R-M 639/18-19)
(*Bu sözü işitmeleriyle, aynı şekilde kendilerinden geçtiler.*)
- emgenü sav sözledi. (R-M 641/3-4)
(*Üzülerek (şöyle) sözler söyledi.*)
- bu muntag emgeklig savlar sözleyür erken... (Mz. 666 ö. 20-21)
(*Bu şekilde acı dolu sözler söylüyorken...*)
- ol savıg y(i)me menin tükel sözlegülük küçim yokı. (Mz. 666 a. 17-18)
(*O sözü tamamıyla söylemeye benim gücüm yok.*)
- bu savag eşidip ç(a)ştanè elig beg... (Mz. 670 ö. 22-23)
(*Hükümdar Caştana bu sözü işitip...*)
- ol yekler ç(a)ştanè elig begniñ munçulayu küçlüg yavlak savın eşidip... (Mz. 670 ö. 33-34)
(*O şeytanlar Hükümdar Caştana'nın böyle hiddetli, kötü sözlerini işitip...*)
- ol rakşas barıp edgü yumşak savlar sözlep erüş üküş tınl(ı)glarig ölürür. (Mz. 775 ö. 1-2)
(*O şeytan gelip güzel, tatlı sözler söyleyerek pek çok canlıyı öldürür.*)
- ol y(i)me rakşas edgü savlar sözlep... (Mz. 775 ö. 5-6)
(*O şeytan yine güzel sözler söyleyip...*)
- ögil sakıngıl tözünüme bu elig begniñ öñreki savların. (U 452 ö. 34-35)
(*Bu hükümdarın önceki sözlerini düşün ey asilim!*)
- ol ödün kaçnı kaçnı bu sav eşidip... (PKP LXI/2-3)
(*O zaman babası han bu sözü işitip...*)
- bu savağ eşidip ulıdılar. (PKP LXXVII/2-3)
(*Bu sözü işitip inlediler.*)

b. Fikir

- ol ödün bu üç tiginler öz öz köñüllerinteki sakınmış savların sözleşip... (R-M 609/12-14)
(*O zaman bu üç prens kendi gönüllerindeki düşündükleri fikirleri konuşup...*)

c. Söylenti

- taşdın bir antag savı turur. (R-M 622/1-2)

(Dışarıda böyle bir söylenti dolaşır.)

- bu ne sav erki tip tidi. (R-M 622/3-4)

(“Bu nasıl söylentidir acaba?” dedi.)

- ay ulug ilig beg m(e)n muntag muntag sav eşidtim bu ne sav ol? (R-M 622/7-9)

(Ey büyük hükümdar, ben böyle böyle (bir) söylenti işittim. Bu nasıl söylentidir?)

d. Konuşma

- anıñ arasın ta bu sav takı keçmezken bir buryuk t(e)rkin tavrata kelip... (R-M 623/1-3)

(Bu sırada bu konuşma daha bitmeden bir komutanı aceleyle gelip...)

e. Durum

- ol ödün üstünki t(e)ñriler bu savıg körüp añsız ulug muñadıp tañlap... (R-M 617/12-14)

(O zaman yukarıdaki tanrılar bu durumu görüp son derece şaşırıp...)

- oğlum savı ädgü yavlağ bälğürğinçä kınılıkta yatzun. (PKP LXIII/2-4)

(Oğlum(un) durumu iyi (mi) kötü (mü) belli oluncaya dek hapishanede yatsın.)

f. Haber

- takı y(e)me b(e)lgürmez uvşak tavşak sav söz ne. (R-M 636/13-14)

(Fakat yine de ufak (bir) ses, haber, söz ortaya çıkmaz (duyulmaz).)

- üçünç buryuk inançı yakın tegip içkerü ilig begke ötünti muntag yañlıg savlarıg. (R-M 640/5-7)

(Üçüncü komutanı içeriye yaklaşıp hükümdara şu haberleri arz etti.)

- bu savlarıg sözlemişiñ eşidü birle ilig beg takı artukrak asıltı busuşlug ootın köymeki. (R-M 640/21-641/1)

(Bu söylenen haberleri işitmesiyle hükümdar(ın) keder ateşiyle yanması daha çok arttı.)

- bu muntag tod uçuz savların körüp sergüm teg ermez. (Mz. 670 ö. 31-32)

(Bu şekilde alçak, kötü haberleri anlayıp katlanamam.)

54. Suv

Temel anlamı “su” olan kelime, içme suyu dışında büyük su kütleleri olan “ırmak, nehir, deniz” sularını nitelemek için de kullanılmaktadır.⁴⁰² Ayrıca “yêr suv” ikilemesi içerisinde “yeryüzü” anlamını kazanmıştır.⁴⁰³

a. Su

- ötrü ol ödün ol buryuklar başın tegreki begler mançlar sogık suv bükürüp... (R-M 625/17-19)

(O zaman o kumandanlar, başının çevresindeki beyler, vezirler; soğuk su serpip...)

- sogık suvların bükürüp... (R-M 632/9-10)

(Soğuk suları serpip...)

- sogık suvın bükürti etöziñe bütürü ol sogık suv küçinte... (R-M 636/3-4)

(Bütün vücuduna soğuk suyu serpti. O soğuk su sayesinde...)

- çından suvın sogıtıp bükürtiler saçdılar ilig begke katunka. (R-M 640/1-2)

(Sandal ağacının suyunu soğutup hükümdara (ve) kraliçeye serptiler.)

- arıg semek içinte kolup alıp sogık suv bükürtüm saçdım olarka. (R-M 640/9-11)

(Orman içinde soğuk su dileyerek bulup onlara serptim.)

- [o]t yiyü suv içe yoriyur [biz] (Mz. 42 + Mz. 92 a. 13-14)

(Ot yiyerek su içerek hayatımızı sürdürüyoruz.)

- beş yüz äränniñ aşı suvı kölüki taķı nâ kârgâkin alķu tükâti berip... (PKP XXVIII/2-5)

(Beş yüz kişinin yemeği, suyu, binek hayvanı ne gerekliyse hepsini verip...)

- ol beş yüz ķoltķuçılarağ aşın suvın tonı ‘ätüki ķopı tükâti ķıltı. (PKP LXXV/6-LXXVI/2)

(O beş yüz dilencinin yemeği(ni), suyu(nu), kıyafeti(ni), ayakkabısı(nı) her şeyi tamamen hazırladı.)

⁴⁰² Wilkens, a.g.e., s. 633.

⁴⁰³ Ölmez, a.g.m., s. 304.

b. Irmak, göl, nehir, deniz suyu

- takı y(e)me bu etöz erser altı kırk türlü arıgsızların tolu suv üzeki ker<e>kü teg b(e)ksiz yarpsız. (R-M 614/6-8)

(Ayrıca bu vücut otuz altı türlü pislikle dolu, su üzerindeki köpük gibi dayanıksız.)

- inça k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kodı yayıltı yaykaltı. (R-M 617/3-5)

(Sanki büyük bir yel çıkıp göl suyunu dalgalandırmış gibi yukarıya aşağıya doğru sarsıldı, titredi.)

- balık suvıntın adırılıp isig kumda agınamış teg yirte agınayu inça tip yıgladı. (R-M 626/11-14)

(Balığın sudan çıkıp sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanarak şöyle ağladı.)

- ekkinti suvda suv önlüg tağlar bar kemi susup sınır kişi alku ölür. (PKP XVII/4-5)

(İkinci(si), suda su renkli dağlar vardır, gemi su çekip parçalanır; herkes ölür.)

- üçünç suvda yäklär urup kemi suvğa çomurur. (PKP XVII/6-8)

(Üçüncü(sü), suda şeytanlar vurup gemiyi suya batırır.)

- suv egrikşälür ursukuşur. (PKP XVIII/1)

(Su döner, girdap oluşturur.)

- yetti kün belçä boğuzça suvda yorıp kümüşlüg otrukça tağka tädı. (PKP XXXVI/3-6)

(Yedi gün belinden boğazına (kadar battığı) suda yürüyüp gümüşlü adaya, dağa ulaştı.)

c. (yêr suv) Yeryüzü

- [y(i)m]e öñre [ertmiş ödün] bu ok çambudivip [yêrtinçü yêr suv]da dantipalê [atl(ı)g êlig beg] bar erti. (Mz. 756 a. 6-9)

(Yine geçmiş zamanda bu Jambudvîpa adlı dünyada Daṇḍāpala adında bir Hükümdar varmış.)

- anta ötrü yêrtinçü yêr suv tepremişin körüp... (U 452 ö. 18-19)

(Ondan sonra yeryüzünün titrediğini görüp...)

- keçmedin ara bu yêrtinçü yêr suvda burhanlıg kün t(e)ñri örleyü toga kelgey. (U 452 a. 17-19)

(Gecikmeden bu sırada bu yeryüzünde Buddha güneşi (gibi) yükselerek doğup gelecek.)

55. T(e)ñri

Temel anlamı “gök, gökyüzü” olan somut anlamlı kelime, somutlaştırma yoluyla “Tanrı, ilâh”⁴⁰⁴ soyut anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca “t(e)ñri yeri” tamlamasıyla mecazlaşma hadisesiyle “cennet” anlamını da kazanmıştır.⁴⁰⁵

a. Gök, gökyüzü

- örü kök t(e)ñr[ike] tayayu turtı. (Mz. 666 ö. 28-29)

(Yükselerek göğe dayandı.)

- amraḥ ögüküm yer täñri törümüştä bärü bay yemä bar yok çıḡay yemä bar. (PKP V/7-VI/1)

(Sevgili yavrum yer, gök yaratıldığından beri zengin de var yoksul, fakir de var.)

- täñri tüpirär qorqınçıḡ yel turur. (PKP XVIII/2-3)

(Gökte fırtına çıkar, korkunç (bir) rüzgâr eser.)

- antaḡ täñri täḡ ärdini täḡ ögükünüzni ölüm yeriñä ıdur siz. (PKP XXVI/2-4)

(Öyle gök gibi, mücevher gibi yavrucaḡınızı ölüm yerine gönderiyorsunuz.)

- kök täñri tapa ulıdı sıqtadı. (PKP LXI/4)

(Gökyüzüne doğru inledi, yakındı.)

b. Tanrı, ilâh

- teginelim t(e)ñrim kiñürü açā yada nomlayu y(a)rlıkasun tip ötünti. (R-M 607/4-6)

(“Saygı gösterelim; Tanrım ayrıntılı şekilde vaaz versin” diye arz etti.)

- anta ötrü t(e)ñri t(e)ñrisi burkan inça tip y(a)rlıkadı. (R-M 607/6-7)

(Ondan sonra Tanrılar Tanrısı Buddha şöyle buyurdu.)

- ol ödün üstünki t(e)ñriler bu savıḡ körüp... (R-M 617/12-13)

(O zaman yukarıdaki Tanrılar bu durumu görüp...)

⁴⁰⁴ Wilkens, a.g.e., s. 695.

⁴⁰⁵ Wilkens, a.g.e., s. 697.

- üstün t(e)ñriniñ altın yalañukniñ bahşısı bolup tükel bilge biligke tegip... (R-M 628/14-16)
(*Yukarıdaki Tanrı(lar)ın alttaki insan(lar)ın hocası olup tam bilgeliğe ulaşip...*)
- ötrü yine tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan... (R-M 628/23-629/1)
(*Sonra mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...*)
- ol ödün tükel bilge t(e)ñri t(e)ñri[si] burkan... (R-M 642/12-13)
(*O zaman mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...*)
- tükel bilge biliglig t(e)ñri t(e)ñrisi burkan... (R-M 644/5-6)
(*Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...*)
- üstün t(e)ñri altın yalañuk alkugun barça yiriñüyü... (R-M 644/7-9)
(*Üstte Tanrılar altta insanların hepsi beraber üzülüp...*)
- tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan... (R-M 644/13-14)
(*Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha...*)
- tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan asankılıg yolta... (Mz. 666 a. 20-21)
(*Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha sayısız yolda...*)
- eligler beglerniñ kut t(e)ñrisi(y)e. (Mz. 670 a. 18-19)
(*Ey, hükümdarların, beylerin haşmetli Tanrısı!*)
- azrua t(e)ñri inçe tip tidi. (Mz. 811 a. 9)
(*Tanrı Zervan şöyle dedi.*)
- üstü[n]ki t(e)ñrilerke y(i)me korkı[nç] öritg[üçi] alp kılguluk iş [...] (Mz. 811 a. 11-12)
(*Yukarıdaki Tanrılarda bile korku uyandıracak, zor yerine getirilen iş...*)
- ötrü hormuzta t(e)ñri y[aşomaitrè bodis(a)t(a)vka] inçe tip tidi. (Mz. 811 a. 16-17)
(*Sonra Tanrı Hormuzta, Yaśomitra (adlı) Bodhisattva'ya şöyle dedi.*)
- v(a)runè t(e)ñri inçe tip tidi. (U 452 ö. 2-3)
(*Tanrı Varuṇaḥ şöyle dedi.*)
- h[o]rmuzta t(e)ñriniñ çatravirè atl(ı)g oğlu... (U 452 ö. 14-15)
(*Tanrı Hormuzta'nın Citravīrya adlı oğlu...*)
- bu t(e)ñriler yoksuz emgenürler. (U 452 ö. 25)
(*Bu Tanrılar boşu boşuna eziyet çekiyor.*)
- üstün t(e)ñri altın yal(a)ñuk azu yek içgek kim erser anıñ utru turtaçı yok. (U 452 a. 19-21)

(Yukarıda Tanrı(lar) aşağıda insan(lar) veya şeytan(lardan) kimse ona karşı duramayacak.)

- amtı bu ärdini birlä tägdüktä eçim kök täñrikä yoqlağay. (PKP LVII/1-3)

(Şimdi bu mücevherle geldiğinde abim Gök Tanrı'ya yükselecek.)

- täñrısı üntäyü yol ayu berdi. (PKP LX/6-7)

(Tanrısı seslenerek (ona) yol(u) anlatıverdi.)

c. Efendi, saygıdeğer kişi

- t(e)ñri bahşı özlüg ölürmekniñ ayıg tüşin ikinti ajunta ok mu teginür? (Mz. 756 ö. 26-28)

(Saygıdeğer hocam canlı öldürmenin cezası ikinci yaşamda mı yerine getirilir?)

- täñrim ağılık kuruğ bo(l)ğanın ağı barım alqınsar uvatsar... (PKP VII/8-9)

(Efendim hazine boş olduğu için servet azalırsa, tükenirse...)

- yazukğa tüşä täğınmägäy ertimiz täñrim. (PKP VIII/1-2)

(Günaha girerek (geleceğe) ulaşamayacağız, efendim.)

- täñrim elig törüg ağı barım tutar. (PKP IX/1-2)

(Efendim ülkeyi, devleti servet (bir arada) tutar.)

- ağı barım alqınsar el törü näçük tutar biz täñrim. (PKP IX/2-4)

(Efendim, servet tükenirse ülkeyi, devleti nasıl (bir arada) tutacağız?)

- täñrim nä muñ tağ boltıç (PKP XXVI/1-2)

(Efendim nasıl (bir) dert, keder oldu?)

- näglük qalır men täñrim men. (PKP XXX/1-2)

(Efendim ben (burada) nasıl kalırım?)

- siz yalñusqıya qalır siz täñrim. (PKP XL/3-4)

(Siz yalnız kalırsınız efendim.)

d. (t(e)ñri yeri) Cennet

- teñri yerinte toğgay s(e)n. (Mz. 756 ö. 19-20)

(Cennette doğacaksın.)

56. Teriñ

a. Derin, anlamlı⁴⁰⁶

- sakınçığ bek ornatıp burkan kutılıg yig tüşde taluy ügüz teg kiñ alkıg tüpsüz teriñ töz nomda. (R-M 639/5-8)

(Buddha lütfuna sahip olma düşünde okyanus gibi geniş ve derin anlamlı asıl öğretide bu düşünceyi sağlam(ca) yerleştirdi.)

b. Vadi

- yene ötrü bartılar teriñ taglar içinte. (R-M 631/9-10)

(Sonra vadi (ve) dağlar içinde ilerlediler.)

c. İyice

- busuşlug taluy içinte teriñ batıp köñülleri... (R-M 639/19-20)

(Keder deniz(inin) içine gönülleri iyice gark olarak...)

57. Til

Temel anlamı “dil” olan kelime deyim aktarması yoluyla “tilke tüş-” “dile düş-”, “dedikodu malzemesi ol-” gibi anlamlar kazanmıştır.⁴⁰⁷

a. Dil, konuşma organı

- agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki{'}ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/10-12)

(Ağzı kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

- tili tamgakı kurıyur. (Mz. 794 a. 11-12)

(Dili damağı kuruyor.)

- [amarıla]rı [t]illerin salınturup i[sig] özleriñe umug ına]g üzölüp... (Mz 42 + Mz. 92 ö. 5-6)

⁴⁰⁶ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “tüpsüz teriñ” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 349.

⁴⁰⁷ Wilkens, **a.g.e.**, s. 718.

(Bazıları dillerini sarkıtıp hayatlarından ümitlerini kesip...)

- övkesi kelip anıñ ara agulug yılan tiliñ[e] ogşatı yalınlayı turur yitti kılıçın t[ar]tıp altı. (Mz. 42+ Mz. 92 a. 29-32)

(Öfkelenip o sırada zehirli yılan diline benzer parlayarak duran kılıcını çekip aldı.)

- sürüg ud қамағ öntüktä tilin yalğap... (PKP LXV/6-7)

(Sürü, sığır hepsi çıktığında dilini yalayıp...)

b. Dile (düşmek), dedikodu

- қаңым қан bodun tiliñä қорқұп інçä yarlıғқаdı erinç közünür. (PKP XI/1-3)

(Babam han, halkın diline (düşmekten) korkup böyle buyurmuştur, (açıkça) görünür.)

- қаңым ellig tilkә kirmәzün.⁴⁰⁸ (PKP XII/1-2)

(Babam han dile düşmesin.)

58. Tolu

a. Dolu

- ol yeme m(a)haratı ilig kan ertingü ulug bay barımlıg tsañları agılıkları tarıg ed tavar üze tolu... (R-M 607/10-13)

(O, Mahāratha (adlı) hükümdar; fevkalade zengin, ambarları mahsul, mal mülk ile dolu...)

- takı y(e)me bu etöz erser altı kırk türlüг arıgsızların tolu suv üze ki ker<e>kü teg b(e)ksiz yarpsız. (R-M 614/6-8)

(Ayrıca bu vücut otuz altı türlü pislikle dolu, su üzerindeki köpük gibi dayanıksız.)

- közinte tolu yaşı birle t(e)rkin ilig begke barıp... (R-M 622/6-7)

(Gözü yaşla dolu hemen hükümdara gidip...)

b. Büsbütün, tamamıyla, mükemmel

- etözümde tolu ögrünç sevinç togar. (R-M 609/10)

(Bedenimde büsbütün bir sevinç doğuyor.)

⁴⁰⁸ Kelime bur örnekte “tilke kir-” birleşik fiil grubu içerisinde deyimleşerek bu anlamı kazanmıştır, bkz. Serkan Şen, **a.g.e.**, s. 185.

- dyan bilge biliglig küçüg küçlentürgülük tolu tükel bışrunmaklıg edgüg egsüksüz bütürgülük... (R-M 614/19-21)

(Meditasyon gücünü güçlendirmeli, mükemmel(ce) ustalaşmalı, iyiliği eksiksiz tamamlamalı...)

- yüz buyanlığı itigin itingülük tolu tükel bilge biliglig tüpkergülük... (R-M 614/22-23)
(Yüz sevap teşhizatını hazırlamalı, bilgeliği tamamıyla anlamalı...)

59. Tölük

a. Güç, kuvvet

- anta ötrü ç(a)ştanê {Y} elig beg bar küçin üntürüp tölükün sikriyü barıp... (Mz. 670 a. 9-11)

(Sonra Hükümdar Caştana tüm gücünü öne çıkarıp, (tüm) kuvvetiyle sıçrayarak...)

b. Çaba, gayret

- ötrü m(a)has(a)tvı tigin y(i)ti kınıg tülükde turup ulug bedük küşüşke inip... (R-M 615/5-7)

(Sonra Mahāsattva prens, yoğun bir çaba gösterip, istekli olup büyük bir arzuya dalıp...)

60. Töpü

a. Başın üst kısmı, tepe

- ançak(a)ya turtukda yine töpün tüşerler. (R-M 640/16-17)

(Biraz durduktan sonra yine tepe üstü düşüyorlar.)

- öñre munuñ töpüsinteki m[e]k[ke] teg k(a)ra saçı tügüklüg turur erti. (Mz. 855 a. 1-3)

(Önceleri bunun tepesindeki mürekkep gibi siyah saçı örülü dururdu.)

- urumukê atl(ı)g yekniñ töpüsinteki saçın tarta tutup... (Mz. 670 a. 11-13)

(Urumukha adlı şeytanın tepesindeki saçını çekerek tutup...)

- yekniñ töpüsinteki saçın tutup kılıçın bıçgalı sançgalı kılın. (Mz. 784 ö. 17-18)
(Şeytanın tepesindeki saçı tutarak kılıçla kesmeye hazırlan(dı).)

- meniñ töpümdeki [saçlarıg] tutgalı usar. (Mz. 811 ö. 10-11)

(Benim tepemdeki saçları tutmaya (çekmeye) gücü yetsin.)

b. (dağ) Tepe, zirve

- ötrü agtıntı yokaru idiz tag töpüsi üze. (R-M 639/8-9)

(Sonra yukarıya, yüksek dağ tepesi üzerine tırmandı.)

61. Törü

a. Örf, âdet, töre

- adın kişi aşamak törüsi yok. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 21-22)

(Başkasının baş etmesi(nin) törede yeri yoktur.)

- bu yertinçü törüsi antağ ol amrak yemä adrılur sevig yemä säşilür. (PKP LXXVIII/4-6)

(Bu dünyanın âdeti böyledir, sevilen de (hayattan) ayrılır seven de (hayattan) ayrılır.)

b. Tören, merasim

- ulug türlüg törün tokun⁴⁰⁹ ağır ayag tapıg udug kıltılar. (R-M 627/17-19)

(Büyük bir törenle (ona) saygı gösterdiler.)

- kaçan tapıg udug kılğuluk törüsin ertdürtükde ötrü astup içinte beklediler. (R-M 627/19-21)

(Saygı gösterme törenini tamamladıktan sonra (onu) anıt içinde sakladılar.)

c. Davranış

- neçe ked uzanıp igitdim erser y(e)me k(a)ltı yavlak yağı törüsinçe yanturu mini kemişü ıdıp... (R-M 613/9-11)

(Ne kadar uğraşıp beslediysem de yine de sanki (bir) düşman davranışıyla tekrar beni bırakıp...)

- ol alku edgü törülerke çıgay. (Mz. 756 a. 13-14)

⁴⁰⁹ Kelime bu örnekte “törü toku” ikilemesi içerisinde bu anlamıyla tespit edilmiştir, Can, **a.g.t.**, s. 346.

(O bütün güzel davranışlardan yoksun.)

d. (il törü) Devlet

- tənrim elig törüg ağı barım tutar. (PKP IX/1-2)

(Efendim ülkeyi, devleti servet (bir arada) tutar.)

- ağı barım alķınсар el törü nāçük tutar biz tənrim. (PKP IX/2-4)

(Efendim, servet tükenirse ülkeyi, devleti nasıl (bir arada) tutacağız?)

62. Töz

a. Esas, asıl

- sakınçığ bek ornatıp burkan kutılığ yig tüşde taluy ügüz teg kiñ alkıg tüpsüz teriñ töz nomda. (R-M 639/5-8)

(Buddha lütfuna sahip olma düşünde okyanus gibi geniş ve derin anlamlı asıl öğretide bu düşüncayı sağlam(ca) yerleştirdi.)

b. Temel, kök, köken⁴¹⁰

- kayu kişi tözintin berü irig yavған үкүш {S} y(a)vlak köñüllüg bolsar ol adınagunı ölürgeli ugrayur. (Mz. 794 ö. 8-11)

(Her kim kökünden beri çok kaba, kötü kalpli yaratılmışsa o başkasını öldürmek için uğraşır.)

- tözümin oğuşumın bālgürti sözlāsär inim ölgäy. (PKP LXVII/1-3)

(Kökenimi, soyumu belirtip açıklarsam kardeşim ölecek.)

63. Tüş

Temel anlamı “meyve, yemiş” olan somut anlamlı kelime somutlaştırma yoluyla “ayığ tüş” tamlaması içerisinde soyut anlamlı bir kelime olan “ceza” anlamını kazanmıştır.⁴¹¹

⁴¹⁰ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “töz uguş” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz.

Ölmez, **a.g.m.**, s. 293.

⁴¹¹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 776.

a. Meyve, yemiř⁴¹²

- ol üç tigitler hua çeçek tüş yemiş evidgeli ataları ilig begke ötünüp ayıtıp kaltılar. (R-M 608/10-12)

(O üç prens çiçek, meyve, yemiş toplamak için babaları (olan) hükümdardan rica edip durdular.)

b. (ayığ tüş) Ceza

- t(e)ñri bahşı özlüg ölürmekniñ ayığ tüşin ikinti ajunta ok mu teginür? (Mz. 756 ö. 26-28)

(Saygıdeğer hocam canlı öldürmenin cezası ikinci yaşamda mı yerine getirilir?)

- ol ayığ kılınç tüşin kentü özi aşayur adın kişi aşamak törüsi yok. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 20-22)

(O günahın karşılığıyla kendisi baş etmelidir. Başkasının baş etmesi(nin) törede yeri yoktur.)

64. Ulug

Temel anlamı “büyük, ulu”⁴¹³ olan kelime hem somut hem soyut anlamlı kelimeleri nitelemek için kullanılmıştır. Somutlaştırma yoluyla kazandığı anlamlar hem canlı göstergeleri nitelendirmek hem de cansız göstergeleri nitelendirmek için kullanılmıştır. Bağlam da bu kelimenin çok anlamlı hale gelmesinde oldukça etkilidir.

a. Büyük⁴¹⁴

- bir ulug kamışlıg berk arıgka kirip... (R-M 608/13-14)

(Büyük kamışlı sıkı bir ormana girip...)

- ötrü ol ödün bu ağır ulug yagız yer altı türlüğün tepredi kabşadı. (R-M 617/1-2)

(Sonra o zaman bu büyük, kara yeryüzü alttan çeşitli şekilde sarsıldı.)

⁴¹² İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “tüş yemiş” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 349.

⁴¹³ Wilkens, **a.g.e.**, s. 791.

⁴¹⁴ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla tek başına yer aldığı gibi “ulug bedük” ve “ulug ağır” ikilemleri içerisinde yer almıştır, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 297.

- ulug ı ıgaç küçlüg katıg yiilke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamılıtlar. (R-M 625/13-15)

(Büyük bir ağacın güçlü, şiddetli bir yelle savrulup düşmesi gibi yıkıldılar.)

- y(e)me öñre bar erti ertingü ulug il uluş. (R-M 629/15-16)

(Geçmişte son derece büyük bir ülke vardı.)

- ol çatıkıg kıltukda ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- ulug bedük tagların basgukları yémrilti. (Mz. 666 ö. 32- a. 1)

(Büyük, yüksek dağların kayaları paramparça oldu.)

- ulug bedük taglar basgukları yémrilti. (Mz. 666 a. 2-3)

(Büyük, yüksek dağlar(ın) kayaları paramparça oldu.)

- aviş tamulug mat[ar] agz[in] ulug açıp... (Mz. 666 a. 7-8)

(Avici cehenneminde Matar (adlı) canavar ağzını büyük(çe) açarak...)

- kapk(a)ra ulug bedük tag teg... (Mz. 670 ö. 10-11)

(Kapkara, büyük, yüksek dağ gibi...)

- bir ulug bedük söğüt bar. (Mz. 670 a. 29-30)

(Büyük, yüksek bir söğüt ağac(ı) var.)

- eñ ulugı kalaşodare atl(1)g yekniñ töpüsinteki saçın tutup kılıçın bıçgalı sançgalı kılın. (Mz. 784 ö. 16-18)

(En büyüğü (olan) Kalaşodara adlı şeytanın tepesindeki saçı tutarak kılıçla kesmeye hazırlan(dı).)

- törtünç ulug tægziñ yerkä kigürür. (PKP XVII/8-XVIII/1)

(Dördüncü(sü); büyük girdap (olan) yere sokar.)

- ädgü ögli tegin ulug küvrüg tokıtıp inçä tep yarlıgkadı. (PKP XXXI/8-XXXII/2)

(İyi düşünceli prens büyük (bir) davul çalıp şöyle diyerek buyurdu.)

b. (yaşça) Büyük

- ulugı katunınta togmış körgeli seviglig körklüg meñizlig üç oğlanı erti. (R-M 607/22-608/2)

(Büyük karısından doğmuş, görünüşü sevimli ve güzel üç oğlu var idi.)

- eñilki uluĝı oĝlanınıñ atı m(a)habalı erti. (R-M 608/2-3)
(*Birinci, büyük oĝlunun adı Mahābalā idi.*)
- eñ uluĝı tegin iki inileriñe inça tip tidi. (R-M 608/16-17)
(*En büyük prens, iki küçük kardeşine şöyle dedi.*)
- anı uluĝı m(a)habalı tigin körüp inça tip tidi. (R-M 610/1-2)
(*Bunu büyük prens Mahābalā görüp şöyle dedi.*)
- uluĝı tigin bu savıĝ eşidip... (R-M 611/6)
(*Büyük prens bu sözü işitip...*)
- ançaginça bodis(a)t(a)v tiginniñ uluĝı içisi yir tepremişin körüp... (R-M 618/14-15)
(*O sırada Bodhisattva'nın büyük abisi yerin sarsıldığını görüp...*)
- uluĝı iki tigitler amtı yügerü esen ol. (R-M 638/13-14)
(*Büyük iki prens şimdi sağdır.*)
- uluĝı tigin [maytrı ol]. (R-M 642/21-22)
(*Büyük prens Maitreya'dır.*)
- ävintäki uluĝ kiçigkä tutuztı artuĝ ädgü açınırlar tep. (PKP/LXVII/7-LXVIII/1)
(*Evindeki büyük(ten) küçüĝe "Artık (ona) iyi bakacaksınız" diyerek tembih etti.*)

c. Çok, olaĝanüstü, fevkalade (şey)

- ol yeme m(a)haratı ilig kan ertingü uluĝ bay barımlıĝ tsañları ağılıkları tarıĝ ed tavar üze tolu... (R-M 607/10-13)
(*O, Mahāratha (adlı) hükümdar; fevkalade zengin, ambarları mahsul, mal mülk ile dolu...*)
- uluĝ bedük küsüşke inip uluĝ y(a)rlıkançuçı köñül turgurup... (R-M 615/6-8)
(*Güçlü bir arzuya dalıp yüce (bir) merhametle niyetlenip...*)
- uluĝ y(a)rlıkançuçı köñül turgurup bu meniñ sever amrak etözümün titer m(e)n ıdalayur m(e)n. (R-M 616/1-3)
(*Yüce (bir) merhametle niyet edip bu benim değerli, kıymetli vücudumu bırakıyorum.*)
- k(e)ntünün uluĝ y(a)rlıkançuçı köñüllüĝ çoĝı yalını ugrınta... (R-M 616/11-12)
(*Kendisinin yüce merhametli gönlünün haşmeti sebebiyle...*)
- ol ödün üstünki t(e)ñriler bu savıĝ körüp añsız uluĝ muñadıp tañlap... (R-M 617/12-14)

(O zaman yukarıdaki tanrılar bu durumu görüp son derece şaşırıp...)

- ulug y(a)rlıkançuçı köñülüñüz üze... (R-M 617/19)

(Yüce merhametli kalbinizle...)

- ulug busuşda kadguda turup açığı kelip közinte tolu yaşı birle... (R-M 622/5-6)

(Büyük kaygıya kapılıp üzüntülü, gözü yaşla dolu...)

- ay künk(e)yem körmeyin erti munı teg ulug açığ emgekig. (R-M 626/6-8)

(Ey güneşim çekmeseydim bunun gibi büyük acıyı.)

- ulug türlüğ törün tokun ağır ayag tapıg udug kıltılar. (R-M 627/17-19)

(Olağanüstü bir törenle (ona) saygı gösterdiler.)

- ulug buşı birmekde birtem sever amrak özümün... (R-M 629/10-11)

(Çok sadaka vermekte, büsbütün değerli, kıymetli vücudumu...)

- yürek içinte ulug korkınç b(e)lgürti. (R-M 631/22-632/1)

(Yüreklerinde dehşet bir korku belirdi.)

- ulug y(a)rlık {R}ançuçı köñül turgurtı. (R-M 639/1)

(Yüce merhametle merhametle niyetlendi.)

- ol ödde [men] öz köñülümde öritdim ulug bedük kut kolmak. (R-M 643/11-13)

(O zaman kendi gönlümde büyük kut dileme (arzusunu) arttırdım.)

- antag ulug katıgılanmakın katıgılanayın. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 29-30)

(Böyle büyük (bir) zorluğa katlanayım.)

- uluğ ögrünçülüğ köñlin poşı bermäk asğı nomladı. (PKP XLVI/5-7)

(Çok sevinçli şekilde gönülden sadaka vermenin faydasını açıkladı.)

- men uluğ küşüşin bu çintämäni ärdini alıp siziñä poşı berür men. (PKP LI/2-5)

(Büyük bir istekle bu Çintamani mücevherini alıp size sadaka (olarak) veriyorum.)

d. (ses) Yüksek

- ötrü iliglerin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar sıgtadılar. (R-M 619/19-21)

(Sonra ellerini yukarıya kaldırarak yüksek sesle yakınıp inlediler.)

- iliglerin kötürüp ulug ünin ulıdılar. (R-M 632/11-12)

(Ellerini kaldırıp yüksek sesle inlediler.)

- ötrü kamagun bir yañlıg ulug ünin sıgtaşdılar. (R-M 634/20-21)

(Sonra hepsi aynı şekilde yüksek sesle feryat ettiler.)

- ötrü katunı umadın ulug ünin möñredi. (R-M 641/1-2)

(Sonra kraliçesi dayanamayıp yüksek sesle bağırdı.)

- ötrü turup ikegü ulug ünin sıgtaşdılar. (R-M 640/3-4)

(Sonra ikisi ayağa kalkıp yüksek sesle ağlaştılar.)

e. Ulu, yüce, kutsal (kişi)

- y(e)me antag birer ulug y(a)rlıkançuçı köñüllüg kutlug yalañuklar... (R-M 611/16-18)

(Fakat öyle ulu, merhametli, kutlu insanlar (var ki) ...)

- muñadınçığ ulug iş kütüg kılayın. (R-M 613/19-20)

(Bu takdire değer, (kutsal) büyük iş(i) yapayım.)

- ulug tınl(ı)g udunuz umug ınag bolgalı. (R-M 617/18)

(Ulu insan olabildiniz (canlılara) sığınak olmak için.)

- ay ulug ilig beg m(e)n muntag muntag sav eşıdım bu ne sav ol? (R-M 622/7-9)

(Ey büyük hükümdar, ben böyle böyle (bir) söylenti işittim. Bu nasıl söylentidir?)

- ay ulug ilig beg busanu y(a)rlıkamasun. (R-M 623/3-4)

(Ey yüce hükümdar endişelenmeyin (endişe buyurmayın).)

- ançak(a)ya boşutsun ulug ilig beg busuşın. (R-M 638/6-7)

(Yüce hükümdar, kederini biraz (geride) bıraksın.)

- ulug elig b[ege beş] yüz sıgunlarka isig öz buşı børsün. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 15-16)

(Ey, yüce hükümdar! Beş yüz geyiğe canlarını bağışlayın.)

- ulug elig bu ok senin balıkında... (Mz. 670 a. 28)

(Yüce hükümdar senin bu şehrinde...)

- ulug elig munta ınaru iki ertingü yavlak rakşaslar bar. (Mz. 784 a. 11-12)

(Yüce hükümdar buradan ileride fazlasıyla kötü iki şeytan var.)

- ulug elig anı utgalı yègedgeli {Y} katıgıan. (Mz. 775 ö. 8-10)

(Yüce hükümdar, onu yenmek için gayret et.)

- ulug elig amtı m(e)n saña sanlıg erür m(e)n. (Mz. 775 a. 4-5)

(Yüce hükümdar, şimdi ben sana tabiiyim.)

- ulug küçlüg kutluğ bodısavatlar ermäsär bu yerkä nänj tägmägäy erti. (PKP XLV/2-5)

(Yüce, güçlü, kutlu Bodhisattvalar olmasa bu yere asla ulaşmayacaktı.)

f. (nefes) Derin

- ilig beg bu savıg eşidip ulug tınıp inça tip tidi. (R-M 623/8-9)

(Hükümdar bu sözü işitip derin bir nefes alıp şöyle dedi.)

g. Sayıca çok, kalabalık

- ol kamag ulug tirin kuvrag üstün t(e)ñri altın yalañuk alkugun barça... (R-M 644/7-9)

(O bütün büyük cemaat, üstte Tanrılar altta insanların hepsi beraber üzüldü...)

h. Yönetici, amir

- ol ödün ağıçı uluğı ılan kanka inça ötünti. (PKP VII/7-8)

(O zaman hazineci başı hana şöyle arz etti.)

i. (rüzgâr) Şiddetli, güçlü

- inça k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kodı yayıltı yaykaltı. (R-M 617/3-5)

(Sanki şiddetli (bir) yel çıkıp göl suyunu dalgalandırmış gibi yukarıya aşağıya doğru sarsıldı, titredi.)

65. Yagız

Kelime anlam genişlemesine uğrayarak “yeryüzü” anlamını kazanmıştır.

a. Kahverengi⁴¹⁵

- ötrü ol ödün bu ağır ulug yagız yer altı türlüğin tepredi kabşadı. (R-M 617/1-2)

(Sonra o zaman bu büyük, kara yeryüzü alttan çeşitli şekilde sarsıldı.)

- yagız yir bütürü tepreyür. (R-M 618/16-17)

(Kara yeryüzü (toprak) tamamen sarsılıyor.)

- yagız yir munçulayu tepreyür. (R-M 621/4)

(Kara yeryüzü (toprak) bu şekilde sarsılıyor.)

⁴¹⁵ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “yagız yer” tamlaması içerisinde tespit edilmiştir.

- ol çatıkıg kıltukda ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- anın amtı bu tuşda asıg kılğalı tınl(ı)glarka yagız yirig toplup... (R-M 644/1-3)

(Onun için şimdi bu zamanda canlılara fayda sağlamak için kara yeri delip...)

- yagız yer titredi. (Mz. 666 ö. 31), (Mz. 666 a. 1)

(Kara yeryüzü titredi.)

- bilge biligke tükellig yagız yer erkligi ç(a)ştanè elig beg m(e)n. (Mz. 784 ö. 5-7)

(Bilgisi tam, kara yeryüzünün sahibi Hükümdar Caştana'yım ben.)

- birök yagız yer arkasındaki topraknı... (U 452 ö. 25-26)

(Eğer kara yeryüzünün altındaki toprağın...)

b. Yeryüzü⁴¹⁶

- kökli yagızlı içinte y(a)ruk yaltrık yitlinti. (R-M 630/18-20)

(Gökte ve yerde ışık yok oldu.)

66. Yalın

Temel anlamı “ateş”⁴¹⁷ olan somut anlamlı bu kelime somutlaşarak soyut bir kavram olan “haşmet” anlamını kazanmıştır.

a. Ateş, alev⁴¹⁸

- köñülin örtenü oot yalının yalar teg. (R-M 637/1-2)

(Ateşle tutuşmuş gibi yüreği yanıyor.)

- inça k(a)ltı yalın oot kamagdın barça kavzamış teg ançak(a)ya turtukda yene töpün tüşerler. (R-M 640/14-17)

(Tıpkı ateş hepsini tamamen sarmış gibi biraz durduktan sonra yine aşağı düşerler.)

⁴¹⁶ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “kök yagız” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 274.

⁴¹⁷ Wilkens, **a.g.e.**, s. 857.

⁴¹⁸ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla tek başına yer aldığı gibi “oot yalın” ikilemesi içerisinde de yer almıştır.

- ol kılıç köziñe ört yalın teg közünüp... (Mz. 794 a. 14-15)

(O kılıç gözüne ateş gibi görünüp...)

- aviş tamudın ört yalın ünüp... (Mz. 666 ö. 22-23)

(Avīci (adlı) cehennemden alevler yükselip...)

- [o]l avişdın ünmiş esringü öñlüg yavlak ört yalın... (Mz. 666 ö. 25-27)

(Avīci cehenneminden yükselen o alaca renkli güçlü ateş...)

- d(a)ntipalê êlig ört yalın arasınta turup... (Mz. 666 a. 3-4)

(Hükümdar Dañdāpala ateşlerin ortasında kalıp...)

-ört yalın teg tr(i)jul badruk v(a)jirl(i)g tokımak êliglerinte tuta... (Mz. 670 a. 3-4)

(Ateş gibi üç dişli mızrak, balta, tokmakları ellerinde tutarak...)

- yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur. (Mz. 670 a. 32-34)

(Meşale ateşi gibi gözleri parlayarak dönüp durur.)

- ört yalın teg y(i)ti kılıçın êlginte tuta... (Mz. 784 ö. 14-15)

(Ateş gibi keskin kılıcını elinde tutarak...)

- ağızlarıntın közlerintın burunlarıntın barça korkgu teg ört yalın üntürüp... (U 452 a. 34-36)

(Ağızlarından, gözlerinden, burunlarından, hepsinden korkunç ateşler çıkartıp...)

b. Haşmet⁴¹⁹

- k(e)ntünün ulug y(a)rıkancuçı köñüllüg çoğı yalını ugrınta... (R-M 616/11-12)

(Kendisinin çok merhametli gönlünün haşmeti sebebiyle...)

- çoğın yalının kutın kıvın körüp artukrak korkdılar. (Mz. 670 a. 15-16)

(Haşmetini görüp çok fazla korktular.)

67. Yalñuz

a. Yalnız

- sever amrak ogulum yalañuz kalıp kelmese... (R-M 624/1-2)

(Sevgili oğlum yalnız kalıp dönmezse...)

⁴¹⁹ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “çoğ yalın” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, a.g.m., s. 260.

b. Sadece

- yalañuz yintem isig et kan erür. (R-M 610/15-16)

(Her zaman sadece sıcak et (ve) kandır.)

- yalañuz kurug süñükleri ök turu kaltı. (R-M 618/13)

(Sadece kuru kemikleri kaldı.)

68. Yaruk

Temel anlamı “ışık, parlaklık”⁴²⁰ olan somut anlamlı bu kelime, bağlam içerisinde somutlaştırma yoluyla soyut anlamlar kazanmıştır.

a. Işık, parlaklık

- kün t(e)ñriniñ y(a)rukı öñsüz boltı örtmiş teg. (R-M 621/6-7)

(Güneşin ışığı örtülmüş gibi soluklaştı.)

- kökli yağızlı içinte y(a)ruk yaltrık⁴²¹ yitlinti. (R-M 630/18-20)

(Gökte ve yerde ışık yok oldu.)

- kün t(e)ñri y(a)rukı kapk(a)ra közünür. (Mz. 794 a. 5-6)

(Güneşin ışığı kapkara görünür.)

b. (yaruk köz) Sevinçli, mutlu ve heyecanlı bakış, aydın göz

- inçıp yine adınaguka asıg tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur erki. (R-M 611/14-16)

(Bununla birlikte başkasına fayda sağlayacak bilgili (ve) aydın gözümüz yoktur belki.)⁴²²

⁴²⁰ Wilkens, **a.g.e.**, s. 871.

⁴²¹ Kelime bu örnekte “yaruk yaltrık” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 358.

⁴²² Serkan Şen “yaruk köz” birleşimini deyim kabul ederek bu cümleyi şöyle tercüme etmiştir; “Başkalarına yararlı olacak hikmetli bilgiyle ışıldayan gözümüz yok mudur ki?”, bkz. Şen, **a.g.e.**, s. 201.

69. Yavlak

Temel anlamı “kötü, fena”⁴²³ olan ve bir varlığı nitelemek için kullanılan bu kelime, bağlam içerisinde “kötülük” anlamını kazanarak bir durumu nitelemek için de kullanılmıştır.

a. Kötü, fena

- bu arıg semek içinte kadir yavlak keyikler bar bolup biz yokadguluk emgengülük bolmalım. (R-M 608/20-22)

(Bu orman içinde vahşi ve kötü hayvanlar var olup da biz yok olacak(lardan), acı çekecek(lerden) olmayalım.)

- neçe ked uzanıp igitdim erser y(e)me k(a)ltı yavlak yağı törüsünçe yanturu mini kemişü ıdıp... (R-M 613/9-11)

(Ne kadar uğraşıp beslediysem de yine de sanki kötü (bir) düşman davranışıyla tekrar beni bırakıp...)

- özke yanturu asıgsızı üze yavlak yağı teg korkınçığ erür. (R-M 613/14-16)

(Kendine yine faydasızlığı yüzünden kötü (bir) düşman gibi korkunçtur.)

- yavlak b(e)lgü utlısı idi ezüg bolmadı. (R-M 627/11)

((Bu) kötü işaretin karşılığı hiç hayırlı çıkmadı.)

- umılıp barıp tüşedim ertingü yavlak yavız⁴²⁴ tül. (R-M 633/14-15)

((Uykuya) ümitle daldım (fakat) çok kötü (bir) rüya gördüm.)

- kayu kişi tözintin berü irig yavgan üküş {S} y(a)vlak könjüllüg bolsar ol adınagunı ölürgeli ugrayur. (Mz. 794 ö. 8-11)

(Her kim kökünden beri çok kaba, kötü kalpli yaratılmışsa o başkasını öldürmek için uğraşır.)

- isig öz korkınçı ayıg y(a)vlak ol. (Mz. 794 ö. 13-14)

(Can korkusu çok kötüdür.)

- [katıg] yavlak ünin kıkırışu alakırtılar. (Mz. 756 a. 33/Mz. 42 + Mz. 92 ö.1)

(Yüksek, kötü sesleriyle bağırışıp çağırdılar.)

⁴²³ Wilkens, a.g.e., s. 878.

⁴²⁴ Kelime bu örnekte “yavlak yavız” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Can, a.g.t., s. 359.

- [üç] y(a)vlaḡ yolta toḡarlar. (Mz. 666 a. 14-15)

(Üç kötü varlık şeklinde doḡarlar.)

- yavlaḡ katıḡ ünin kıkırışu tr(i)jul badruk êliglerinte tutup... (Mz. 670 ö. 8-10)

(Kötü, yüksek sesle baḡrıřarak, ellerinde üç dişli mızrak tutarak...)

- ol yekler ç(a)řtanê êlig begniḡ munçulayu küçlüḡ yavlaḡ savın eşidip... (Mz. 670 ö. 33-34)

(O şeytanlar Hükümdar Caştana'nın böyle hiddetli, kötü sözlerini işitip...)

- anta yavlaḡ sakınçl(ı)ḡ rakşas bolur. (Mz. 670 a. 30)

(Orada kötü düşünceli şeytan olur.)

- iki ertingü yavlaḡ rakşaslar bar bir uru atl(ı)ḡ. (Mz. 784 a. 12-13)

(Fazlasıyla kötü iki şeytan var, bir (şeytanın) adı Uru.)

- anıḡ arasinta ç(a)řtanê êligke yakın belinḡteg yavlaḡ ün yaḡku teg eşidilti. (U 452 ö. 7-9)

(O sırada Hükümdar Caştana'ya yakın (bir yerden) korkunç, kötü (bir) ses, yankı gibi duyuldu.)

- ädgü yavlaḡ bolsar birlä bolalım. (PKP XXX/2-3)

(İyi (de) kötü (de) olsa birlikte olalım.)

- yemä řaḡı oḡul kılınçı yavlaḡ üçün sevmäz erti. (PKP XXX/4-5)

(Yine babası, oḡlu kötü karakterli (olduḡu) için (onu) sevmezdi.)

- oḡlum savı ädgü yavlaḡ bälgürinçä kınlıkta yatzun. (PKP LXIII/2-4)

(Oḡlum(un) durumu iyi (mi) kötü (mü) belli oluncaya dek hapishanede yatsın.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldıḡı diḡer cümleler:

(DKPAM 3641, 3671, 3740)

b. Kötülük

- bu muntag yavlaḡ ada kılur m(e)n. (Mz. 775 a. 10-11)

(Bu şekilde kötülük yapıyorum ben.)

- kalın yeklerniḡ yavlaḡın ömedin... (U 452 a. 23)

(Sayısız şeytanların kötülüḡünü düşünmeden...)

c. Güçlü

- [o]l avişdın ünmiş esringü öñlüg yavlak ört yalın... (Mz. 666 ö. 25-27)

(*Avîci cehenneminden yükselen o alaca renkli güçlü ateş...*)

- üstünrek yavlak ü[n] turtı. (U 452 ö. 12-13)

(*Daha yüksek güçlü ses çıktı.*)

70. Yêr

Temel anlamı “yer” olan kelime anlam genişlemesiyle “yeryüzü, toprak” anlamlarını da kazanmıştır.⁴²⁵ Ayrıca “teñri yêri” tamlaması içerisinde mecazlaşma hadisesiyle “cennet” anlamını da kazanmıştır.⁴²⁶

a. Zemin, yer

- akmış kanı toprakda titig yogrulup yirke yukup turmışın körtile. (R-M 619/14-16)

(*Akan kanının toprakta çamur (ile) yoğrulup yere yapışıp kaldığını gördüler.*)

- etözlerin birkerü yirke çalıp⁴²⁷... (R-M 625/11-12)

(*Vücutlarını birden yere atıp...*)

- balık suvıntın adırılıp isig kumda agınamış teg yirte agınayu inça tip yıgladı. (R-M 626/11-14)

(*Balığın sudan çıkıp sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanarak şöyle ağladı.*)

- kalmış süñük yir sayu. (R-M 626/16)

(*Kalan kemikleri her yerde.*)

- ilig begniñ katunı tolپ etözin kötürüp yirke çaltı bir yumgı. (R-M 634/13-15)

(*Hükümdarın eşi, birden tüm bedenini kaldırıp yere vurdu.*)

- yinçge kızlar kuvragı körüp katunniñ ançulayu yertä tüşüp kamılıp... (R-M 634/17-19)

(*İnce kızlar (cariyeler) kraliçenin öylece yere düştüğünü görünce...*)

- başın yêrte yıkdı. (Mz. 666 ö. 1-2)

⁴²⁵ Wilkens, **a.g.e.**, s. 889.

⁴²⁶ Wilkens, **a.g.e.**, s. 697.

⁴²⁷ Serkan Şen “yêrke çal-” birleşik fiil grubunu deyim kabul edip “yere at-, kötü duruma düş-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 206.

(Başını yere yıktı.)

- kılıcı birle yerte tüşdi. (Mz. 666 ö. 3-4)

(Kılıcıyla birlikte yere düştü.)

- ol beş yüz sığınlar isig öz korkınçına ögsüz bolup yërke yapşinu sığıntılar. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 1-3)

(O beş yüz geyik can korkusuyla akıllarını kaybedip, yere yapışarak saklandılar.)

- kuruğ yerig suvayu öl yerig tarıyu... (PKP I/3-4)

(Kuru yeri sulayarak, ıslak yeri biçerek...)

- ığlayu yerdä yatıp yokkaru turğalı aş aşığarı unamadı. (PKP XIX/5-6)

(Ağlayarak yerde yatıp ayağa kalkmaya da yemek yemeye de razı olmadı.)

- yarlıg bolmaz ersär bu yerdä yokkaru turmaz men. (PKP XIX/7-8)

(Buyruk vermezse bu yerden kalkmam ben.)

b. Yeryüzü, toprak

- ötrü ol ödün bu ağır ulug yagız yer altı türlügin tepredi kabşadı. (R-M 617/1-2)

(Sonra o zaman bu büyük, kara yeryüzü alttan çeşitli şekilde sarsıldı.)

- ançagınça bodıs(a)t(a)v tiginniñ uluğı içisi yir tepremişin körüp... (R-M 618/14-15)

(O sırada Bodhisattva'nın büyük abisi yerin sarsıldığını görüp...)

- yagız yir bütürü tepreyür. (R-M 618/16-17)

(Kara yeryüzü (toprak) tamamen sarsılıyor.)

- yir tepremeki üze belinlep odunup kelti. (R-M 620/23-621/1)

(Yer titremesinden korkup aniden uyandı.)

- yagız yir munçulayu tepreyür. (R-M 621/4)

(Kara yeryüzü (toprak) bu şekilde sarsılıyor.)

- ol çatıkıg kiltukda ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- anın amtı bu tuşda asıg kılğalı tınl(ı)glarka yagız yirig toplup... (R-M 644/1-3)

(Onun için şimdi bu zamanda canlılara fayda sağlamak için kara yeri delip...)

- ötrü ol astup ikileyü yene yirke batıp közünmez boltı. (R-M 644/16-17)

(Sonra o anıt tekrar yere batarak görünmez oldu.)

- y r yar lsun erti y rke kireyin erti azu uçugma kuş bolup k  ke uçayın. (Mz. 794 a. 16-18)

(Yer yar lsaydı (da) yere girseydim ya da uçan kuş olup göge uçsaydım.)

- bu muntag emgekl g savlar sözleyür erken anın arasınta y r yar lt . (Mz. 666  . 20-22)

(Bu şekilde acı dolu sözler söylüyorken o sırada yer yarıldı.)

- bilge biligke tükellig yagız y r erkli i  (a) stan   lig beg m(e)n. (Mz. 784  . 5-7)

(Bilgisi tam, kara yeryüzünün sahibi Hükümdar Caştana 'y m ben.)

- anta ötrü y rtin   y r suv tepremişin k r p... (U 452  . 18-19)

(Ondan sonra yeryüzünün titrediğini görüp...)

- k  medin ara bu y rtin   y r suvda burhanlı  k n t(e) ri örleyü toga kelgey. (U 452 a. 17-19)

(Gecikmeden bu sırada bu yeryüzünde Buddha güneşi (gibi) yükselerek doğup gelecek.)

- amrağ ögüküm yer t  ri t r mi t  b r  bay yem  bar yok    ay yem  bar. (PKP V/7-VI/1)

(Sevgili yavrum yer, gök yaratıldığından beri zengin de var yoksul, fakir de var.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(DKPAM 234, 356, 360, 3737)

c. Mek n, gidilen yer⁴²⁸

- t rt n s nar y r orunug iym   basmış. (R-M 607/14-15)

(Dört bir tarafındaki yerleri boyunduruğuna almış.)

- ka an bod s(a)t(a)vni  etözin bu ı birm   y r orunka tegdiler erser... (R-M 625/7-9)

(Bodhisattva 'nın vücudunu bağışladığı yere geldikleri zaman...)

- bar mu idi bilteçi barm   yerin ad rtlı  b(e)lg l  . (R-M 635/12-13)

(Gittiği yeri ayrıntılı, açıkça bilen var mı?)

- av ı keyik i [...]L'R avlaguluk y rke te[gip]... (Mz. 756  . 2-3)

⁴²⁸ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla genellikle tek başına kullanılmasının yanında ‘‘y r orun’’ ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Can, **a.g.t.**, s. 363.

(Avcı avlanacağı yere ulaşır...)

- nâ üçün ölüm yerkä barır? (PKP XVI/7-8)

(Neden ölüm yer(in)e gidiyorsun?)

- antağ täñri tag ärdini tag ögükünüzni ölüm yerinä ıdur siz. (PKP XXVI/2-4)

(Öyle gök gibi, mücevher gibi yavrucağınızı ölüm yerine gönderiyorsunuz.)

- eçim tegin ölüm yerkä barır. (PKP XXIX/7-8)

(Abim prens, ölüm yer(in)e gider.)

- uluğ küçlüğ qutluğ bodısavatlar ermäsär bu yerkä nän tagmägäy erti. (PKP XLV/2-5)

(Yüce, güçlü, kutlu Bodhisattvalar olmasa bu yere asla ulaşmayacaktı.)

- nâ kârgäk boltı kim ança ämgänip bu yerkä kältiniz? (PKP XLVII/2-4)

(Ne gerek oldu ki böyle zahmet çekip bu yere geldiniz.)

- men özüm itta sansız yer körü yorımış kârgäk. (PKP LVII/3-4)

(Ben kendim sayısız yer görüp dolaşacağım.)

- kântünün qutı ülügi üçün qutı waxşiki uduzup öz qadını yerinä tagdı. (PKP LXIV/1-3)

(Kendisinin talihi, şans (olduğu) için koruyucu ruhu yol gösterip kendi kayınpederinin yerine ulaştı.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 616/15, 625/4, 643/14; PKP IV/8, XVIII/1)

d. *(t(e)ñri yèri) Cennet*

- teñri yerinte toggay s(e)n. (Mz. 756 ö. 19-20)

(Cennette doğacaksın.)

71. Yok

Temel anlamı “yok”⁴²⁹ olan kelime, bir durumu nitelemek amacıyla “yokluk” anlamını kazanmıştır. Kelimenin yan anlamı olan “yoksul, fakir” anlamları, incelenen metinlerde “yok çıgay” ikilemesi⁴³⁰ içerisinde tespit edilmiştir.

a. Yok

- öñi adırılmaklıg busuşum y(e)me yok. (R-M 609/8-9)

(Ayrılık endişem de yok.)

- muntada adın takı öñi aş içgü yok kim bu alañurmış aç barsıg tırgürgülük. (R-M 610/16-18)

(Bundan başka da yiyeceği içeceği yoktur ki bu güçsüzleşmiş aç kapları diriltsin.)

- inçip yene adınaguka asıg tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur erki. (R-M 611/14-16)

(Bununla birlikte başkasına fayda sağlayacak bilgili (ve) aydın gözümüz yoktur belki.)

- [...sint]jede adın biziñe umug ina[g bolt]açı tınl(ı)g arıtı yok. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 20-21)

(Senden başka bize umut olacak canlı asla yoktur.)

- meniñ isig özümke ançakıya y(i)me yilinmekim yapşınmakım yok. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 28-29)

(Benim canıma birazcık bile bağlılığım yok.)

- adın kişi aşamak törüsi yok. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 21-22)

(Başkasının baş etmesi(nin) törede yeri yoktur.)

- ara turtaçı yok. (Mz. 666 ö. 13-14)

((Bana) yardım edecek yok.)⁴³¹

- ol savıg y(i)me menin tükel sözlegülük küçim yokı. (Mz. 666 a. 17-18)

(O sözü tamamıyla söylemeye benim gücüm yok.)

⁴²⁹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 909.

⁴³⁰ Ölmez, **a.g.m.**, s. 306. Bu anlama dair örnekler için bkz. “çıgay” maddesi.

⁴³¹ Serkan Şen “ara tur-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmiş ve “yardım et-” anlamını vermiştir, bkz. **a.g.e.**, s. 70.

- ay kim s(e)n negülük k(e)ntü özün ök biziñ üstün altın tag tişim(i)zke yokı bolgalı keltiñ? (Mz. 670 ö. 20-22)

(Ey sen kimsin, nasıl kendiliğinden bizim üstlü altı dağ (gibi) dişimizde yok olmaya geldin?)

- anıñ utru turtaçı yok. (U 452 a. 21)

(Ona karşı duracak yok.)

- kazğanç nāñ tariğ tarımağda ädgü yoq. (PKP XIII/2-3)

(Kazanç (için) hiç ekip biçmekten iyisi yok(tur).)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(DKPAM 311, 345, 3542)

b. (bar yok) Yokluk⁴³²

- amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin. (R-M 622/19-20)

(Sevgili çocuklarımı arayayım; varlığını, yokluğunu öğreneyim.)

- biltürüñ maña b(e)lgülüg barın yokın oglumnuñ. (R-M 633/18-19)

(Oğlumun varlığını yokluğunu bana açıkça anlatın.)

72. Yol

a. Yol

- y(e)me ök körtiller ançulayu <ok> akmış kanı yol bolup yadılmışın öñi öñi. (R-M 631/18-20)

(Akan kanın yol olup farklı farklı (yerlere) aktığını gördüler.)

- üzeliksiz yolug küseyü kut koluntı bir köñülin kutgarguka kinki ödte. (R-M 639/2-4)

(Daha üstü olmayan yolu dileyerek tek bir düşünceyle gelecek zamandaki(leri) kurtarmak için, kurtuluş için yalvardı.)

- koşuglug kañlın yol körü bir uçlug köñülin teggeli etözin kemişmiş orunka. (R-M 641/13-16)

⁴³² İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “bar yok” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 255.

(Koşulmuş arabayla gönülden bir olanlarla (prensini) bedenini terk ettiği yere varmak için yola çıktılar.)

- yolta tuşdı iki oğlanın. (R-M 641/16-17)

(Yolda iki oğullarına rastladılar.)

- tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrısı burhan asankılıg yolta bodıs(a)t(a)vlar yorigınta yoriyur erken... (Mz. 666 a. 20-22)

(Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha sayısız yolda Bodhisattvaların yolunda yürüyorken...)

- ötrü êlig beg dört beltir yolta yoriyu... (Mz. 670 ö. 2-3)

(Sonra hükümdar dört yol ağzında yürüyorken...)

- maitrê bodıs(a)t(a)v yaşomaitrê bodıs(a)t(a)v birle kök kalık yolınça yoriyu k(e)ltiler. (U 452 ö. 19-21)

(Bodhisattva Maitreya, Bodhisattva Yaşomitra ile gökyüzü yolu boyunca yürüyerek geldiler.)

- ol lenxua yoluğ yoğuru usar siz... (PKP XXXIX/1-2)

(O linhua yolunu geçebilirsiniz...)

- kırtulmak yolka tãginãlim. (PKP LII/1-2)

(Kurtuluş yoluna ulaşalım.)

- tãñrısı üntäyü yol ayu berdi. (PKP LX/6-7)

(Tanrısı seslenerek (ona) yol(u) anlatıverdi.)

- ötrü kıpığcı ãr turğurup yolta öñi olğurtı. (PKP LXVI/1-3)

(Sonra kapıcı (onu) kaldırıp yoldan farklı (yere) oturttu.)

b. Varlık şekli

- [üç] y(a)vlak yolta togarlar. (Mz. 666 a. 14-15)

(Üç kötü varlık şeklinde doğarlar.)

73. Yorig

a. Yol

- bodis(a)t(a)v[lar] yoriginta burkan kutin <bulguluk> tıtaglarta yoridim. (R-M 643/8-10)

(Bodisatvalar yolunda Buddha lutfuna ulasmak sebebiyle yurudum.)

- tikel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan asankilig yolta bodis(a)t(a)vlar yoriginta yoriyur erken... (Mz. 666 a. 20-22)

(Mukemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha sayısız yolda Bodisatvaların yolunda yuruyorken...)

b. Yuruyuş

- arslanların yorigin yorip uçayan balıkniŋ kidininte turup inaru berü yorıdı. (Mz. 670 ö. 1-2)

(Aslanların yuruyuşuyle yuruyup Ujjayinī (adlı) şehrin kuzeyinde durup ileriye geriye yurüdü.)

74. Yumşak

Temel anlamı “yumuşak”⁴³³ olan somut anlamlı kelime, nitelediği göstergeye göre somutlaşarak soyut anlamlar kazanmıştır.

a. Yumuşak

- yiti enükleri avıp meñ yumşak tilegü og teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yine öz enüklerin yigeli kılınur. (R-M 610/3-7)

(Yedi yavrusu (onu) çevreleyip yumşak bir yiyecek arayıp da bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.)

⁴³³ Wilkens, a.g.e., s. 920.

b. Tatlı

- ol rakşas barıp edgü yumşak savlar⁴³⁴ sözlep erüş üküş tınl(ı)glarığ ölürür. (Mz. 775 ö. 1-2)

(O şeytan gelip güzel, tatlı sözler söyleyerek pek çok canlıyı öldürür.)

⁴³⁴ Serkan Şen “yumşak sav” tamlamasını deyim olarak kabul edip “güzel, gönülçelen söz” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 213

ALTINCI BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ ÇATIKLERİNDE ÇOK ANLAMLI FİİLLER

1. Aç-

a. Açmak

- aviş tamulug mat[ar] agz[ın] ulug açıp [...] (Mz. 666 a. 7-8)

(Avici cehenneminde Matar (adlı) canavar ağzını geniş(çe) açarak...)

b. Çözmek

- yettinç kün temir sua açtı. (XXXIII/3-4)

(Yedinci gün demir zinciri çözdü.)

2. Açın-

a. Bakımını sağlamak, geçimini sağlamak

- ol ödün udçı är öz ävinä elitti açıntı ävintäki ulug kiçigkä tutuztı artuķ ädgü açınıñlar
tep bir ay artuķ açıntı. (PKP/LXVII/5-LXVIII/2)

(O zaman çoban kendi evine getirdi, (ona) baktı. Evindeki büyük(ten) küçüğe “Artık
(ona) iyi bakacaksınız” diyerek tembih etti. Bir aydan fazla bakımını sağladılar.)

- men amtı bu ärig elitäyin borluķumın közädzün anta açınayın. (PKP LXXIII/2-4)

(Ben şimdi bu adamı götüreyim, bahçemi korusun, orada bakayım.)

b. Koruyup kollamak, gözetmek

- tünle küntüz isig özüñ[üzde] artukrak açını küyü küzetü tutduñ. (Mz. 42 + Mz. 92 ö.
14-16)

(Gece gündüz kendi canından daha fazla gözeterek sürekli koruyup kolladın.)

3. Adırıl-/Adrıl-

Temel anlamı “ayrılmak” olan “adrıl-” fiili, ad aktarması yoluyla “hayattan ayrıl-, öl-” anlamlarını kazanmıştır.⁴³⁵

a. Ayrılmak

- balık suvıntın adırılıp isig kumda agınamış teg yirte agınayu inça tip yıgladı. (R-M 626/11-14)

(Balığın sudan çıkıp sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanarak şöyle ağladı.)

- kalmış iki kençlerim öñi adırılıp antı[rıtın] y(e)me basıtıp busuşka emgeklig ootın örtenmişler. (R-M 641/7-10)

(Kalan iki çocuğum oradan ayrılarak kederle ezilip ızdırap ateşiyle yanmışlar.)

b. Hayattan ayrılmak, ölmek

- bu yertinçü törüsi antağ ol amrak yemä adrılur sevig yemä säşilür. (PKP LXXVIII/4-6)

(Bu dünyanın âdeti böyledir, sevilen de ölür seven de ölür.)

4. Al-

a. Almak⁴³⁶

- ötrü kurımış katıg kemiş alıp anı üze ömgen tamırın sançıp... (R-M 616/20-21)

(Sonra kurumuş sert kemiş alıp onu şah damarına sokup...)

- sizlerniñ özünüzlerni satgın alayın. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 1-2)

(Sizlerin canlarınızı satın alayım.)

- kılıçın t[ar]tıp altı. (Mz. 42+ Mz. 92 a. 31-32)

(Kılıcını çekip aldı.)

- amtı köñülçä alıñ barça poşı berin. (PKP XVI/5-7)

⁴³⁵ Klaus Röhrborn, “adrıl-” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**, (Çevrimiçi), <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A00043>, (Erişim Tarihi: 01.07.2024).

⁴³⁶ Kelime tek başına kullanıldığı gibi “tartıp al-, satgın al-, alıp bër-” birleşik fiil grupları içerisinde de tespit edilmiştir.

(Şimdi isteğinizce alın hepsini sadaka verin.)

- yettinç kün ärdini alıp beräyin. (PKP L/1-2)

(Yedinci gün mücevheri alıp vereyim (teslim edeyim).)

- çintämäni ärdini alıp söküp teginkä berdi. (PKP L/8-51/1)

(Çintamani mücevherini alıp sökerek prense verdi.)

- bu çintämäni ärdini alıp siziñä poşı berür men. (PKP LI/3-5)

(Bu Çintamani mücevherini alıp size sadaka (olarak) veriyorum.)

- başıntaķı ärdini alıp inisiñ berdi. (PKP LV/8-56/1)

(Kafasındaki mücevheri kardeşine teslim etti.)

- ekki közintäki sışın alıp ķodtı. (PKP LXV/8-66/1)

(İki gözündeki şişi alıp koydu.)

b. Çalmak, gasp etmek

- oğrı almazun tep tedi. (PKP LVI/2)

(Hırsız çalmasın, dedi.)

c. Bulmak, elde etmek

- arıg semek içinte kolup alıp sogık suv bükürtüm saçdım olarka. (R-M 640/9-11)

(Orman içinde soğuk su dileyerek bulup onlara serptim.)

- yegräk çintämäni ärdini alğalı barayın. (PKP XXXV/1-2)

(Daha iyi Çintamani mücevheri bulmak içim gideyim.)

d. (yörgeyü al-) Kuşanmak, sarmak

- ol ok etözin yörgeyü alıp altın aviş tam[u]ka tartıp iltü bartı. (Mz. 666 ö. 24-25)

(O vücudunu sararak aşağıdaki Avici cehennem(in)e çekip götürdü.)

- t(e)[ñride]m tonın biliñe yörgeyü alıp intradanu yasın ilginte tutup... (U 452 ö. 15-16)

(Kutsal kıyafetini beline kuşanıp Indradhanus yayını elinde tutup...)

5. Aşa-

a. Tadını çıkarmak, tadına varmak

- biş yüz kızlar kuvragın tegirmileyü kavzaıp aşayır erken birkerü meñi ilinçü ır oyun.
(R-M 632/14-17)

(Beş yüz kız topluluğuyla çevresi sarılıp eğlence (ve) oyunun hep beraber tadını çıkardılar.)

b. (hürmetleri) Kabul etmek

- yetti kün lölär tapagın uduğın aşadı.⁴³⁷ (PKP L/4-5)

(Yedi gün ejderhalar(ın) hizmetleri(ni), hürmetleri(ni) kabul etti.)

c. (acı, ceza) Çekmek

- ol ayıg kılınç tüşin kentü özi aşayur adın kişi aşamak törüsi yok. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 20-22)

(O günahın cezasını kendisi çekmelidir. Başkasının (cezası) çekmesi(nin) törede yeri yoktur.)

6. Avla-

a. Avlamak

avçı keyikçi [...]L'R avlaguluk yërke te[gip]... (Mz. 756 ö. 2-3)

(Avcı avlanacağı yere ulaşır...)

- ülgüsüz sansız keyiklerig avlap ölürti. (Mz. 756 a. 23-24)

(Sayısız geyiği avlayıp öldürdü.)

- ötrü ol d(a)ntipalè èlig alp[ı] alpagutı birle keyik avlap yortup arasın ta ol biş yüz sığınla[rıg tegriglep] [a]vlap... (Mz. 756 a. 30-33)

(Sonra o Hükümdar Dañdāpala serdarları ile geyik avlayıp koşarken o beş yüz geyiği çevreleyerek avlayıp...)

⁴³⁷ Serkan Şen “tapıg udug aşā-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul edip “hürmet gör-, hizmet al-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 178.

b. (tegirmileyü avla-) Etrafını çevirmek, etrafını sarmak

- tegirmileyü {W} avlap inçe tip tidiler. (Mz. 670 ö. 19-20)

((Onu) çevreleyip sararak şöyle dediler.)

- üküş yekler rakşas[lar... teg]irmileyü avlap ilteler. (Mz. 811 ö. 16-17)

(Çok fazla şeytan çepeçevre sarıp (onu) zorla götürdüler.)

- kalın yekler tegirmileyü avlap [i]lteler ergey. (U 452 ö. 5-6)

*(Sayısız şeytanlar çepeçevre sarıp (onu) zorla götürecekler.)*⁴³⁸

7. Ay-

İncelenen metinlerde “söyle-, de-” anlamları dışında “ay-” fiili, tek bir örnekte “sözle- ay-” ikilemesi⁴³⁹ içerisinde bağlam etkisiyle “cevap ver-” anlamıyla tespit edilmiştir.

a. Söylemek, demek, konuşmak

- ögük {WK} keyem bar mu ermiş aysun maña adırtlıg. (R-M 636/7-9)

(Yavrum hayatta mıymış, bana açıkça söylesin.)

- öñi öñi kazganç kılmak ayu berdilär biri ayur kazganç nän tarıg tarımağda ädgü yok kim bir tarısar miñ tümän bolur biri ayur koy yılkı egidsär yılıña aşılar bay bolur biri ayur öñtün kedin satıgğa yuluğğa barsar bay bolur. (PKP XIII/1-XIV/1)

(Farklı farklı kazanç elde etmek (için yolları) anlatıverdiler. Biri dedi (ki): “Kazanç (için) hiç ekip biçmekten iyisi yok(tur). Kim bir ekin ekerse (o) bin, on bin olur.” Biri dedi (ki): “(Kişi) koyun, yük hayvanı beslerse yıldan yıla büyür, zengin olur.” Biri dedi (ki): “(Kişi) doğuya batıya ticarete giderse zengin olur.”)

- tängisi üntäyü yol ayu berdi. (PKP LX/6-7)

(Tanrısı seslenerek (ona) yol(u) anlatıverdi.)

- anta al çäviş ayu bergäy men. (PKP LXXV/1-2)

(Orada ben yöntem(i) anlatıvereceğim.)

⁴³⁸ “Pek çok şeytan (onun) etrafını çevirip (ona) saldıracaklar.”, bkz. Elmalı, **a.g.e.**, s. 277.

⁴³⁹ Ölmez, **a.g.e.**, s. 287.

b. Cevap vermek

- kamag kişiler bir yañlıg sözlediler aydılar. (R-M 635/16-17)

(Bütün kişiler aynı şekilde cevap verdiler.)

8. Ayıt-

a. Sormak, bilgi almak, danışmak

- ötrü içisi tiginke bu bars negü yiyür uzatıkı aş negü ol tip ayıtdı. (R-M 610/10-12)

(Bunun üzerine abisi prense: “Bu kaplan ne yiyor, normal zamandaki yemeği nedir?” diye sordu.)

- ögümüz kañımız bizine utru körüp ayıtsar... (R-M 620/4-5)

(Annemiz babamız bizi görüp sorarlarsa...)

- m(a)has(a)tvı kanta ermiş tip ayıtu y(a)rılıkadı. (R-M 624/7-8)

(“Mahāsattva neredeymiş?” diye sordu.)

- ilig beg katunı birle aşukup inça tip ayıtdı. (R-M 624/13-14)

(Hükümdar karısıyla birlikte aceleyle şöyle sordular.)

- yaşları aka yığılayu ayıtdılar kişiğe. (R-M 635/8-9)

(Gözyaşları akıp ağlayarak insanlara sordular.)

- yaşı aka töküldi elig bağkä ayıtdı. (R-M 636/6-7)

(Gözyaşı döküldü, hükümdara sordu.)

- kaçı kan inçä tep ayıttı. (PKP V/1-2)

(Han babası şöyle diyerek sordu.)

- anta ötrü atlıg yüzlügkä inçä tep ayıttı. (PKP XII/4-6)

(Ondan sonra seçkin kişiler şöyle deyip sordu.)

- ötrü tegin kim sizlär tep ayıttı. (PKP XLI/4-5)

(Sonra prens, “Sizler kimsiniz?” diyerek sordu.)

- tegin ayıtsar kapağçı kırkın biz tedilär. (PKP XLII/4-6)

(Prens sorduğunda “Biz bekçi kadınlarız.” dediler.)

- sizlär lölär kanı künçuyı mu sizlär ayıtsar... (PKP XLIII/4-5)

(“Sizler ejderhalar hanı(nun) prensesi misiniz?” diye sorunca...)

- ötrü tegin inçä tep ayıttı. (PKP LIII/3-4)

(Sonra prens şöyle diyerek sordu.)

- ötrü eçisi teginkä inçä tep ayıttı. (PKP LIV/7-8)
(*Sonra abisi prense şöyle diyerek sordu.*)
- udçı är körüp inçä tep ayıtdı. (PKP LXVI/3-4)
(*Çoban bakıp şöyle diyerek sordu.*)
- balık uluşta bilgälärkä ayıtıp... (PKP LXXIV/1-2)
(*Ülkedeki bilgelere danışıp...*)
- ol közsüz kişi ayığ bilgä tetir aña ayıtıñ. (PKP LXXIV/5-6)
(*O kör kişi (için) çok bilge denir. Ona danışın.*)

b. Söylemek, demek

- edgü edgü ogluma ogşatı sèzik ayıtdıñ. (Mz. 766 a. 23-24)
(*İyi, iyi! Ey evladım benzer şüpheyi söyledin.*)

c. Rica etmek⁴⁴⁰

- ol üç tigitler hua çeçek tüş yemiş evidgeli ataları ilig begke ötünüp ayıtıp kaltılar. (R-M 608/10-12)
(*O üç prens çiçek, meyve, yemiş toplamak için babaları (olan) hükümdardan rica edip durdular.*)

9. Bar-

a. Varmak, ulaşmak, gitmek, ilerlemek⁴⁴¹

- ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/17-18)
(*Sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.*)
- akuru akuru barska yakın bartı. (R-M 616/22)
(*Yavaş yavaş kaplana yaklaştı.*)
- ol bars yatur orunka bartılar. (R-M 619/9-10)
(*O kaplanın yattığı yere gittiler.*)

⁴⁴⁰ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “ötün- ayıt-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir.

⁴⁴¹ Kelimenin birleşik fiil grupları içerisinde kazandığı anlamlar; yorıp bar-“uzaklaşıp git-”, yakın bar-“yaklaş-, yakınından git-”, atlanıp bar-“ata binip git-”, tèzip bar-“kaç-, kaçıp git-”, kirip bar-“içeri gir-” şeklinde tespit edilmiştir.

- öñi yorıp bartılar. (R-M 620/11-12)

(Ayrılıp uzaklaştılar.)

- tiginimiz keçdi tip kaçan bartı yorıñlar kanta ol istelim. (R-M 620/13-15)

(Prensimiz gecikti, nereye gitti, hadi gidelim, nerededir arayalım.)

- közinte tolu yaşı birle t(e)rkil ilig begke barıp... (R-M 622/6-7)

(Gözü yaşla dolu hemen hükümdara gidip...)

- öñi öñi yadılıp orun orun sayu tilegeli istegeli bartılar. (R-M 622/22-623/1)

(Farklı farklı (kısımlara) ayrılıp her yerde (prensleri) aramak için gittiler.)

- üç ögüklerim birkerü tapıgçılar birle kamagun yumgı bartılar arıgka ilinçü meñi kılğalı. (R-M 623/20-22)

(Üç çocuğum hizmetçileri ile hepsi birlikte eğlenmek için ormana gittiler.)

- ol kamışlıg arıgka tavrak bartılar. (R-M 625/6-7)

(O kamışlı ormana çabucak ulaştılar.)

- yene ötrü bartılar teriñ taglar içinte. (R-M 631/9-10)

(Sonra vadi (ve) dağlar içinde ilerlediler.)

- bar mu idi bilteçi barmış yerin adırtlıg b(e)lgülüg. (R-M 635/12-13)

(Gittiği yeri ayrıntılı, açıkça bilen var mı?)

- yakın bartı k(e)ntü özi katun kamılmış orunka. (R-M 636/1-2)

(Kendisi eşinin bayıldığı yere yaklaştı.)

- ikegü birle atlanıp tilegeli arıgka baralım. (R-M 636/18-19)

(İki(miz) birlikte ata binip aramak için ormana gidelim.)

- terkin tavratik(ı)ya bartılar. (R-M 636/21-22)

(Çabucak vardılar.)

- yaguk barıp içkerü ilig begniñ üskinte yaşı aka yıglayu ötrü inça tip ötünti. (R-M 638/10-13)

(İçeri doğru yaklaşıp hükümdarın önünde gözyaşları akıp ağlayarak, şöyle diyerek arz etti.)

- m(e)n amtı t(e)rk barayın. (R-M 641/10-11)

(Ben şimdi çabucak gideyim.)

- bartılar ol ta[gka etözin titmiş ıdalamış] orunka. (R-M 641/21-22)

(Bedeni(ni) bıraktığı yere, o dağa vardılar.)

- busuşlugın bartılar kañlıda olurup balıkka. (R-M 642/10-11)

(Arabada oturarak şehre kederle ulaştılar.)

- arıg simekte avka atlanıp bartı. (Mz. 756 a. 22-23)

(Ormanda avlanmak için yola koyuldu.)

- [... yakın yagu]k barıp inçe [tip ötüntiler ...] (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 10-11)

(Yanına yaklaşıp şöyle diyerek arz ettiler.)

- d(a)ntipalè êligke [bar]ıp sizlerke isig öz bireyin. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 31-32)

(Hükümdar Dañdāpala 'ya gidip sizlere yaşam bahşedeyim.)

- ol yekler arasına kirip bartı. (Mz. 670 ö. 17-18)

(O şeytanların arasına girdi.)

- ötrü êlig beg t(e)rkin ök ol rakşasıg tilegeli bartı. (Mz. 775 ö. 11-12)

(Sonra Hükümdar aceleyle o şeytanı aramak için gitti.)

- amrak begim mēni o[run]ta yatguru kodup kança bargalı sakınur siz. (Mz. 775 ö. 18-20)

(Sevgili beyim beni yatağında bırakıp (terk edip) nereye gitmeyi düşünüyorsunuz?)

- anı üçün mēni kodup barır siz. (Mz. 775 ö. 21)

(Onun için beni bırakıp (terk edip) gidiyorsunuz.)

- anta ötrü ç(a)ştanè êlig beg alp katıg yürekin ol rakşasıg tilegeli bartı. (Mz. 775 a. 11-13)

(Sonra Hükümdar Caştana cesur yüreğiyle o şeytanı aramak için gitti.)

- amtı ç(a)ştanè êlig beg közünmez bolup bartı. (U 452 ö. 4-5)

(Şimdi Hükümdar Caştana görünmez olup gitti.)

- amtı biz y(i)me ol edgülüg ç(a)ştanè êligkerü yakın barıp... (U 452 a. 26-27)

(Şimdi biz o faziletli Hükümdar Caştana 'ya doğru yaklaşıp...)

- iki[si barça] ç(a)ştanè êlig tapa bartılar. (U 452 a. 30-31)

(İkisi birlikte Hükümdar Caştana 'ya doğru yaklaştılar.)

- ağıçı başçısı ağıçılar birär ödün öñi barzun. (PKP IX/7-X/1)

(Hazinecibaşısı, hazinedarlar bir süreliğine başka (yere) gitsin.)

- kırtguçılar yığlayu barsar... (PKP X/5-6)

(Dilenciler ağlayarak gidince...)

- öñtün kedin satıgka yuluğka barsar bay bolur. (PKP XIII/7-XIV/1)

((Kişi) doğruya batıya ticarete giderse zengin olur.)

- nā üçün ölüm yerka barır? (PKP XVI/7-8)

- (Neden ölüm yer(in)e gidiyorsun?)*
- yarlıg bolzun tıdmazun barayın. (PKP XIX/1)
(Buyruk versin, engel olmasın, gideyim.)
 - barmağay sen. (PKP XIX/3)
(Gitmeyeceksin.)
 - kim taluyka barayın tesär kirinlär. (PKP XXII/1-2)
(Kim “Okyanusa gideyim” diyorsa gitsinler.)
 - ädgü ögli teginkä kulluk barır. (PKP XXIII/3-4)
(İyi düşünceli prene hizmet(e) gidiyoruz.)
 - beşär yüz ärin barıp esän tükäl kälmiş erti. (PKP XXIV/2-3)
(Beş yüz adamla gidip (hepsiyle) sağ salım dönmüştü.)
 - ol ödün tegin özi barıp... (PKP XXIV/8-XXV/1)
(O zaman prens kendisi gidip...)
 - ol üküş tınlıglar barıp ölügey. (PKP XXVI/7)
(Çokça canlı (oraya) gidip ölürler.)
 - bir barsar yarağay mu? (PKP XXVI/7-8)
(Bir (kişi) gitse uygun mu?)
 - birlä barıñ. (PKP XXVII/6)
(Birlikte gidin.)
 - amtı eçim taluyka barıp... (PKP XXIX/1-2)
(Şimdi abim okyanusa ulaşır...)
 - amtı birlä barayın. (PKP XXIX/5-6)
(Şimdi beraber gideyim.)
 - eçim tegin ölüm yerkä barır. (PKP XXIX/7-8)
(Abim prens, ölüm yer(in)e gider.)
 - men yemä barayın. (PKP XXX/2)
(Ben de gideyim.)
 - ötrü barsar bargıl tep yarlıgkadı. (PKP XXX/6-7)
(Sonra “Gidersen git!” diye buyurdu.)
 - sizlär barıñlar. (PKP XXXIV/8)
(Sizler gidin.)
 - yegräk çintämäni ärdini alğalı barayın. (PKP XXXV/1-2)

(Daha iyi Çintamani mücevheri bulmak içim gideyim.)

- amrak kadaşım eşin tuşuñ biziñ beş yüz ärän kaçça bardı? (PKP LIII/4-6)

(Sevgili kardeşim, eşin dostun, bizim beş yüz insanımız nereye gitti?)

- bu kaçça bargay? (PKP LVII/6)

(Bu nereye gidecek?)

- täzip bardı. (PKP LIX/7)

(Kaçıp gitti.)

- ötrü udçı ärkä barayın tep tedi udçı är näglük barıg-sadıñaz köñlünüzni kim bertdi barmañ tep tedi. (PKP LXVIII/6-LXIX/2)

(Sonra çobana “Gideyim.” diye söyledi. Çoban, “Neden gitmek istediniz, gönlünüzü kim kırdı? Gitmeyin.” diye söyledi.)

- ötrü tegin ol borluqçı är birlä bardı. (LXXVIII/7- LXXIX/1)

(Sonra prens, o bahçıvan ile gitti.)

b. Dönmek, gelmek

- bizni birle barmadın. (R-M 620/3-4)

(Bizimle dönmedin.)

- ol rakşas barıp edgü yumşak savlar sözlep erüş üküş tınl(ı)glarig ölürür. (Mz. 775 ö. 1-2)

(O şeytan gelip güzel, tatlı sözler söyleyerek pek çok canlıyı öldürür.)

- amtı men bu ärdini birlä barsar men kamağ tınlıglarğa artuğ asıg tusu kılıu umağay men. (PKP XXXIV/4-7)

(Şimdi ben bu mücevherle dönersem tüm canlılara çok fayda sağlayamam.)

c. (ajunka bar-) Varlık şekline geçmek

- muntada ulatı yılkı ajunıña barmış keyiklerniñ ülgüsüz üküş korkınçları. (Mz. 756 ö. 14-16)

(Böyledir başka hayvan varlığına geçmiş geyiklerin sayısız korkuları.)

d. (katıp bar-) Katılaşmak

- kanı katıp barır. (Mz. 794 a. 12-13)

(Kanı katılaşır.)

e. (*iltü bar-*) Başka bir yere götürmek, sevk etmek

- ol ok etözin yörgeyü alıp altın aviş tam[u]ka tartıp iltü bartı. (Mz. 666 ö. 24-25)

(*O vücudunu sararak aşağıdaki Avici cehennem(in)e çekip götürdü.*)

f. (*ertip bar-*) (zaman) Geçmek, geçip gitmek

- ıaltı altı kün ertip bardı. (PKP XX/1-2)

(*Bu şekilde altı gün geçip gitti.*)

g. (*sekriyü bar-*) Sıçramak, zıplamak

- anta ötrü ç(a)ştanê {Y} elig beg bar küçin üntürüp tölükin sikriyü barıp... (Mz. 670 a. 9-11)

(*Sonra Hükümdar Caştana tüm gücünü öne çıkarıp, (tüm) kuvvetiyle sıçrayarak...*)

h. (*ilinçüke bar-*) Eğlenilecek yere gitmek⁴⁴²

- taşdın tagda arıgda ilinçüke bartı. (R-M 608/7-8)

(*Dışarıya dağa, ormana eğlenceye gitti.*)

10. Bat-

Temel anlamı “bat-”⁴⁴³ olan fiil, somutlaştırılarak soyut olan göstergeler için de kullanılmıştır.

a. Batmak

- erü erü [kömülti teriñ] batıp toprakda. (R-M 643/20-21)

(*Yavaş yavaş toprakta derin(ce) batarak gömüldü.*)

- ötrü ol astup ikileyü yene yirke batıp közünmez boltı. (R-M 644/16-17)

(*Sonra o anıt tekrar yere batarak görünmez oldu.*)

⁴⁴² Serkan Şen “ilinçüke bar-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul eder, bkz. **a.g.e.**, s. 109.

⁴⁴³ Wilkens, **a.g.e.**, s. 150.

b. Üzüntülü olmak, kederli olmak

- kamag birkerü yığılıp sıgtaşdılar kamagun busuşka batıp köñülleri. (R-M 632/7-9)
(*Hepsi beraber toplanıp, hepsinin gönülleri kedere boğularak feryat ettiler.*)

c. Gark olmak

- çommuş batmış erür m(e)n busuşlug taluy içinte. (R-M 634/1-3)
(*Keder deniz(inin) içine dalmışım, gark olmuşum.*)
- busuşlug taluy içinte teriñ batıp köñülleri... (R-M 639/19-20)
(*Keder deniz(inin) içine gönülleri iyice gark olarak...*)

11. Bekle-

a. Bağlamak

- elgin adakın bāklāp kınlıkta urdılar. (PKP LXIII/5-6)
(*Elini ayağını bağlayıp hapishaneye attılar.*)

b. Saklamak, muhafaza etmek

- kaçan tapıg udug kılğuluk törüsün ertdürtükde ötrü astup içinte beklediler. (R-M 627/19-21)
(*Saygı gösterme törenini tamamladıktan sonra (onu) anıt içinde sakladılar.*)
- yiti erdinig itiglig [ol] şarırığ bekledi ham(a)tsıda urup. (R-M 642/8-9)
(*Yedi mücevherle süslenmiş o kutsal emanetleri kutsal kutuya koyup sakladı.*)

12. Belgürt-

Temel anlamları dışında “belgürt-” fiili, tek bir örnekte bağlam içerisinde “belirt-” anlamıyla tespit edilmiştir.

a. Meydana getirmek, yaratmak, ortaya çıkarmak

- biznide adın kim bolgay muña yaraglıg aş içgü b(e)lgürtdeçi. (R-M 611/1-3)
(*Bizden başka kim buna uygun yiyecek içecek yaratır olacak?*)
- körk meñiz belgürtüp biltizmedin üküş tınl(ı)glarığ ölürüp... (Mz. 775 ö. 7-8)

(Güzel yüz(ler) yaratıp çok(ça) canlıları öldürüp...)

- amrak katununın körkin belgürtüp élig beg basasın ta yorıy... (Mz. 775 ö. 15-17)

(Sevgili karısının görünüşünü (kendisinde) meydana getirip hükümdarın arkasından yürüyerek...)

- yeklerneñ alın altağın tevin kürin b(e)lgürtmiş yır oyun üni ol. (Mz. 775 a. 18-20)

(Şeytanların hile ile aldatma ile ortaya çıkardıkları şarkının sesidir bu.)

- biltim seniñ utun rakşasa tevin kürin belgürtmiş kılınçıñ (Mz. 775 a. 22-23)

(Anladım ey utanmaz şeytan! Senin hileyle ortaya çıkardığın işlerini...)

b. Belirtmek

- tözümin oğuşumın bälğürti sözläsär inim ölgäy. (PKP LXVII/1-3)

(Kökenimi, soyumu belirtip söylersem kardeşim ölecek.)

13. Bêr-

“Bêr-” fiili, temel anlamları dışında deyim aktarmasıyla kalıplaşarak deyim haline gelen “köñülçe bêr-”, “köñülüg bêr-”, “kiginç bêr-”⁴⁴⁴ birleşik fiil grupları içerisinde yeni anlamlar kazanmıştır.⁴⁴⁵

a. Vermek, (bir şeyi) eline vermek⁴⁴⁶

- t(e)rk bolmışımñıñ tıltagın nomlayı bireyin. (R-M 607/1-2)

(Yaratılışımın sebebini hemen anlatıvereyim.)

- ulug buşı birmekde birtem sever amrak özümün... (R-M 629/10-11)

(Büyük sadaka vermede, büsbütün değerli, kıymetli vücudumu...)

- esirkençsiz boş köñülin buşı birür erti üzüksüz. (R-M 629/19-20)

(Cömert gönlüyle sadaka verirdi sürekli.)

- tarkaru kiterü berinler busuşumuznı köñültin. (R-M 635/14-16)

(Kalbimizden kederimizi uzaklaştırınız, gideriveriniz.)

⁴⁴⁴ Serkan Şen, a.g.e., s. 124-142.

⁴⁴⁵ Bu fiilin yardımcı fiili göreviyle kullanıldığında ortaya çıkan anlamlar; kiterü bêr- “gideriver-”, kutgaru bêr- “kurtarıver-”, ayu bêr- “anlatıver-”, nomlayı bêr- “anlatıver-” şeklinde tespit edilmiştir.

⁴⁴⁶ Kelimenin birleşik fiil grupları içerisinde kazandığı anlamlar; poşı bêr- “sadaka ver-”, alıp bêr- “alıp ver-, teslim et-” şeklinde tespit edilmiştir.

- iy(i)n tınl(ı)glarığ ozguru kutgaru birgüke. (R-M 643/23-644/1)
(*Tüm canlıları kurtarıverebilmek içindi.*)
- antag erser nomlayu bireyin. (Mz. 794 ö. 5-6)
(*Öyle ise anlatıvereyim.*)
- adın ağılık ıoltı, yemä berdi. (PKP VII/3-4)
(*Başka (bir) hazine talep etti, tekrar verdi.*)
- küniñä ayıña munçulayu berip ağılıktaki ağı barım azkına ıaltı. (PKP VII/4-6)
(*Günden güne, aydan aya bu şekilde verdi; hazinedeki servet azıcık kaldı.*)
- ötürü küniñä tıdıgsız berdi. (PKP VIII/5-6)
(*Sonra her gün engelsiz(ce) verdi.*)
- öñi öñi ızğanç kılmak ayu berdilär. (XIII/1-2)
(*Farklı farklı ızanç elde etmek (için yolları) anlatıverdiler.*)
- amtı köñülçä alıñ barça poşı beriñ. (PKP XVI/5-7)
(*Şimdi isteğinizce alın hepsini sadaka verin.*)
- nä kargäkin barça bergäy. (PKP XXII/3-4)
(*Ne gerekliyse hepsini vereceğiz.*)
- beş yüz äränniñ aşu suvu kölüki tağı nä kargäkin alku tükäti beriñ... (PKP XXVIII/2-5)
(*Beş yüz kişinin yemeğı, suyu, binek hayvanı ne gerekliyse hepsini verip...*)
- köñlin poşı bermäk asğı nomladı. (PKP XLVI/6-7)
(*Gönülden sadaka vermenin faydasını açıkladı.*)
- alkuğa beriñ ıdımız. siziñä yemä bergäy. (PKP XLIX/2-4)
(*Hepsine verip yolladık. Size de vereceğiz.*)
- yettinç kün ärdini alıp beräyin. (PKP L/1-2)
(*Yedinci gün mücevheri teslim edeyim.*)
- bu çintämäni ärdini alıp siziñä poşı berür men. (PKP LI/3-5)
(*Bu Çintamani mücevherini alıp size sadaka (olarak) veriyorum.*)
- çintämäni ärdini alıp söküp teginkä berdi. (PKP L/8-LI/1)
(*Çintamani mücevherini alıp sökerek prense verdi.*)
- ärdini maña beriñ men tutayın. (PKP LV/6)
(*Mücevheri bana verin, ben tutayım.*)
- başıntaki ärdinig alıp inisiñ berdi. (PKP LV/8-LVI/1)

(Kafasındaki mücevheri kardeşine teslim etti.)

- tãñrısı üntäyü yol ayu berdi. (PKP LX/6-7)

(Tanrısı seslenerek (ona) yol(u) anlatıverdi.)

- kenrãnü aş berür boltılar. (PKP LXVIII/3-4)

(Söylenerek yemek verir oldular.)

- ol udçı är bir kũñkau tiläp kälürdi berdi. (PKP LXX/2-4)

(O çoban bir kopuz arayıp getirdi, verdi.)

- anta al çäviş ayu bergäy men. (PKP LXXV/1-2)

(Orada ben yöntem(i) anlatıvereceğim.)

b. Bahşetmek

- d(a)ntipalë ëligke [bar]ıp sizlerke isig öz bireyin. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 31-32)

(Hükümdar Dañdāpala 'ya gidip sizlere yaşam bahşedeyim.)

- sizlerke bu balıkka kirgülük küç kūsün kim birti? (Mz. 670 ö. 27-28)

(Sizlere bu şehre girme yetkisini kim bahşetti?)

c. (köñülçe bër-) Gönlünce, dilediğince vermek

- köñülçä berdi. (PKP VII/1)

(Gönlünce verdi.)

d. (köñülüg bër-) Dileğini yerine getirmek

- köñülüg berzün köñlin bertmāñlär. (PKP VIII/4-5)

(Dileğini yerine getirsin, gönlünü kırmayın.)

e. (kiginç bër-) Cevap vermek

- içisi tigin inça tip kiginç birti. (R-M 610/12-13)

(Abisi prens ona şöyle cevap verdi.)

- ol buryukı bu y(a)rlıgı eşidip közinte isig yaşı tökülü busuşlug kadgulugın yıglayu agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki{'}'ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/8-12)

(O kumandan bu buyruğu işitince gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek, kederli (şekilde) ağlayarak, ağzı kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

- bu ötüg sav eşidip nän kiginç berü umadı. (PKP XV/7-8)
(Bu ricayı işitince hiç cevap veremedi.)

f. (ötüg bér-) Rica etmek, arz etmek, ricada bulunmak

- ötürü қаңı eligkä ötüg berdi talu ögүzkä kiräyin tep. (PKP XV/4-6)

(Sonra babası hana “Okyanusa gireyim.” diyerek ricada bulundu.)

- beş yüz satıgçı äranlär terilip içgärü ötüg berdilär. (PKP XXII/8-XXIII/2)

(Beş yüz tüccar toplanıp içeriye rica ettiler.)

- biz ölsär birlä ölür biz kälsär birlä kälir biz tep ötüg berdilär. (PKP XXIII/4-6)

(“Biz ölürsek birlikte ölürüz gelirsek birlikte geliriz.” diyerek arz ettiler.)

- ötrü tegin içgärü inçä ötüg berdi. (PKP XLIII/1-XLIV/1)

(Sonra prens içeriye şöyle rica etti.)

g. (buşı bér-) Bağışlamak

- ol ödün ikinti buryuk ötrü bodıs(a)t(a)v tigin etözin buşı birip neteg kılmış işlerin iyin kezigçe tözü tüketi ötünti. (R-M 624/20-23)

(O zaman ikinci kumandan Bodhisattva prensin vücudunu bağışlayarak yaptığı işleri sırasıyla eksiksiz (olarak) arz etti.)

- kaçan bodıs(a)t(a)vniñ etözin buşı birmiş yir orunka tegdiler erser... (R-M 625/7-9)

(Bodhisattva'nın vücudunu bağışladığı yere geldikleri zaman...)

- bodıs(a)t(a)vniñ etözin buşı birmiş arıgka... (R-M 642/1-2)

(Bodhisattva'nın vücudunu bağışladığı ormana...)

- bu adadın ozgurup [biz]iñe isig öz buşı birgil. (Mz. 42+ Mz. 92 ö. 24-25)

(Bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bizim için canı(nı) bağışla.)

- ulug elig b[ege biş] yüz sığınlarka isig öz buşı birsün. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 15-16)

(Ey, yüce hükümdar! Beş yüz geyiğe canlarını bağışlayın.)

14. Bil-

a. Bilmek, haberdâr olmak

- bar mu idi bilteçi barmış yerin adırtlığı b(e)lgülüg. (R-M 635/12-13)

(Gittiği yeri ayrıntılı, açıkça bilen var mı?)

- bir bilgä nom bilir är inçä tep tedi. (PKP XIV/2-3)

(Bir bilgi, gelenek bilen kişi şöyle diyerek söyledi.)

b. Anlamak, farkında olmak

- ananda sizler inça bilinler. (R-M 627/22)

(Ey Ānanda! Sizler öyle biliniz.)

- muñkul bolup kal telve tuymaz bilmez boltılar. (R-M 632/3-4)

(Şaşırıp, delirip algılamaz, anlamaz oldular.)

- una amtı bi[l]iñ toyınlara. (R-M 643/16-17)

(İşte şimdi biliniz ey rahipler!)

- biltim seniñ utun rakşasa tevin kürin belgürtmiş kılınçıñ [...] (Mz. 775 a. 22-23)

(Anladım ey utanmaz şeytan! Senin hileyle ortaya çıkardığın işlerini [...])

c. Öğrenmek, bilgi edinmek

- amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin. (R-M 622/19-20)

(Sevgili çocuklarımı arayayım; varlığını, yokluğunu öğreneyim.)

d. Kabul etmek

- anın inça bilmiş k(e)rgek etöz erser b(e)ksiz meñüsüz titir. (R-M 613/13-14)

(Bunun için şöyle kabul etmek gerek: Vücut ise dayanıksız (ve) geçicidir.)

e. Tanınmak

- buluñ yıñak kararıp körgeli bilgeli bolmadı. (R-M 630/20-21)

(Her taraf kararıp görünmez tanınmaz oldu.)

15. Bilin-

a. Bilinmek, anlaşılmak

- ögümin köñülümin içgınıp muñkul bolup bilinmez m(e)n. (R-M 624/17-18)

(*Aklımı, bilincimi kaybedip, şaşırıp (ne yapacağımı) bilmiyorum.*)

- öglerin köñüllerin içgınıp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltılar. (R-M 625/15-17)

(*Akallarını, bilinçlerini kaybedip artık nasıl davranacakları bilinmez oldu.*)

- kântü bilingäy erinç. (PKP X/1)

(*Kendisi anlayacaktır.*)

b. Aklı başında olmak, bilinçli olmak⁴⁴⁷

- açığıña umadın öğin köñülin içgıntı tuyenmadı bilinmedi. (R-M 634/15-16)

(*Acısına dayanmayıp, aklını, bilincini kaybetti.*)

16. Bol-

“Bol-” fiili temel olarak, “ol-, ortaya çık-”⁴⁴⁸ anlamlarını taşımaktadır. Fakat esas olarak yardımcı fiil göreviyle kullanılmasıyla pek çok yan anlam kazanmıştır. Bu birleşik fiil gruplarından bazıları deyimleşmiştir.

a. Olmak, ortaya çıkmak, görünmek⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “bilin- tuyen-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 257.

⁴⁴⁸ Wilkens, **a.g.e.**, s. 187.

⁴⁴⁹ “Bol-” fiilinin birleşik fiil grubu içerisinde kazandığı anlamlar; közünmez bol- “görünmez ol-”, tolu bol- “dol-”, bar bol- “var ol-” ezüg bol- “hayırlı ol-, iyi ol-”, meñilig bol- “mutlu ol-”, yok bol- “yok, var olma-”, yarlıg bol- “sefil ol-, perişan ol-”, yerçi bol- “rehber ol-”, tamulug bol- “cehennemlik ol-”, bilinmez bol- “bilinmez ol-”, kan bol- “han ol-”, tigin bol- “prens ol-”, ağırlıg bol- “değerli ol-”, uçuz bol- “değersiz ol-”, bay bol- “zengin ol-”, muñ tağ bol- “dert ol-”, edliksiz bol- “değersiz ol-”, toz toprak bol- “toz toprak ol-”, kan bol- “kana-”, belgölüg bol- “belli ol-”, -”, eş bol- “arkadaş bol-”, kadaş bol- “kardeş ol-”, tünür büşük bol- “dünür ol-”, bultaçı bol- “bulacak ol-”, bilgeli bolma- “tanınmaz ol-”, bilmez bol- “anlamaz ol-” şeklinde tespit edilmiştir. “Bol-” fiilinin birleşik fiil kullanımları için bkz. Hacer Tokyürek, **Eski Türkçede (VIII. yy. - XII. yy) Yardımcı Fiiller**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

- inça bolmasun k(a)ltı bu arıg semek içinte kadir yavlak keyikler bar bolup biz yokadguluk emgengülük bolmalım. (R-M 608/19-21)
(Öyle olmasın ki bu orman içinde vahşi ve kötü hayvanlar var olup da biz yok olacak(lardan), acı çekecek(lerden) olmayalım.)
- tek biziñe neçökin erser amraklartın adırılğuluk emgek bolmasun. (R-M 609/2-3)
(Sadece bir şekilde bize sevdiklerimizden ayrılık acısı olmasın.)
- muntada kez irinç tınl(ı)g bolgay mu? (R-M 610/8)
(Bundan daha acınacak canlı olur mu?)
- biznide adın kim bolgay muña yaraglıg aş içgü b(e)lgürtdeçi. (R-M 611/1-3)
(Bizden başka kim buna uygun yiyecek içecek yaratır olacak?)
- inçip yine adınaguka asıg tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur erki. (R-M 611/14-16)
(Bununla birlikte başkasına fayda sağlayacak bilgili (ve) aydın gözümüz yoktur belki.)
- edliksiz bolup ne erser asıgka tusuka kirmedı. (R-M 612/1-3)
(Değersiz olup nasılsa faydalı olmadı.)
- sansarlıg taluy ügüz içinte tar kemi bolayın. (R-M 613/20-21)
(Samsara denizi içinde sal olayım.)
- barçanı titmiş ıdalamış bolur m(e)n. (R-M 614/5-6)
(Hepsini bırakmış olurum.)
- ol arıg semek içi hua çeçek üze tolu boltı. (R-M 617/11-12)
(O orman(ın) içi çiçeklerle doldu.)
- ol yig bolgay <erti> üçegü birlek(e)ye ölser biz. (R-M 620/6-7)
(Üçümüz beraber ölsek daha iyi olacak idi.)
- kamagda kiçigi sever amrak ogulum yalañuz kalıp kelmeser bolmış bolgay utgurak adırılğuluk alp ada. (R-M 623/22-624/3)
(Hepsinden küçüğü sevgili oğlum yalnız kalıp gelmezse kesinlikle (bir) ayrılık tehlikesi olmuş olacak.)
- öglerin köñüllerin içgınıp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltılar. (R-M 625/15-17)
(Akıllarını, bilinçlerini kaybedip artık nasıl davranacakları bilinmez oldu.)
- yavlak b(e)lgü utlısı idi ezüg bolmadı. (R-M 627/11)
((Bu) kötü işaretin karşılığı hiç hayırlı çıkmadı.)

- üstün t(ä)ñriniñ altın yalañukniñ bahşısı bolup... (R-M 628/14-15)
(Üstteki tanrıların alttaki insanların hocası olup...)
- antag y(e)me ödlerte erklig türklüg kan boltum. (R-M 629/6-8)
(Yine bazı zamanlarda güçlü, kudretli han oldum.)
- tigin boltum kan oğlu. (R-M 629/9)
(Han oğlu prens oldum.)
- buluñ yıñak kararıp körgeli bilgeli bolmadı. (R-M 630/20-21)
(Her taraf kararıp görünmez tanınmaz oldu.)
- ağızları kan bolup... (R-M 631/14)
(Ağızları kanayıp...)
- y(e)me ök körtiler ançulayu <ok> akmış kanı yol bolup yadılmışın öñi öñi. (R-M 631/18-20)
(Akan kanın yol olup farklı farklı (yerlere) aktığını gördüler.)
- muñkul bolup kal telve tuymaz bilmez boltılar. (R-M 632/3-4)
(Şaşırıp, delirip algılamaz, anlamaz oldular.)
- toz toprak bolup etözleri ikegüniñ bir yañlıg... (R-M 632/4-5)
(İkisinin bedenleri aynı şekilde toz toprak olup...)
- ukmış bolsun ilig beg bu ödteki b(e)lgümin. (R-M 633/6-7)
(Bu zamandaki alametimi Hükümdar anlamış olsun.)
- atayım üçün korkar m(e)n yitmiş yokadmış bolgay mu. (R-M 634/4-5)
(Yavrum için korkuyorum, yitmiş, kaybolmuş olacak mı diye.)
- yiti enüklerinte bişegü biş pançıkı boltılar. (R-M 643/1-2)
(Yedi yavrusundan beşi beş pançake⁴⁵⁰ oldular.)
- ötrü ol astup ikileyü yine yirke batıp közünmez boltı. (R-M 644/16-17)
(Sonra o anıt tekrar yere batarak görünmez oldu.)
- kişi kişiğ ölürgeli köñül turgurur neteg osuglug bolup yine köni bugünüp ölüť
ölürmekdin tıdılır. (Mz. 794 ö. 1-3)
(Kişi, birini öldürmeye karar verir nasıl olur da yine doğru düşünüp taşınarak
öldürmekten vazgeçer.)

⁴⁵⁰ “Beş rahibin grubunu eğitenler”, bkz. Wilkens, a.g.e., s. 550.

- y r yar lsun erti y rke kireyin erti azu uçugma kuş bolup k  ke uçayın. (Mz. 794 a. 16-18)

(Yer yar lsaydı (da) yere girseydim ya da uçan kuş olup göge uçsaydım.)

- arıgsız akguluk tel  k(i)yeler b(e)lg  l  g bolur. (Mz. 766  . 20-21)

(Pis akacak delik  kler belli olur.)

- [  ]  m  i [ki]  sinin   lgelir erken kork  n   [ne]teg osuglug bolur? (Mz.766 a. 30-31)

(  lecek kişinin ölmek üzereyken korkusu nasıl olur?)

- uz[un] turkaru me il  g bolunlar. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 2-3)

(Her zaman mutlu olun.)

- anta yavлак sak  n  l(  )g rak  sas bolur. (Mz. 670 a. 30)

(Orada kötü düşünceli   eytan olur.)

- kim bolsar an   ne    k utgalı y[  gedgeli] u ay sizler? (Mz. 784  . 4-5)

(Kim olsa, onu nasıl yenmeye muktedir olabilirsiniz?)

- amtı   (a)  stan     lig beg közünmez bolup bart  . (U 452  . 4-5)

(  imdi Hükümdar Caştana görünmez olup gitti.)

- yene y(i)me alku t  nl  glar  n   san   sak     ne   te  lig bol[sar ne]   te  lig kalın k    l  g yav  (a)k yek i[  gek] bolsarlar... (U 452  . 27-30)

(Yine tüm canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar çok güçlü, kötü şeytanlar da olsalar...)

- biznide     re burhan kut  n bultaçı bol  t  . (U 452 a. 4-5)

(Bizden   nce Buddha lütfuna erişecek oldu.)

- ku     keyik  ı balıkçı av  ı tor  ı tuzak  ı bolup... (PKP I/7-II/1)

(Ku    , geyik  ı, balıkçı, avcı, hilek  r olup...)

-   rt  n   bu    l  g   ad  gul  g bolup... (PKP III/8-IV/1)

(  ok üzüntülü, kaygılı olup...)

- t    rim a  lı     uru   bo(l)  an  n a  ı barım al    nsar uvatsar... (PKP VII/8-9)

(Efendim hazine boş olduğu için servet azalırsa, tükenirse...)

- kim bir tarısar mi   t  m  n bolur. (PKP XIII/3-4)

(Kim bir ekin ekerse (o) bin, on bin olur.)

-   oy y  l  ı egids  r yılına a  lır bay bolur. (PKP XIII/5-6)

((Kişi) koyun, y  k hayvanı beslerse yıldan yıla büyür, zengin olur.)

-     t  n kedin sat     a yul     a barsar bay bolur. (PKP XIII/7-XIV/1)

((Kişi) doğuya batıya ticarete giderse zengin olur.)

- kayu kişi ög kaç köñlin bertsär ol tınlıg tamuluğ bolur. (PKP XI/4-6)

(Kim anne baba kalbini kırarsa o kişi cehennemlik olur.)

- buşuşluğ boltı. (PKP XVI/1)

(Üzüldü.)

- oğlum teginkä eş bolunlar. (PKP XXII/2-3)

(Oğlum prense arkadaş olsunlar.)

- yerçi bolun. (PKP XXVII/6-7)

(Rehber olun.)

- täñrim nä muñ tağ boltı. (PKP XXVI/1-2)

(Efendim nasıl (bir) dert, keder oldu?)

- avıçka qamağ taplamış üçün yerçi boltı. (PKP XXVII/7-XXVIII/1)

(Yaşlı adam hepsi(ni) haklı bulduğu için rehber oldu.)

- ärdini kälürsär tağı ağırlıg bolğay men tağı uçuz bolğay men. (PKP XXIX/2-4)

(Mücevheri getirirse değerli olacak ben değersiz olacağım.)

- ädgü yavlağ bolsar birlä bolalım. (PKP XXX/2-3)

(İyi (de) kötü (de) olsa birlikte olalım.)

- ädgü köni yolçı yerçi bolup... (PKP XL/8)

(İyi, doğru, kılavuzluk edip...)

- nä kargäk boltı kim ança ämgänip bu yerkä kältiñiz? (PKP XLVII/2-4)

(Ne gerek oldu ki böyle zahmet çekip bu yere geldiniz.)

- tünür büşük bolmış erti. (PKP LXIV/6-7)

(Dünür olmuşlardı.)

- siz näglük inçä irinç yarlıg boltuñuz. (PKP LXVI/6-7)

(Siz nasıl böyle zavallı, perişan oldunuz?)

- keñränü aş berür boltılar. (PKP LXVIII/3-4)

(Söylenerek yemek verir oldular.)

- siz maña qadaş boltuñuz. (PKP LXIX/3-4)

(Siz bana kardeş oldunuz.)

- alqu mänjilig boltılar. (PKP LXXII/3-4)

(Hepsi mutlu oldular.)

- ögsüz ögi qañsız qañı siz boltuñuz. (PKP LXXVII/7)

(Öksüzün annesi, yetimin babası siz oldunuz.)

b. Yaratılmak, vücuda gelmek

- t(e)rk bolmışımın tıltığın nomlayı bireyin. (R-M 607/1-2)

(Yaratılışımın sebebini hemen anlatıvereyim.)

- kayu kişi tözintin berü irig yavgan üküş {S} y(a)vlak köñüllüg bolsar ol adınagını ölürgeli ugrayur. (Mz. 794 ö. 8-11)

(Her kim kökünden beri çok kaba, kötü kalpli yaratılmışsa o başkasını öldürmek için uğraşır.)

c. (vakit) Geçmek

- ay irinç tişi bars enüklegeli yiti kün bolmuş. (R-M 610/2-3)

(Ey zavallı dişi kaplan, yavrulayalı yedi gün geçmiş.)

d. (yokı bol-) Ölmek, yok olmak⁴⁵¹

- ay kim s(e)n negülük k(e)ntü özün ök biziñ üstün altın tag tişim(i)zke yokı bolgalı keltiñ? (Mz. 670 ö. 20-22)

(Ey sen kimsin, nasıl kendiliğinden bizim üstlü altı dağ (gibi) dişimizde yok olmaya geldin?)

e. (tiş tüşüp kelir bol-) Dişlerin dökülmesi

- azıg tişleri ağızında koñrulup tüşer bolur. (R-M 620/19-20)

(Azı dişleri ağızından koparak düşüyor.)

- azıg tişim koñrulup tüşüp kelir boltı erti. (R-M 627/3-5)

(Azı dişlerim koparak düşüyordu.)

f. (kal bol-, muñkul bol-, ögsüz bol-) Aklını kaybetmek, şaşırarak, delirmek

- ol biş yüz sığınlar isig öz korkınçına ögsüz bolup yërke yapşını sığıntılar. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 1-3)

(O beş yüz geyik can korkusuyla akıllarını kaybedip, yere yapışarak saklandılar.)

⁴⁵¹ Serkan Şen “yok bol-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. **a.g.e.**, s. 210.

- bu muntag kolı kesilmişsin körüp belinleyü ögsüz osuglug bolup... (Mz. 666 ö. 4-5)

(Bu şekilde kolunun kesildiğini görüp korkarak, aklını kaybedip...)

- serü umadın tört yınakıg yañılıp ögsüz bolup... (Mz. 666 a. 5-6)

((Olanlara) dayanamadığı için dört taraftan yolunu kaybedip, aklını kaybederek...)

- ögümin köñülümün ıçgınıp muñkul bolup bilinmez m(e)n. (R-M 624/17-18)

(Aklımı, bilincimi kaybedip, şaşırıp (ne yapacağımı) bilmiyorum.)

- muñkul bolup kal telve tuymaz bilmez boltılar. (R-M 632/3-4)

(Şaşırıp, delirip algılamaz, anlamaz oldular.)

- muñkul teltök kal bolup... (R-M 634/17)

(Şaşırıp, delirip...)

- kal boltılar busuşka. (R-M 634/21-22)

(Kederden delirdiler.)

g. (bert baş bol-) Yaralanmak

- yiti enüklerin ozgurtı bert baş bolmak emgekdin. (R-M 630/13-14)

(Yedi yavrusunu yaralanma eziyetinden kurtardı.)

h. (iltür bol-) Götürmek

- laçın koşup üçegüni birisin kapıp iltür bolur. (R-M 627/8-9)

(Doğan üçünü takip edip birisini kaçırarak götürdü.)

i. (yañı bol-) Yeni doğmak

- ogulum yañı bolmışda ögrünçüm sevinçim az erti. (623/11-12)

(Oğlum yeni doğduğunda sevincim, mutluluğum az idi.)

j. (umug inag bol-) Sığınak olmak, umut kaynağı olmak

- bu irinç y(a)rlıg aç barska negülük umug inag bolmaz m(e)n. (R-M 612/7-8)

(Bu zavallı aç kaplana neden sığınak olmayayım.)

- ulug tınl(ı)g udunuz umug inag bolgalı. (R-M 617/18)

(Ulu insan olabildiniz (canlılara) sığınak olmak için.)

- irinç y(a)rlıg emgeklig tolgaglıg muñka tarka tegmiş tınl(ı)glarka umug inag bolup... (R-M 628/7-9)

(Zavallı, sefil, eziyet çeken, sıkıntıya kedere düşmüş canlılara umut olup...)

- bu muñ[da tarta sênt]ede adın biziñe umug ına[g bolt]açı tınl(ı)g arıtı yok. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 19-21)

(Bu sıkıntı ve deritte asla senden başka bize umut olacak canlı yok.)

- amtı biziñ işig özümüzke edgü köñül turgurup umug ınag bolgıl. (Mz. 670 a. 22-24)

(Şimdi bizim ruhumuza iyilik doğurup (bize) umut ol.)

k. (öles bol-, öñsüz bol-) Soluklaşmak, renksizleşmek

- kök kalık yüüzinteki kün t(e)ñri rahuka si<n>girtmiş teg y(a)ruksuz yaşuksuz öñsüz öles boldı. (R-M 617/5-7)

(Gökyüzündeki güneş, Rahu tarafından yutulmuş gibi ışıksız, renksiz, soluklaştı.)

- buluñ yıñak kararıp öles boltı. (R-M 618/18)

(Her taraf kararıp soluklaştı.)

- kün t(e)ñriniñ y(a)rukı öñsüz boltı örtmiş teg. (R-M 621/6-7)

(Güneşin ışığı örtülmüş gibi soluklaştı.)

l. (yarlıg bol-) Buyruk vermek

- yarlıg bolzun tıdmazun barayın. (PKP XIX/1)

(Buyruk versin, engel olmasın, gideyim.)

- yarlıg bolmaz ersär bu yerdä yoqkärü turmaz men. (PKP XIX/7-8)

(Buyruk vermezse bu yerden kalkmam ben.)

- kınlıkta yatzun tep yarlıg boltı. (PKP LXIII/4-5)

(Hapishanede yatsın, diye buyruk verdi.)

m. (teprençsiz bol-) Hareketsiz kalmak

- teprençsiz boltum ermez mü? (R-M 626/18-19)

(Hareketsiz kaldım değil mi?)

n. (emgek bol-) Acı çekmek, eziyet çekmek

- adın kişi emgeklig bolsar etözin meñiligçe sakınur erti. (Mz. 756 a. 17-19)

(Başkası eziyet çekse (bunu) kendisine sevinç olarak görürdü.)

o. (ozar bol-) Kurtulmak

- birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg ozar bolur. (R-M 620/21-22)

(Birisi yakalanıp ikisi kaçıp kurtuldu.)

p. (bıçılur bol-) Kesilmek

- <iki> emigi tüpüre bıçılur bolur. (R-M 620/18)

((Rüyasında) memesi tamamen kesiliyor.)

r. (tançu bol-) Parçalanmak

- yine ök yiti künte kin ol kan et tançu bolur. (Mz. 766 ö. 16-17)

(Yine yedi günden sonra o kan, et parçalanır.)

17. Bul-

Temel anlamı olan “bul-, elde et-”⁴⁵² olan “bul-” fiili bağlam içerisinde somut ya da soyut kavramlara gönderme yaparak anlam alanını genişletmiştir.

a. Bulmak, elde etmek, temin etmek

- yiti enükleri avıp meñ yumşak tilegü og teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yine öz enüklerin yigeli kılınur. (R-M 610/3-7)

(Yedi yavrusu (onu) çevreleyip yiyecek bir şey arayıp da bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.)

- ötrü bodıs(a)t(a)v örü turup ınaru berü körüp bı bıçağı tilep bulmadı. (R-M 616/18-20)

(Sonra Bodhisattva ayağa kalkıp ileriye geriye bakıp bıçak arayıp bulamadı.)

- teginig tilep takı bulmaz ermiş. (R-M 621/20)

(Prensi arayıp hala bulamamışlar.)

- ança y(i)me alp ermiş kişi etözin bulmak... (Mz. 766 a. 18-19)

(Özellikle insan vücudu(nu) bulmak zor imiş.)

⁴⁵² Wilkens, a.g.e., s. 197.

- ol ärdini bulsar amağ tı(n)lığlarkä asığ tusu kıılır. (PKP XXI/4-6)

(O mücevheri bulursa tüm canlılara fayda sağlar.)

- ärdini bultunuz mu? (PKP LIV/8-LV/1)

(Mücevheri buldunuz mu?)

- bultum ögüküküm. (PKP LV/2-3)

(Buldum yavrucuğum.)

b. Erişmek, ulaşmak, bulmak

- bulgay erki biz yig adruk buyanıg (R-M 609/11)

(Biz daha iyi sevap bulacak mıyız acaba?)

- sintide öñre ölmekig bulayın ay künk(e)yem. (R-M 626/5-6)

(Senden önce ölüm(e) ulaşıydım ey güneşim!)

- burkan kutın <bulguluk> tıtaglarta yorıdım. (R-M 643/9-10)

(Buddha lütfuna erişmek sebebiyle yürüdüm.)

- burhan kutın bulup sansartın ozguçıları er[tı]. (U 452 ö. 36- a. 1)

(Buddha lütfuna erişip Samsara'dan kurtulmuşlardı.)

- biznide öñre burhan kutın bultaçı boltı. (U 452 a. 4-5)

(Bizden önce Buddha lütfuna erişecek oldu.)

- inçip kayu kün burxan utın bulsar meni titmäñ. (PKP XL/6-7)

(Fakat hangi gün Buddha lütfuna erişerseniz beni bırakmayın.)

- siz kaçan burxan utın bulsar siz meni titmäñ. (PKP LI/5-7)

(Siz ne zaman Buddha lütfuna erişerseniz beni bırakmayın.)

- kaçan burxan utın bulsa men silärni barça anta utarğa men. (PKP LXXVI/4-7)

(Buddha lütfuna erişirsem sizleri, hepinizi oradan kurtaracağım.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 622/3, 638/4; DKPAM 240, 267; PKP X/4, XII/7, XIV/8, XL/1)

c. (kendini...) Görmek, algılamak, hissetmek

- anta ken yemä ağruk bultı. (PKP LXVIII/2-3)

(Sonra (kendini) yük (gibi) hissetti.)

18. Bulgan-

a. Üzülmek, kederlenmek, sıkılmak

- inisi yanturu kelmeyükke busanu bulganu⁴⁵³ köñülleri emgentiler yiriñüyü... (R-M 631/3-5)

(Kardeşleri geri gelmeyince gönülleri kederlenip sıkılarak, yerinerek acı çektiler.)

- katunum s(e)n serilgey munçulayu üküş bulganma. (R-M 636/15-17)

(Hatunum bu kadar çok üzülmeye, sakın ol.)

b. Hiddetlenmek, öfkelenmek

- övkelerinte ötgürü artukrak bulganıp anta ok yekler... (Mz. 670 ö. 34-35)

(Öfkelerinden ötürü daha çok hiddetlenip o şeytanlar...)

19. Ėgid-/İgid-

a. Beslemek, yemeğini vermek

- neçe ked uzanıp igitdim erser y(e)me k(a)ltı yavlak yağı törüsinçe yanturu mini kemişü ıdıp... (R-M 613/9-11)

(Ne kadar uğraşıp beslediysem de yine de sanki (bir) düşman davranışıyla tekrar beni bırakıp...)

- ol kenç karınta ornamışda anasının aylıkı üze etöz igidir. (Mz. 766 ö. 21-23)

(O embriyo karnına yerleştiğinde anasının plasentası ile beslenir.)⁴⁵⁴

- anın öz egidür. (PKP III/5)

(Onunla kendi beslenir.)

- koy yılkı egidsär yılıña aşılur bay bolur. (PKP XIII/5-6)

((Kişi) koyun, yük hayvanı beslerse yıldan yıla büyür, zengin olur.)

- beş yüz koltğuçı tegin anta egidti. (PKP LXXII/2-3)

(Beş yüz dilenciye prens, orada besledi.)

⁴⁵³ Bu örnekte “üzül-” anlamı “busan- bulgan-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.** s. 259.

⁴⁵⁴ Elmalı, **a.g.e.**, s. 234.

b. Bakmak, bakımını sağlamak

- elgim ‘ätizü ağzım yırlayı öz egidäyin. (PKP LXX/1-2)

(Elim(le) çalarak ağzım(la) şarkı söyleyerek kendim(e) bakayım.)

20. Êlit-/İlit-/İlt-

Temel anlamı “götür-, refakat et-” olan fiil, bu anlamlarından çok da uzaklaşmadan bağlam içerisinde “zorla götürmek, kaçırmak” anlamlarını kazanmıştır.⁴⁵⁵

a. Götürmek, refakat etmek

- kayu korkınçsız yınak erser ol yınakd[a] turkaru bizni uduzup iltđı. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 16-17)

(Hangi taraf tehlikesizse bizi her zaman o taraftan götürdün.)

- sizläрни küçäp elitmäz men. (PKP XXXII/5-6)

(Sizleri zorlayıp götürmem.)

- men yerçiläp eltigäy men. (LX/2)

(Ben kılavuzluk ederek götüreceğim.)

- öz ävinä elitti. (PKP LXVII/6)

(Kendi evine götürdü.)

- men amtı bu ärig elitäyin. (PKP LXXIII/2-3)

(Ben şimdi bu adamı götüreyim.)

- ötrü teginig elitgäli sözlädi. (PKP LXXIII/4-5)

(Sonra prensi götürmekten bahsetti.)

- elitäyin tep tedi. (PKP LXXV/5)

(Götüreyim, dedi.)

b. Zorla götürmek, kaçırmak

- laçın koşup üçegüni birisin kapıp iltür bolur. (R-M 627/8-9)

⁴⁵⁵ Klaus Röhrborn, “elt-” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**, (Çevrimiçi), <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=E00032>, (Erişim Tarihi: 01.07.2024).

(Doğan üçünü takip edip birisini kaçıracak götürdü.)

- ol ok etözin yörgeyü alıp altın avış tam[u]ka tartıp iltü bartı. (Mz. 666 ö. 24-25)⁴⁵⁶

(O vücudunu sararak aşağıdaki Avici cehennem(in)e çekip götürdü.)

- üküş yekler rakşas[lar... teg]irmileyü avlap iltile. (Mz. 811 ö. 16-17)

(Çok fazla şeytan çepeçevre sarıp (onu) zorla götürdüler.)

- kalın yekler tegirmileyü avlap [i]ltile ergey. (U 452 ö. 5-6)

(Sayısız şeytanlar çepeçevre sarıp (onu) zorla götürecekler.)

c. (kalıtı elt-) Havada süzdürmek

- ötrü lö şanlış kalıtı elitti. (PKP LII/2-3)

(Sonra ejderhalar hanı (prensi) havada süzdürdü.)

21. Ert-

a. (bir yerden) Geçmek, gitmek

- ol katunnuñ bir tapıgçı kızı taşdın turur erken kıyça erter yolkı kişidin... (R-M 621/17-19)

(O kraliçenin hizmetçi kızı dışarıda duruyor iken yoldan geçen bir kişiden...)

b. (zaman) Geçmek, gitmek

- ol aç bars y(e)me enüklep yiti kün ertmiş erti. (R-M 609/17-18)

(O aç kaplan yavrulayalı yedi gün geçmişti.)

- umagay m(e)n birer birer tınl(ı)glar üçün üküş kalplar ertginçe tamuda azu y(e)me adın orunlarta olarnı üçün emgek emgenip togmak ölmek sansartın nızvanılar tegzinçdin özgurgalı kutgargalı. (R-M 628/17-22)

(Her bir canlı için çok çağlar geçinceye dek cehennemde ya da başka yerlerde onlar için eziyet çekip, (onları) doğum ölüm girdabından kurtarmak için muktedir değilim.)

- kalıtı altı kün artıp bardı. (PKP XX/1-2)

(Bu şekilde altı gün geçip gitti.)

⁴⁵⁶ Kelime bu örnekte bu anlamıyla “iltü bar-” birleşik fiil grubu içerisinde tespit edilmiştir.

c. (günah) İşlemek

- bu yêrtinçüdeki tınl(ı)gları[g] özlüg ölmek ulatı on k(a)rmap(a)t ertmek ayıg kılınçdın tıdgalı udaçı bolayın. (Mz. 666 a. 24-27)

(Bu dünyadaki canlıları, (canlı) öldürmek ve (diğer) on günahı işlemekten, gûnahtan alıkoyabileyim.)

d. Tamamlamak

- munı munçulayu bu nomlug kezig ertdükde... (R-M 644/12-13)

(Bu şekilde bu öğretiyi tamamladıktan...)

22. Ertür-

a. Tamamlamak

- içileri birle sözleşgölük kızigin tizigin ertdürüp... (R-M 612/9-10)

(Abileri ile sırayla müzakereyi tamamlayıp...)

- kaçan tapıg udug kılguluk törüsın ertdürtükde ötrü astup içinte beklediler. (R-M 627/19-21)

(Saygı gösterme törenini tamamladıktan sonra (onu) anıt içinde sakladılar.)

b. Yok etmek

- ölmek emgek neçökin öñre kelip ertürti? (R-M 626/4-5)

(Ölüm sıkıntısı neden erkenden gelip (seni) yok etti?)

c. (tadını) Çıkarmak

- kaçan anta tegip ilinçü meñi işin ertürdükte ötrü... (R-M 608/8)

(Oraya varıp eğlencenin (tadını) çıkardıktan sonra...)

23. Id-

Temel anlamıyla karşımıza çıkan “ıd-” fiili, bir örnekte bağlamdan ötürü “saçları sal-” anlamını kazanmıştır.

a. Göndermek, yollamak

- içilerin ıdıp m(a)has(a)tvı tigin k(e)ntü özi yanturu yene ol arıgka kirip... (R-M 615/15-17)

(Abilerini yollayıp Mahāsattva prens kendisi tekrar o ormana girip...)

- ötrü ıdıtlar tavrata tapıgçıların. (R-M 631/ 5-6)

(Sonra hemen hizmetçileri gönderdiler.)

- ıdtım m(e)n kamag beglerig alp alpagut erenlerig. (R-M 636/ 10-11)

(Ben bütün beylerimi, kahraman savaşçılarımı yolladım.)

- antağ tənri tæg ärdini tæg ögükünüzni ölüm yerinä ıdur siz. (PKP XXVI/2-4)

(Öyle gök gibi, mücevher gibi yavrucağınızı ölüm yerine gönderiyorsunuz.)

- ärsiz ıdur men. (PKP XXVII/4-5)

(Gönülsüz yolluyorum.)

- taluyka ıdıtlar. (PKP XXXI/2-3)

(Okyanusa gönderdiler.)

- kemi tutuzup yantru ıdtı. (PKP XXXV/7)

(Gemi(yi) emanet edip (onu) tekrar gönderdi.)

- alkuğa berip ıdtımız. sizinä yemä bergäy. (PKP XLIX/2-3)

(Hepsine verip yolladık.)

b. (saç) Salmak, salıvermek

- oot önlüg kıpkızıl saçların artlarında ıdıp... (Mz. 670 a. 1-2)

(Ateş renkli kıpkızıl saçlarını arkalarına salarak...)

c. Bırakmak, vazgeçmek⁴⁵⁷

- neçe ked uzanıp igitdim erser y(e)me k(a)ltı yavlak yağı törüsinçe yanturu mini kemişü ıdıp... (R-M 613/9-11)

(Ne kadar uğraşıp beslediysem de yine de sanki (bir) düşman davranışıyla tekrar beni bırakıp...)

⁴⁵⁷ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “kemişü ıd-” birleşik fiil grubu içerisinde tespit edilmiştir.

d. (*adın ajunka ıd-*) Öbür tarafa yollamak⁴⁵⁸

- isig özin üzüp adın ajunka ıdırlar. (Mz. 670 a. 8-9)

(*Canını alıp (bunu) öbür tarafa yollayın.*)

24. Kal-

a. (belli bir durumda) Bulunmak

- ol üç tigitler hua çeçek tüş yemiş evidgeli ataları ilig begke ötünüp ayıtıp kaltılar. (R-M 608/10-12)

(*O üç prens çiçek, meyve, yemiş toplamak için babaları (olan) hükümdardan rica edip durdular.*)

- sever amrak ogulum yalañuz kalıp kelmese... (R-M 624/1-2)

(*Sevgili oğlum yalnız kalıp dönmezse...*)

- tegin yemä ıgılayı ıalır erti. (PKP X/6-7)

(*Prens yine ağlayıp duruyordu.*)

- siz yalñuskıya ıalır siz tãñrim. (PKP XL/3-4)

(*Siz yalnız kalırsınız efendim.*)

b. Artık olmak

- yalañuz kurug süñükleri ök turu kaltı. (R-M 618/13)

(*Sadece kuru kemikleri kaldı.*)

- kalmış süñük yir sayu. (R-M 626/16)

(*Kalan kemikleri her yerde.*)

- bodıs(a)t(a)vıñ kalmış süñüklüg şarırın evdidiler yıgdılar. (R-M 627/16-17)

(*Bodhisattva'nın kalan kemiklerini topladılar.*)

- kalmış kövdeñ yaş süñük... (R-M 631/15-16)

(*Kalan gövdesinden yaş kemikler...*)

- kurug kaltı süñüki. (R-M 639/16)

(*Kuru kemikleri kaldı.*)

⁴⁵⁸ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul edip “öldür-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 65.

- küniñä ayıña munçulayu berip ağılıqtaki ağı barım azkına qaltı. (PKP VII/4-6)

(Günden güne, aydan aya bu şekilde verdi; hazinedeki servet azıcık kaldı.)

c. Geride kalmak

- kalmış iki kençlerim öñi adırılıp antı[rıtın] y(e)me basıtıp busuşka⁴⁵⁹ emgeklig ootın örtenmişler. (R-M 641/7-10)

(Kalan iki oğlum oradan ayrılarak kederle ezilip ıstırap ateşiyle yanmışlar.)

- nāglük qalır men tāğrim men. (PKP XXX/1-2)

(Efendim ben (burada) nasıl kalırım?)

- tegin yerçi avıçka birlä ekkigü qaltılar. (PKP XXXV/8-XXXVI/1)

(Prens (ve) kılavuz (olan) yaşlı adam ile ikisi kaldılar.)

25. Kan-

a. Tatmin olmak, (isteği) yerine getirilmek

- turkaru adınlar[nıñ isig özlerin] üzgeli kanmaz erti. (Mz. 756 a. 10-12)

(Hiçbir zaman başkalarının canını almaya doymaz idi.)

- köñülünteki ne küsüşüñ erser köñül iyin kangay. (Mz. 784 a. 15-16)

(Gönlündeki ne dileğin varsa gönlüne göre gerçekleşecek.)

b. Doymak ⁴⁶⁰

- toğup kanıp anası yiti enüki yeme birkerü ağızları kan bolup ... (R-M 613/13-14)

(Annesi, yedi yavrusuyla birlikte doyp, ağızları kan olup...)

26. Kat-

“Kat-” fiili “katılaş-”⁴⁶¹ temel anlamının yanında deyim aktarmasıyla deyimleşerek mecaz anlam kazanmıştır.

⁴⁵⁹ Serkan Şen “busuşka basıt-” birleşik fiil grubunu deyim kabul ederek “kederlen-, dertlen-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁶⁰ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “tod- kan-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 292.

⁴⁶¹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 343.

a. Katılaşmak

- kanı katıp barır. (Mz. 794 a. 12-13)

(Kanı katılaşır.)

b. (tili tamgakı kat-) Dili tutulmak⁴⁶²

- ağızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki {'} ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/10-12)

(Ağızı kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

27. Kel-

Temel anlamı “gel-” olan fiil, metin içerisinde “gelen” göstergenin ne olduğına bağılı olarak yan anlamlar kazanmıştır. Buna ek olarak oluşturduğı birleşik fiil gruplarından bazıları deyimleşmiştir.

a. Gelmek⁴⁶³

- bir buryuk t(e)rkin tavrata kelip ilig begke yakın tegip... (R-M 623/2-3)

(Bir komutanı aceleyle gelip hükümdara yaklaşıp...)

- ançağınça sapça ikinti buryukı kelip ilig begke tegdi. (R-M 624/4-5)

(O sırada sıraya göre ikinci kumandanı gelip hükümdara ulaştı.)

- körti anta bir kişig öziñe ugrap kelmişin. (R-M 637/10-11)

(Orada bir kişinin kendisine doğıru yaklaşıp geldiğini gördü.)

- ötrü yakın kelmişin körüp... (R-M 637/14-15)

(Sonra yaklaştığını görüp...)

- iva taya tavrana yakın kelip begkerü... (R-M 637/22-23)

(Titreyerek Hükümdara yaklaşıp...)

- ançak(a)ya yor<ı>dukda körti sapça bir buryuk y(e)me yakın kelmişin. (R-M 638/8-10)

(Biraz yürüdüğünde sıraya göre birinci kumandanın yaklaştığını gördü.)

⁴⁶² Serkan şen, bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul eder, bkz. **a.g.e.**, s. 184.

⁴⁶³ Kelimenin birleşik fiil grupları içerisinde kazandığı anlamlar; yakın kel- “yaklaş-, yakınına gel-”, yokı bolgalı kel- “ölmek için gel-”, süñüşgeli kel-“savaşmak için gel-” şeklinde tespit edilmiştir.

- kel sini ölüreyin. (Mz. 756 ö. 18-19)

(Gel seni öldüreyim.)

- ay kim s(e)n negülük k(e)ntü özün ök biziñ üstün altın tag tişim(i)zke yokı bolgalı keltiñ. (Mz. 670 ö. 20-22)

(Ey sen kimsin, nasıl kendiliğinden bizim üstlü altı dağ (gibi) dışımızda ölmek için geldin?)

- korkunçsuz ayınçsız köñülin sizlerni birle süñüşgeli kelyük m(e)n. (Mz. 784 ö. 8-10)

(Cesaretli yüreğimle sizler ile savaşmak için geldim.)

- ol tarıçanta atl(ı)g rakşaska yakın kelip inçe tip tidi. (Mz. 775 a. 20-22)

(O Trijaṭā adlı şeytana yaklaşıp şöyle dedi.)

- busuşlug sakınç[lıg köñ]ülin [kelip]... (Mz. 98 a. 3)

(Kederli, düşünceli gönülleriyle gelip...)

- ötrü ç[aş]tan[ı] [ëlig] beg ko[r]kınçsız köñülin rakşas[ka] [yakın kelip] erti. (Mz. 98 a. 4-6)

(Sonra Hükümdar Caştana cesaretle şeytana yaklaştı.)

- amrak oğlum nâ üçün buşuşluğ kältiñiz? (PKP IV/4-6)

(Sevgili oğlum neden üzüntülü geldiniz?)

- nākā ıglayu buşuşluğ kältiñ? (PKP V/2-3)

(Neye ağlayarak üzüntülü geldin?)

- anta ötürü kim koltğuçılar kelser ağıçlarığ bulmadı. (PKP X/2-4)

(Ondan sonra dilenciler gelse de hazinedarları bulamadılar.)

- kim yerçi suvçı kemiçi bar ersär yemä kälzün. (PKP XXII/4-6)

(Rehber, gemici kim var ise hepsi gelsin.)

- ädgü ögli tegin kälip kapağda turur içgärü közüngäli. (PKP XLIV/3-5)

(İyi düşünceli prens gelip içeri kabul edilmek için kapıda bekler.)

- bu yerkä kältiñiz. (PKP XLVII/3-4)

(Bu yere geldiniz.)

- poşıka kältim. (PKP XLVIII/4)

(Sadaka için geldim.)

- öñrä yemä bodisavatlar munçulayu ärdini poşıka kälmişi bar erti. (PKP XLVIII/6-XLIX/2)

(Daha önce de Bodhisattvaların bu şekilde mücevheri, sadaka (olarak almak) için gelenleri vardı.)

- oğrı kâlip ekki közümin tağlärü sançtı. (PKP LVIII/1-2)

(Hırsız gelip iki gözümü delerek kör etti.)

b. Dönmek, geri gelmek

- sever amrak ogulum yalañuz kalıp kelmese... (R-M 624/1-2)

(Sevgili oğlum yalnız kalıp dönmezse...)

- inisi yanturu kelmeyükke... (R-M 631/3)

(Kardeşi dönüp gelmeyince...)

- unak(a)ya keçmedin kelip teggey siziksiz. (R-M 638/5-6)

(Çok geçmeden şüphesiz dönüp gelecektir.)

- biz ölsär birlä ölür biz kälsär birlä kälir. (PKP XXIII/4-5)

(Biz ölürsek birlikte ölürüz; dönersek birlikte döneriz.)

- beşär yüz ärin barıp esän tükäl kälmiş erti. (PKP XXIV/2-3)

(Beş yüz adamla gidip (hepsiyle) sağ salim dönmüştü.)

- tirig oztum kältüküm bu. (PKP LXI/1-2)

(Canlı kurtuldum dönmem bu (şekildedir).)

c. (zamanı) Gelmek

- çak amtı maña ugrayu etözümün isig özümün titgülük ıdalaguluk öd kolu soka kelti.

(R-M 612/20-22)

(İşte tam şimdi benim vücudumu, hayatımı bırakacağım zaman tam şu an geldi.)

- tokuz ay o[n] küni tükeser togguluk ödi keltükde... (Mz. 766 a. 8-10)

(Dokuz ay on gün dolduğunda doğum zamanı geldiğinde...)

d. (rüzgâr, yel) Çıkmak

- inça k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kodı yayıltı yaykaltı.

(R-M 617/3-5)

(Sanki büyük bir yel çıkıp göl suyunu dalgalandırmış gibi yukarıya aşağıya doğru sarsıldı, titredi.)

e. (ölümün) Gelmesi

- ölmek emgek neçökin öñre kelip ertürti. (R-M 626/4-5)

(Ölüm sıkıntısı neden erkenden gelip (seni) yok etti?)

f. (bir duygunun) Gelmesi

- meniñ bükünki kün ertingü kork<g>um beliñlegüm kelir. (R-M 608/18-19)

(Benim bugünkü gün çok korkasım ve endişelenesim gelir.)

- meniñ bu etözümün isirkegüm idi kelmez. (R-M 609/1-2)

(Benim bu bedenimi asla koruyasım gelmez.)

g. Ulaşmak⁴⁶⁴

- anıñ ara iki emigi iv(i)dip süt akıp kelti. (R-M 621/14-15)

(O sırada iki memesi sıkışıp (göğsü sıkışıp) süt akıp geldi.)

- bu yértinçü yer suvda burhanlıg kün t(e)ñri örleyü toga kelgey. (U 452 a. 17-19)

(Bu yeryüzünde Buddha güneşi (gibi) yükselip doğarak ulaşacak.)

h. (tiş tüşüp kelir bol-) Dişlerin dökülmesi

- azıg tişim koñrulup tüşüp kelir boltı erti. (R-M 627/3-5)

(Azı dişlerim koparak düşüyordu.)

i. (açıgı kel-) Dertlenmek, sarsılmak⁴⁶⁵

- ol ödün ol iki tigitler munçulayu sözleşü açıgları kelip yiriñüdiler yıgladılar. (R-M 619/6-8)

(O zaman o iki prens bu şekilde konuşup acıdan sarsılıp dertlendiler, ağladılar.)

- ulug busuşda kadguda turup açıgı kelip közinte tolu yaşı birle... (R-M 622/5-6)

(Büyük kaygıya kapılıp üzüntülü, gözü yaşla dolu...)

j. (övkesi kel-) Öfkelenmek

⁴⁶⁴ Kelime bu anlamıyla “toga kel-” ve “akıp kel-” birleşik fiil grupları içerisinde tespit edilmiştir.

⁴⁶⁵ “Açıgı kel-”, birleşik fiil grubu Serkan Şen tarafından deyim olarak kabul edilip “dertlen-” şeklinde anlamlandırılmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 63.

- övkesi kelip anıñ ara agulug yılan tilin[e] ogşatı yalınlayu turur yitti kılıçın t[ar]tıp altı. (Mz. 42+ Mz. 92 a. 29-32)

(Öfkelenip o sırada zehirli yılan diline benzer parlayarak duran kılıcını çekip aldı.)

k. (*odunup kel-*) Aniden uyanmak

- belinlep odunup kelti. (R-M 621/1)

(Korkup aniden uyandı.)

28. Kemiş-

a. Atmak, fırlatmak, bırakmak⁴⁶⁶

- idiz tagka agtınıp etözin kodı kemişdi. (R-M 616/14-15)

(Yüksek dağa çıkıp bedenini aşağı bıraktı.)

- anı körüp ök etözlärin ol süñük üze kemişip ögsirep tınsırap kamılıtlar. (R-M 619/16-18)

(Onu görüp kendi vücutlarını o kemiklerin üzerine fırlatıp bilinçlerini kaybederek yere yığıldılar.)

- ötrü ögsirep birkerü kemişdiler etözin. (R-M 632/1-2)

(Sonra birlikte bayılarak vücutlarını bıraktılar.)

- bodıs(a)t(a)v tigin etözin kemişmişde tag kodı... (R-M 632/12-13)

(Bodhisattva prens bedenini dağ(dan) aşağı attığında...)

- anıran kodı kemişdi aç bars üskinte etözin. (R-M 639/9-10)

(Oradan vücudunu aç kaplanın önüne, aşağıya bıraktı.)

- etözünüzlerni bıçıp öñi öñi kemişeyin. (Mz. 670 ö. 29-30)

(Vücutlarınızı kesip parça parça (edip) bırakırım.)

- yüksäk ediz orunluqtın kodı öz kâmişti. (PKP LXI/5-6)

(Yüksek tahtından vücudunu aşağı bıraktı.)

b. (salya, sümük) Çıkarmak, tükürmek⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “kod- kemiş-” ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 273.

⁴⁶⁷ Kelime bu anlamıyla “sid- kemiş-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, 286.

- bu muntag yıdığ k(e)rgeksiz etözünün sidmiş kemişmiş yiñ yar teg... (R-M 612/5-6)
(*Böyle pis kokan, gereksiz vücudumun atılmış tükürülmüş salya (ve) sümük gibi...*)

c. Terk etmek, geride bırakmak

- neçe ked uzanıp igitdim erser y(e)me k(a)ltı yavlak yağı törüsinçe yanturu mini kemişü ıdıp... (R-M 613/9-11)
(*Ne kadar uğraşıp beslediysem de yine de sanki (bir) düşman davranışıyla tekrar beni bırakıp...*)

- öz orunların kemişip oždılar kaçdılar öñi öñi. (R-M 631/1-2)

(*Kendi mekanlarını terk edip farklı farklı (yerlere) kaçtılar.*)

- bir uçlug köñülin teggeli etözin kemişmiş orunka yolta tuşdı. (R-M 641/14-16)
(*Gönülden bir olanlarla (prensini) bedenini terk ettiği yere varmak için yola çıktılar.*)
- yivigin tizigin kemişip keyirkençig kılını evd<i>diler yıgdılar bodıs(a)t(a)vniñ süñükin. (R-M 642/3-6)

(*Mücevherlerini bırakıp isyan ederek Bodhisattva'nın kemiklerini topladılar.*)

29. Kıl-

“Kıl-” fiili temel olarak “yap-, et-, yarat-”⁴⁶⁸ anlamlarına gelmektedir. Fakat genellikle yardımcı fiil göreviyle kullanılmasından ötürü birleşik fiil grupları içerisinde anlam kazanmıştır.

a. Yapmak, etmek, kılmak, gerçekleşmek, yaratmak⁴⁶⁹

- sevinçsiz utlısız kılıtı meniñ küçümin. (R-M 613/12)

(*Benim gücüme nankörlük etti.*)

- muñadınçığ ulug iş kütüg kılayın. (R-M 613/19-20)

(*Bu takdire değer, büyük iş(i) yapayım.*)

⁴⁶⁸ Wilkens, a.g.e., s. 369.

⁴⁶⁹ Kelimenin birleşik fiil grupları içerisinde kazandığı anlamlar; ada kıl- “kötülük yap-”, sevinçsiz utlısız kıl- “nankörlük et-”, iş küdüg kıl- “iş yap-”, ayıg kılınç kıl- “kötü işler yap-”, edgü kılınç kıl- “iyi işler yap-”, irinç kıl-, yarlıg kıl- “mutsuz et-, perişan et-”, sid sadan kıl- “büyü gücüyle başarı elde et-”, kutlug kıvılg kıl- “mutlu et-” şeklinde tespit edilmiştir.

- üç uguş yırtınçüdeki emgeklig taluydaki tınl(ı)glarig örü tartıp ozgurup inç meñilig kılayın. (R-M 616/6-8)

(Üç yeryüzünün denizindeki canlıları çıkarıp kurtarıp mutlu edeyim.)

- kılmañ meniñ kögüzümin yarılğuluk singuluk. (R-M 624/19-20)

(Benim kalbimi kırmayın, parçalamayın.)

- ol ödün ikinti buryuk ötrü bodıs(a)t(a)v tigin etözin buşı birip neteg kılmış işlerin iyin kezigçe tözü tüketi ötünti. (R-M 624/20-23)

(O zaman ikinci kumandan Bodhisattva prensin vücudunu bağışlayarak yaptığı işleri sırasıyla eksiksiz (olarak) arz etti.)

- ol çatıkig kıltukda ağır ulug yağız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- ne y(e)me kılıp unamaz tıdınğalı söngeli. (R-M 633/10-11)

(Ne yapsam da engellenmiyor, bitmiyor.)

- ayıg kılmakka büt[ün] yértinçüde ayıg atı yadılır. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 23-24)

(Kötülük yapmakla, bütün dünyada kötü şöhreti yayılır.)

- öz kılмыш ayıg kılınçım başda tepdi. (Mz. 666 ö. 19)

(Kendi işlediğim günah başıma dolandı.)

- kayu tınl(ı)glarınğ ıtlısı sevinçsiz kılmışları. (Mz. 666 a. 19-20)

(Nice canlıların şükürsüz yaratıldığını (gör).)

- [b]u muntag bodıs(a)t(a)vlarınğ kut kolmışların y(i)me samadın ayıg kılınç kılurlar. (Mz. 666 a. 28-30)

- bu muntag yavlak ada kılur m(e)n. (Mz. 775 a. 10-11)

(Bu şekilde kötülük yapıyorum ben.)

- üstü[n]ki t(e)ñrilerke y(i)me korkı[nç] öritg[üç]i alp kılğuluk iş [...] (Mz. 811 a. 11-12)

(Yukarıdaki tanrılarda bile korku uyandıracak, zor yerine getirilen iş...)

- köñülin yürekin v(a)jır teg kılıp... (U 452 a. 2-3)

(Yüreğini elmas gibi yapıp...)

- kınıg köñüllüg avışın sid sadan kılıp... (U 452 a. 5-6)

(Kararlı şekilde büyüyle sihirle başarı elde edip...)

- ançak(ı)ya y(i)me tınmadın kılğuluk işine... (U 452 a. 9-10)

(Azıcık bile dinlenmeden yapacağı işine...)

- ol kutlug tınl(ı)gıg körmekin közüümüzni kutlug kıvılg kılalım. (U 452 a. 28-29)

(O kutlu canlıyı görmekle gözümüzü mutlu edelim.)

- inçe kılalım. (U 452 a. 30)

(Öyle yapalım.)

(Bu şekilde Bodhisattvaların ant içtiklerini de düşünmeden günah işlerler.)

- ayıg kılınç kılur tınlıglarağ ölürür. (II/1-2)

(Kötü işler yapar, canlıları öldürür.)

- bu uluş bodun ayıg kılınçlıg kılınışın körüp... (III/6-8)

(Bu ülke milleti(nin) kötü işler yaptığını anlayıp...)

- öz kazgançım üzä ädgü kılınç kılayın. (PKP XII/2-3)

(Kendi kazancım ile iyi işler yapayım.)

- siz bizni irinç kılğay. (PKP XVIII/6)

(Siz bizi mutsuz edeceksiniz.)

- inçä kıltı. (PKP LIX/7)

(Öyle yaptı.)

- bizni irinç yarlıg kılıp kaçça barır? (PKP LXXVII/7-LXXVIII/1)

(Bizi perişan edip nereye gidiyorsunuz?)

b. Hazırlamak

- ol beş yüz koltğuçlarağ aşın suvın tonı ‘ätüki kopı tükäti kıltı. (PKP LXXV/6-LXXVI/2)

(O beş yüz dilencinin yemeğini, suyunu, kıyafetini, ayakkabısını her şeyi tamamen hazırladı.)

c. Hareket etmek

- aç emgekke egirtip enükin yigeli kılınışın... (R-M 619/3-4).

(Açlık eziyeti çekip kendi yavrusunu yemek için hareket ettiğini...)

d. (kazganç kıl-) Kazanç kazanmak, para kazanmak

- öñi öñi kızganç kılmağ ayu berdilär. (PKP XIII/1-2)

(Farklı farklı kazanç elde etmek (için yolları) anlatıverdiler.)

e. *(asığ kıl-, asığ tusu kıl-)* Fayda sağlamak

- inçip yene adınaguka asığ tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közümüz yok bolur erki.

(R-M 611/14-16)

(Bununla birlikte başkasına fayda sağlayacak bilgili (ve) aydın gözümüz yoktur belki.)

- öz etözlerin titip ıdalap tınl(ı)glarka asığ tusu kılurlar. (R-M 611/18-19)

(Kendi vücutların(dan) vazgeçip canlılara fayda sağlarlar.)

- ertmiş ödlerte adınlarka asığ kılmak tıltagımın... (R-M 643/6-8)

(Geçmiş zamanlarda başkalarına fayda sağlama sebeplerimi...)

- asığ kılsun tınl(ı)glarka. (R-M 643/15)

(Canlılara fayda sağlasın.)

- anın amtı bu tuşda asığ kılğalı tınl(ı)glarka yağız yirig toplup... (R-M 644/1-3)

(Onun için şimdi bu zamanda canlılara fayda sağlamak için kara yeri delip...)

- ol ärdini bulsar kıamağ tı(n)lıglarka asığ tusu kılur. (PKP XXI/4-6)

(O mücevheri bulursa tüm canlılara fayda sağlar.)

- men kıamağ tınlıglarka artuğ asığ tusu kılu umağay. (PKP XXXIV/5-7)

(Ben tüm canlılara çok fayda sağlayamam.)

- tınlıglarka tüzü tükäti asığ tusu kılu usar men. (PKP XXXV/2-5)

(Canlılara tamamen fayda sağlayabileyim.)

- yok çığay irinç yarlığ tınlıglarka asağ tusu kılgalı... (PKP XLVIII/1-3)

(Yoksul, fakir, zavallı, sefil canlılara fayda sağlamak için...)

- biziñä asağ tusu kılıñ. (PKP XLIX/7-L/1)

(Bize fayda sağlayın.)

f. *(agır ayag tapıg udug kıl-)* Saygı göstermek

- ulug türlüg törün tokun ağır ayag tapıg udug kıtılar. (R-M 627/17-19)

(Büyük bir törenle (ona) saygı gösterdiler.)

- kaçan tapıg udug kılğuluk törüsün ertdürtükde ötrü astup içinte beklediler. (R-M 627/19-21)

(Saygı gösterme törenini tamamladıktan sonra (onu) anıt içinde sakladılar.)

g. (meñi kıl-) Eğlenmek

- üç ögüklerim birkerü tapıgçıları birle kamagun yumgı bartılar arıgka ilinçü meñi kılgalı. (R-M 623/20-22)

(Üç çocuğum hizmetçileri ile hepsi birlikte eğlenmek için ormana gittiler.)

h. (inç kıl-) Rahat tutmak

- k(e)ntü özünüñ aşnuça ançak(a)ya inç kılğıl. (R-M 636/17-18)

(Kendini önceki gibi biraz rahat tut.)

i. (ada kıl-) Engellemek

- ötrü ürküp belinlep tıdığ ada kılıp küsemiş küsüşümin kanturmagay. (R-M 615/11-12)

(Sonra korkup engel olup dilediğim dileğimi engellemesinler.)

30. Kılın-

a. Davranmak, tavır takınmak

- öglerin köñüllerin ıçgınıp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltılar. (R-M 625/15-17)

(Akıllarını, bilinçlerini kaybedip artık nasıl davranacakları bilinmez oldu.)

b. (bir şeyi) Yapılmaya koyulmak, hazırlanmak

- öz enüklerin yigeli kılınur. (R-M 610/7)

(Kendi yavrularını yemek üzeredir.)

- ötrü ol yekler ç(a)ştanê eligig körüp sinjirgelir osuglug kılınıp... (Mz. 670 ö. 18-19)

(Sonra o şeytanlar Hükümdar Caştana'yı görüp, yutacakmış gibi hazırlanıp...)

- ç(a)ştanê elig begig sançgalı urgalı kılınıp... (Mz. 670 a. 4-5)

(Hükümdar Caştana'yı şişlemek, (ona) vurmak için hazırlanıp...)

- yekniñ töpüsinteki saçın tutup kılıçın bıçgalı sançgalı kılın. (Mz. 784 ö. 17-18)

(Şeytanın tepesindeki saçı tutarak kılıçla kesmeye hazırlan(dı).)

c. (keyirkençig kılın-) İsyan etmek⁴⁷⁰

- ol iki tigitler munçulayu yañın keyirkençig kılını ulıy sığtay talıp yüküp... (R-M 620/9-11)

(O iki prens bu şekilde isyan edip, feryat ederek, ayılıp bayılarak...)

- yivigin tizigin kemişip keyirkençig kılını evd<i>diler yıgdılar bodıs(a)t(a)vniñ süñükin. (R-M 642/3-6)

(Mücevherlerini bırakıp isyan ederek Bodhisattva'nın kemiklerini topladılar.)

31. Kigür-

a. Sokmak

- törtünç uluğ tägzinç yerkä kigürür. (PKP XVII/8-XVIII/1)

(Dördüncü(sü); büyük girdap (olan) yere sokar.)

b. Huzura çıkarmak

- içgärü қаңı қаң тапа кигүрди. (PKP XXV/2-3)

(İçeriye babası hana doğru (prensi) huzura çıkardı.)

- elgin tuta kigürüp ärdinilig orunluğ ärklig üzä olğurtı. (PKP XLVI/1-3)

(Elini tutarak huzura çıkarıp mücevherli tahta güçlü bir şekilde oturttu.)

32. Kir-

Temel anlamı bir yere “gir-, ayak bas-”⁴⁷¹ olan fiil bağlam içerisinde farklı anlamlar kazanmıştır.

a. Girmek, ayak basmak

- bir ulug kamışlıg berk arıgka kirip... (R-M 608/13-14)

(Büyük kamışlı sıkı bir ormana girip...)

⁴⁷⁰ Tokyürek, **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁷¹ Wilkens, **a.g.e.**, s. 382.

- ol arıg içinte takı içkerü kirtiler. (R-M 609/14-15)
(*O orman(in) içinden daha da içeri girdiler.*)
- k(e)ntü özi yanturu yene ol arıgka kirip... (R-M 615/16-17)
(*Kendisi tekrar o ormana girip...*)
- ötrü orduka kirip katunka inça tip ötinti. (R-M 621/22-23)
(*Sonra saraya girip kraliçeye şöyle arz etti.*)
- yerke kireyin erti. (Mz. 794 a. 17)
(*Yerin (içine) gireyim.*)
- ol yekler arasın ta kirip bartı. (Mz. 670 ö. 17-18)
(*O şeytanların arasına giriverdi.*)
- sizlerke bu balıkka kirgölük küç kūsün kim birti? (Mz. 670 ö. 27-28)
(*Sizlere bu şehre girme yetkisini kim bahşetti?*)
- sikrip içkerü kirti. (Mz. 784 ö. 15-16)
(*Sıçrayarak içeri girdi.*)
- ıglayu balıkka kirdi. (PKP IV/1)
(*Ağlayarak şehre girdi.*)
- toluy ögüzka kirip köñültäki küsüşin... (PKP XIV/4-6)
(*Okyanusa girip gönlündeki dileğini...*)
- tāk taluy ögüzka kirmişig tapladı. (PKP XV/2-4)
(*Sadece okyanusa girmeyi kabul etti.*)
- talu ögüzka kiräyin. (PKP XV/5-6)
(*Okyanusa gireyim.*)
- kaç kıata taluyka kirip... (PKP XXIII/8-XXIV/1)
(*Kaç kez okyanusa girip...*)
- taluy ögüzka kirür sizlär. (PKP XXXII/2-3)
(*Okyanusa sizler girersiniz.*)
- siz içgärü balıkka kirgäy. (PKP XXXIX/7-8)
(*Siz içeri şehre gireceksiniz.*)
- ötrü tegin balık içiña kirdi. (PKP XLI/6-7)
(*Sonra prens şehrin içine girdi.*)
- ötrü takı içgärü kirdi. (PKP XLII/6-7)
(*Sonra da içeri girdi.*)

- ol kapağcı kırkınlar içgärü kirip ötüntilär. (PKP XLIV/6-7)

(O kapıcı cariyeler içeri girip arz ettiler.)

- kirzün tep yarlıgkadı ol ödün tegin içgärü kirdi. (PKP XLV/6-7)

(“Girsin.” diye buyurdu. O zaman prens içeri girdi.)

b. Ulaşmak, gitmek

- ol tatig kantıgıntın sına kirip... (Mz. 766 ö. 27-28)

(O(nun) tadı boğazından vücuduna ulaşıp...)

- kim taluyka barayn tesär kirinlär. (PKP XXII/1-2)

(Kim “Okyanusa gideyim” diyorsa gitsinler.)

c. (tilke kir-) Dile düşmek, eleştiriye uğramak⁴⁷²

- kaçım ellig tilkâ kirmäzün. (PKP XII/1-2)

(Babam han dile düşmesin.)

d. (asıgka tusugka kir-) Faydalı olmak

- ne erser asıgka tusuka kirmedi. (R-M 612/2-3)

(Nasılfa faydalı olmadı.)

e. (adaka kir-) Tehlikeye düşmek

- bu munça kórkıncıg adaka kirip ölgäy (PKP XVIII/4-5)

(Bu kadar korkunç (bir) tehlikeye düşüp öleceksiniz.)

f. (sakınç kir-) Düşünceye düşmek

- ol ödün ayağ ögli tegin köñlinä yäk sakınçı kirdi. (PKP LVI/3-5)

(O zaman kötü düşünceli prensin aklına şeytanca düşünceler düştü.)

⁴⁷² Serkan Şen bu fiil grubunu deyim olarak kabul edip “eleştiriye uğra-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. **a.g.e.**, s. 185.

33. Kiter-

Temel anlamı fiziksel olarak “çıkar-”⁴⁷³ olan fiil somutlaştırma yoluyla soyut göstergelerle birlikte de kullanılmıştır.

a. Çıkarmak

- ötrü ol ödün ilig beg ulatı iki oğlanı birle ulıuşu sıgtaşu kitermeyük yiviglig tizigligin... (R-M 627/12-15)

(Sonra o zaman hükümdar iki oğlu ile inleyip ağlayarak mücevherlerini çıkartmadan...)

b. (bakışlarını) Kaçırarak

- közin idi antıran <öñi> kiterü⁴⁷⁴ umadın ür kiç titrü körü turup ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/16-18)

(Gözünü ondan hiç alamadan uzun süre dikkatlice bakarak durup sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.)

c. Gidermek, uzaklaştırmak

- kim amtı bu ödte koluda alku nızvanıların yıdı yukı birle kalısız tarkarıp kiterip... (R-M 628/11-14)

(Ki şimdi bu zamanda bütün ihtirasları tamamen uzaklaştırıp, giderip...)

- tarkaru kiterü berinler busuşumuznı köñültin. (R-M 635/14-16)

(Kalbimizden kederimizi uzaklaştırınız, gideriveriniz.)

34. Kod-

a. Koymak, bırakmak, geride bırakmak

- ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/17-18)

(Sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.)

⁴⁷³ Wilkens, a.g.e., s. 368.

⁴⁷⁴ Serkan Şen “öñi kiter-” birleşik fiil grubunu deyim kabul ederek “uzaklaştır-” şeklinde anlamlandırmıştır, bkz. a.g.e., s. 160.

- ötrü ol kanıg yalgayu etin barça yip kodtı. (R-M 618/11-12)
(*Sonra kanı yalayıp etinin hepsini yiyip bıraktı.*)
- kamış üze k(e)ntü özi ök yırıp kodtı ömgenin. (R-M 639/12-13)
(*Kamış ile kendisi şah damarını parçalayıp bıraktı.*)
- yüksäk ediz orunluqtın qodı öz kâmişti. (PKP LXI/5-6)
(*Yüksek tahtından kendini aşağı bıraktı.*)
- ekki közintäki sışın alıp qodtı. (PKP LXV/8-LXVI/1)
(*İki gözündeki şişi alıp koydu.*)
- barçaqa xumarı sav qodtı. (PKP LXXVI/2-3)
(*Hepsine vasiyet (olarak) bıraktı.*)

b. Terk etmek

- amrak begim mēni o[run]ta yatguru kodup kança bargalı sakınur siz? (Mz. 775 ö. 18-20)
(*Sevgili beyim beni nereye yatağımda bırakıp (terk edip) gitmeyi düşünüyorsunuz?*)
- anı üçün mēni kodup barır siz. (Mz. 775 ö. 21)
(*Onun için beni bırakıp (terk edip) gidiyorsunuz.*)

35. Kol-

a. Dilemek, talep etmek, istemek

- arıg semek içinte kolup alıp sogık suv bükürtüm saçdım olarka. (R-M 640/9-11)
(*Orman içinde soğuk su dileyerek bulup onlara serptim.*)
- adın ağılık qoltı, yemä berdi. (PKP VII/3-4)
(*Başka (bir) hazine talep etti, tekrar verdi.*)
- çintämäni ärdini qolu poşıqa kältim. (PKP XLVIII/3-4)
(*Çintamani mücevherini istemek için sadaka için geldim.*)

b. (kız) İstemek

- ol ellig qan kızın ädgü ögli teginkä qolmış erti. (PKP LXIV/4-7)
(*O hükümdarın kızını iyi düşünceli prense istemişti.*)

c. (kut kol-) Ant içmek, kurtuluş için yalvarmak, kut dilemek

- ol ödte [men] öz köñlümde öritdim ulug bedük kut kolmak. (R-M 643/11-13)

(*O zaman kendi gönlümde büyük kut dileme (arzusunu) arttırdım.*)

- ol [ödlerte bir uçlug] kut kolmışım [içinte... tılta]gı iy(i)n tınl(ı)glarig... ozguru kutgaru birgüke. (R-M 643/21-644/1)

(*O zamanlarda kurtuluş için yalvarmamın sebebi uygun canlıları kurtarıvermek içindi.*)

- [b]u muntag bodis(a)t(a)vlarnıñ kut kolmışların y(i)me samadın ayıg kılınç kılurlar. (Mz. 666 a. 28-30)

(*Bu şekilde Bodhisattvaların ant içtiklerini de düşünmeden günah işlerler.*)

- inçä tep kut koltı. (PKP LI/1-2)

(*Şöyle diyerek ant içti.*)

36. Kör-

Temel anlamı “gör-, bak-”⁴⁷⁵ olan bu fiil, bağlam içerisinde ilişkiye girdiği göstergeler aracılığıyla anlam alanını genişletmiştir.

a. Görmek, bakmak

- ança yorıyu yañı enüklemiş bir tişi barsıg körtiler. (R-M 609/16-17)

(*Öyle yürürken yeni yavrulamış dişi bir kaplanı gördüler.*)

- anı ulugı m(a)habalı tigin körüp inça tip tidi. (R-M 610/1-2)

(*Bunu büyük prens Mahābalā görüp şöyle dedi.*)

- ol barsnıñ açın torukın emgekin tolgagın titrü körüp... (R-M 612/14-15)

(*O kaplanın açlığını, zayıflığını, eziyetini, acısını dikkatlice izleyip...*)

- közin idi antıran <öñi> kiterü umadın ür kiç titrü körü turup... (R-M 612/16-17)

(*Gözünü ondan hiç alamadan uzun süre dikkatlice bakarak durup...*)

- bodıs(a)t(a)v anı körüp ötrü idiz tagka agtınıp... (R-M 616/13-14)

(*Bodhisattva bunu görüp sonra yüksek dağa çıkıp...*)

- ötrü bodıs(a)t(a)v örü turup inaru berü körüp... (R-M 616/18-19)

⁴⁷⁵ Wilkens, a.g.e., s. 408.

(Bodhisattva ayağa kalkıp ileriye geriye bakıp...)

- ol ödün üstünki t(e)ñriler bu savıg körüp... (R-M 617/12-13)

(O zaman yukarıdaki tanrılar bu durumu görüp...)

- ol ödün ol aç bars kaçan bodıs(a)t(a)vniñ ömgenintin kan akmışın körti. (R-M 618/9-11)

(O zaman aç kaplan Bodhisattva'nın şah damarından kan aktığını gördü.)

- ançağınça bodıs(a)t(a)v tiginniñ uluğı içisi yir tepremişin körüp... (R-M 618/14-15)

(O sırada Bodhisattva'nın büyük abisi yerin sarsıldığını görüp...)

- timinkeye körmişde toruk küçsüz aç barsıg aç emgekke egirtip... (R-M 619/2-3)

(Demin gördüğü zayıf, güçsüz aç kaplanı, açlık eziyeti çekip...)

- akmış kanı toprakda titig yogrulup yirke yukup turmışın körtiler. (R-M 619/14-16)

(Akan kanının toprakta çamur (ile) yogrulup yere yapışıp kaldığını gördüler.)

- anı körüp ök etözlärin ol süñük üze kemişip ögsirep tınsırap kamılıtlar. (R-M 619/16-18)

(Onu görüp kendi vücutlarını o kemiklerin üzerine fırlatıp bilinçlerini kaybederek yere yığıldılar.)

- ögümüz kañımız bizine utru körüp ayıtsar... (R-M 620/4-5)

(Annemiz babamız bizi görüp sorarlarsa...)

- ne anı körüp takı artukrak oyırkantı yokurkantı. (R-M 621/15-17)

(Onu görünce daha da hayret etti.)

- anı körüp ilig beg katunı birle aşukup inça tip ayıtdı. (R-M 624/12-14)

(Bunu görüp hükümdar karısıyla birlikte aceleyle şöyle sordular.)

- ınaru berü anta munta saçılıp yatmışın körüp... (R-M 625/10-11)

(İleriye geriye oraya buraya saçıldığını görüp...)

- umug inag tileyü törtidin sıñar körür. (Mz. 794 a. 10-11)

(Umut dileyerek dört tarafına bakar.)

- kın közin sıgun tapa körüp... (Mz. 42 + Mz. 92 a. 28-29)

(Sert gözlerle geyiğe doğru bakıp...)

- bu muntag kolı kesilmişin körüp... (Mz. 666 ö. 4-5)

(Bu şekilde kolunun kesildiğini görüp...)

- anıñ arasına sansız üküş yeklerig körti. (Mz. 670 ö. 4)

(Orada sayısız şeytanları gördü.)

- anı körüp ç(a)ştanê êlig beg yürekin katrunup... (Mz. 670 ö. 14-15)
(*Onu görünce Hükümdar Caştana cesaretle çabalayıp...*)
- ötrü ol yekler ç(a)ştanê êligig körüp... (Mz. 670 ö. 18)
(*Sonra o şeytanlar Hükümdar Caştana'yı görüp...*)
- bu meniñ y(i)ti kılıcımın körünler. (Mz. 670 ö. 28-29)
(*Bu benim keskin kılıcımı görün.*)
- çoğun yalının kutın kıvın körüp artukrak korkdılar. (Mz. 670 a. 15-16)
(*Haşmetini görüp çok fazla korktular.*)
- ol y(i)me duşta atl(ı)g rakşas êlig begig ırakdın körüp ök öz körkin tegşürüp... (Mz. 775 ö. 12-14)
(*O anda Duştā adlı şeytan, hükümdarı uzaktan görünce kendi suretini değiştirip...*)
- anta ötrü yertinçü yer suv tepremişin körüp... (U 452 ö. 18-19)
(*Ondan sonra yeryüzünün titrediğini görüp...*)
- ol kutlug tınl(ı)gıg körmek közüümüzni kutlug kıvılg kılalım. (U 452 a. 28-29)
(*O kutlu canlıyı görmekle gözümüzü mutlu edelim.*)
- balık taştın tarıçılarağ körür erti. (PKP I/2-3)
(*Şehrin dışından çiftçileri görürdü.*)
- ädgü ögli teginig buşuşluğ körüp... (PKP IV/2-3)
(*İyi düşünceli prensi kederli görünce...*)
- yok çığay ämgäklig tınlığlarağ körüp... (PKP V/5-6)
(*Yoksul, fakir, zahmet çeken canlıları görünce...*)
- men özüm ıtta sansız yer körü yorımış kargäk. (PKP LVII/3-4)
(*Ben kendim sayısız yer görüp dolaşacağım.*)
- siz kök lenxua körgäy. (PKP XXXVIII/1-2)
(*Siz mavi nilüferi göreceksiniz.*)
- udçı är körüp inçä tep ayıtdı. (PKP LXVI/3-4)
(*Çoban bakıp şöyle diyerek sordu.*)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 630/4, 630/9, 630/20, 631/12, 631/18, 631/22, 634/18, 637/8, 637/15, 638/9, 638/18, 640/8, 640/13, 641/9; PKP II/7, XXXVII/7, LXIII/2, LXXII/6)

b. Kabul etmek

- t p t z körür siz tınl(1)glar g  zde togm   ogulça k z a. (R-M 617/19-21)
(Siz canlıları olduğu gibi görürsünüz (sanki) kendi oğlunuz, kızınız gibi.)

c. (dert, keder)  ekmek

- ay künk(e)yem k rmeyin erti m n  teg ulug a  g emgekig. (R-M 626/6-8)
(Ey g ne  m  ekmeseydim bunun gibi büyük acıyı.)

d. (rüya) Görmek, işaret edilmek

- t l mde m(e)n b(e)lg l g k rt m erti bu b(e)gl g. (R-M 627/1-2)
(Rüyamda ben bu alameti açıkça gördüm.)
- körür ermiş m(e)n utgurak bu emgekke tu guka. (R-M 627/5-6)
(G rm   m ben şüphesiz keder vaktini.)
- t l mde k rt m adırtlıg. (R-M 633/19-20)
(Rüyamda açıkça gördüm.)

e. Anlamak, algılamak, kavramak

- k r o[gl] ma  ast(i)rta inçe tip timi  bar. (Mz. 756  . 16-17)
(Anla, ey evladım! Öğreti kitabında   yle deniliyor.)
- k r isig öz amrak . (Mz. 756  . 25)
(Anla can sevgisini!)
- s[an]sarn j m nin kadag n k r p... (Mz. 766 a. 16-17)
(Sa s ra ’nın günahını anlayıp...)
- bu muntag tod u uz savların k r p serg m teg ermez. (Mz. 670  . 31-32)
(Bu şekilde alçak, kötü haberleri anlayıp katlanamam.)
- balıkımdakı ulu  mdak  adas n k r p... (Mz. 784 a. 7-9)
( ehrimdeki, memleketimdeki tehlikeyi anlayınca...)
- bu ulu  bodun ayığ k l n lığ k lm  n k r p... (III/6-8)
(Bu   lke milleti(nin) kötü işler yaptığını anlayıp...)
- tegin  mg kin körü umat n (PKP LIX/2-3)
(Prens, eziyetini anlayıp (buna) dayanamadan...)

f. (yol kör-) Yola çıkmak⁴⁷⁶

- koşuglug kañlın yol körü bir uçlug köñülin teggeli etözin kemişmiş orunka. (R-M 641/13-16)

(Koşulmuş arabayla gönülden bir olanlarla (prensini) bedenini terk ettiği yere varmak için yola çıktılar.)

37. Kötür-

Temel anlamı itibarıyla fiziksel bir “kaldır-”⁴⁷⁷ işinden bahseden bu fiil, somutlaştırma yoluyla soyut göstergeler için kullanılarak “gider-, azalt-” anlamlarını da kazanmıştır.

a. Kaldırmak, yukarı kaldırmak⁴⁷⁸

- ötrü iliglerin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar sıgtadılar. (R-M 619/19-21)

(Sonra ellerini yukarıya kaldırarak yüksek sesle yakınıp inlediler.)

- iliglerin örü kötürüp ulıy sıgtayı inça tip takşurtılar. (R-M 626/1-2)

(Ellerini yukarı kaldırıp ağlayıp inleyerek şöyle yakındılar.)

- iliglerin kötürüp ulug ünin ulıdılar. (R-M 632/11-12)

(Ellerini kaldırıp yüksek sesle inlediler.)

- ilig begniñ katunı tolپ etözin kötürüp yirke çaltı bir yumgı. (R-M 634/13-15)

(Hükümdarın eşi, birden tüm bedenini kaldırıp yere vurdu.)

- ötrü örü kötürüp iki iligin yokaru... (R-M 637/18-19)

(Sonra iki elini yukarı kaldırıp...)

- iliglerin kötürüp kögüzlerin tokıdılar. (R-M 640/4-5)

(Ellerini kaldırıp göğüslerine vurdular.)

- iliglerin kötürüp yalvaru teginürler keyirkençig. (R-M 640/18-20)

(Ellerini kaldırıp merhamet uyandırıcı şekilde yalvardılar.)

- kılıçın örü k[ö]türüp başın bıçgalı ugradı. (Mz. 670 a. 13-14)

⁴⁷⁶ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. a.g.e., s. 211.

⁴⁷⁷ Wilkens, a.g.e., s. 413.

⁴⁷⁸ Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “örü kötür-” birleşik fiili içerisinde de tespit edilmiştir.

(Kılıcını yukarı kaldırıp başını kesmeye çalıştı.)

b. (acıyı) Gidermek, azaltmak

- öz isig özin ıdalayu yaraş yarap adınlarnıñ em[ge]kin köt[ürü] k(e)n[tü] öziniñ emgekçe [emgenip]... (U 452 a. 12-14)

(Kendi canını feda ederek (kendine) yakışır şekilde, başkalarının derdini giderip kendi derdiyle dertlenip...)

38. Közün-

a. Görünmek, belli olmak

- munta yene közünmez muña yigülük aş içgü. (R-M 630/7-8)

(Buna (kaplana) yemek için yiyecek içecek burada görünmüyor.)

- ötrü ol astup ikileyü yene yirke batıp közünmez boltı. (R-M 644/16-17)

(Sonra o anıt tekrar yere batarak görünmez oldu.)

- kün t(e)ñri y(a)rukı kapk(a)ra közünür. (Mz. 794 a. 5-6)

(Güneşin ışığı kapkara görünür.)

- ol kılıç köziñe ört yalın teg közünüp... (Mz. 794 a. 14-15)

(O kılıç gözüne ateş gibi görünüp...)

- amtı ç(a)ştanè élig beg közünmez bolup bartı. (U 452 ö. 4-5)

(Şimdi Hükümdar Caştana görünmez olup gitti.)

- қаңым қан bodun tiliñä қорқуп інçä yarlıғқadı erinç közünür. (PKP XI/1-3)

(Babam han, halkın diline (düşmekten) korkup böyle buyurmuştur, (açıkça) görünür.)

- altun tağ bar közünür mü. (PKP XXXVII/6)

(Altın dağ var, görünüyor mu?)

- ağu tını ıraqtın ançulayu közünür. (PKP XXXVIII/4)

(Zehirli nefesi uzaktan şöyle görünür.)

- lö қаңға көзүңгäй siz. (PKP XXXIX/8-XL/1)

(Ejderhalar hanına görüneceksiniz.)

- siz kişidä adruk bağrāk ār közünür siz. (PKP LXVI/4-6)

(Siz insanlardan daha asil bir adam (gibi) görünüyorsunuz.)

b. Huzura kabul edilmek

- ädgü ögli tegin kälip қаpaғda turur içgärü közüngäli. (PKP XLIV/3-5)

(İyi düşünceli prens gelip içeri kabul edilmek için kapıda bekler.)

39. Kırı-

Temel anlamı “kuru-, körel-”⁴⁷⁹ olan bu fiil, metinlerde bu anlamıyla karşımıza bir örnekte çıkmıştır. Bunun yanı sıra “ağızı kur-” ve “tili tamgakı kır-” birleşik fiil grupları içerisinde yer alarak deyimleşmiştir.⁴⁸⁰

a. Kurumak, körelmek

- ötrü kurımış katıg kamış alıp anı üze ömgen tamırın sançıp... (R-M 616/20-21)

(Sonra kurumuş sert kamışı alıp onu şah damarına sokup...)

b. (ağızı kır-) Ağızı kurumak, (sıkıntıdan) içecek ihtiyacı duymak

- ağızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki {'} ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/10-12)

(Ağız kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

c. (tili tamgakı kır-) Susuzluktan ağız kurumak

- tili tamgakı kırıyor. (Mz. 794 a. 11-12)

(Dili damağı kuruyor.)

40. Olur-

a. Oturmak

- ötrü anta ıngalı olurtılar ıngalı olurmışda... (R-M 608/14-15)

(Sonra orada dinlenmek için oturdular. Dinlenmek için oturduklarında...)

- t(e)rkin tavrata yügrük atların koşuglug kanlıda olurup... (R-M 625/4-6)

⁴⁷⁹ Wilkens, a.g.e., s. 425.

⁴⁸⁰ Serkan Şen, a.g.e., s. 67, 184.

(Hemen yarış atlarının koşulduğu arabaya oturup...)

- katunı birle ikegü koşuglug kañlıda olurup... (R-M 636/20-21)

(Kraliçesi ile ikisi beraber (at) koşulmuş arabaya oturup...)

- busuşlugın bartılar kañlıda olurup balıkka. (R-M 642/10-11)

(Arabada oturarak şehre kederle ulaştılar.)

- közi karakı yalınayu tegzintürüp olurmaz mu. (U 452 ö. 1-2)

(Gözü parlayarak dönüp dolaşıp oturmaz mı?)

b. Yaşamak

- anası katun balıkda ordu içinte olurup... (R-M 632/13-14)

(Annesi kraliçe şehirde saray içinde yaşıyıp...)

41. Ög-

a. Övmek

- bodıs(a)t(a)vniñ antag muñadıncıg çatıklıg işine iyin ögirip öge alkayu inça tip şlok sözlediler. (R-M 616/14-17)

(Bodhisattva'nın böylesi hayret verici doğum efsanesine sevinip (onu) överek hepsi şöyle bir şiir okudular.)

b. Yakınmak⁴⁸¹

- öge takşuru teginürler inileriniñ edgüsin... (R-M 640/20-21)

(Kardeşlerinin iyiliği (için) yakınıp feryat ediyorlar.)

42. Ölür-

Temel anlamı “öldür-”⁴⁸² olan bu fiil, gönderim yaptığı göstergenin insan ya da hayvan olmasıyla anlam alanını genişletmiş ve “avla-” anlamını da kazanmıştır.

⁴⁸¹ İncelenen metinlerde kelime bu anlamıyla “ög- takşur-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir.

⁴⁸² Wilkens, a.g.e., s. 532.

a. Öldürmek

- kim erti erki ölüртечи өгүкк(e)yem çak sini? (R-M 626/19-20)

(Kim idi acaba öldüren sevgili yavrum seni?)

- kişi kişiğ ölürgeli köñül turgurur neteg osuglug bolup yine köni bugünüp ölüт ölürmekdin tıdılır. (Mz. 794 ö. 1-3)

(Kişi, birini öldürmeye karar verir nasıl olur da yine doğru düşünüp taşınarak öldürmekten vazgeçer.)

- kayu kişi tözintin berü irig yavgan üküş {S} y(a)vlak köñüllüg bolsar ol adınagunı ölürgeli ugrayur. (Mz. 794 ö. 8-11)

(Her kim kökünden beri çok kaba, kötü kalpli yaratılmışsa o başkasını öldürmek için uğraşır.)

- bu muntag alp bolgulukın üküş tınl(ı)glar eşidip ölüт ölürmekdin tıdılmazlar. (Mz. 766 a. 19-21)

(Bu kadar zor olduğunu birçok canlı işitip canlı öldürmekten vazgeçmezler.)

- kel sini ölüreyin. (Mz. 756 ö. 18-19)

(Gel seni öldüreyim.)

- t(e)ñri bahşı özlüg ölürmekniñ ayıg tüşin ikinti ajunta ok mu teginür. (Mz. 756 ö. 26-28)

(Saygıdeğer hocam canlı öldürmenin cezası ikinci yaşamda mı yerine getirilir?)

- y[av]g[a]n köñüllüg d(a)ntıpalé élig adınlarıg ölürser anı üze artukrak sevinür erti. (Mz. 756 a. 14-16)

(Kötü kalpli Hükümdar Dañdāpala başkalarını öldürürse buna çok fazla sevinirdi.)

- özlüg ölürüп kimke erser edgü kılunumaz. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 22-23)

(Canlı öldürerek kimseye iyilik yapılmaz.)

- bu yertinçüdeki tınl(ı)gları[g] özlüg ölürmek ulatı on k(a)rmap(a)t ertmek ayıg kılınçdın tıdgalı udaçı bolayın. (Mz. 666 a. 24-27)

(Bu dünyadaki canlıları, canlı öldürmek ve (diğer) on günahı işlemekten, gūnahtan alıkoyabileyim.)

- meniñ balıkımdakı bodunug bokunug negülük ölüür sizler? (Mz. 670 ö. 26-27)

(Benim şehrimdeki halkı nasıl öldürürsünüz sizler?)

- ol rakşas barıp edgü yumşak savlar sözlep erüş üküş tınl(ı)glarıg ölüür. (Mz. 775 ö. 1-2)

(O şeytan gelip güzel, tatlı sözler söyleyerek pek çok canlıyı öldürür.)

- öñi öñi körgeli körtle körk meñiz belgürtüp biltizmedin üküş tınl(ı)glarığ ölürüp...

(Mz. 775 ö. 6-8)

(Çeşit çeşit görmeye değer güzel yüz(ler) yaratıp çok(ça) canlıları öldürüp...)

- sansız tümän özlüg ölürür. (PKP I/5-6)

(Sayısız, on binlerce canlıyı öldürür.)

- ayığ kılınç kılur tınlığlarağ ölürür. (II/1-2)

(Kötü işler yapar, canlıları öldürür.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(DKPAM 96, 215, 226, 239, 311, 3541, 3556)

b. Avlamak, (hayvan) öldürmek

- ülgüsüz sansız keyiklerig avlap ölürti. (Mz. 756 a. 23-24)

(Sayısız geyiği avlayıp öldürdü.)

- yunt ud çokar koy lağzın ulatı tınlığlarığ ölürür tãrisin soyar kan ögüz aqıtar 'ãtin kanın satar. (PKP III/1-5)

(At, inek vurur; koyun, domuz bütün canlıları öldürür. Derisini soyar, kanı nehir (gibi) akıtır; etini, kanını satar.)

43. Örten-

Temel anlamı itibarıyla fiziksel bir “alev al-” anlamı taşıyan bu fiil, somutlaştırma yoluyla soyut göstergeler için de kullanılarak “endişelen-, acı çek-” anlamlarını kazanmıştır.⁴⁸³

a. Alevlenmek, alev almak, yanmak

- etözüm busurkanur buşruluk ootka örtenip köyer teg. (R-M 624/16-17)

(Bedenim acı çekiyor, ateş içinde yanıyor gibi.)

- tamuda ört içinte örtenü turur tınlığka inçe tip tiser... (Mz. 756 ö. 17-18)

⁴⁸³ Wilkens, a.g.e., s. 541.

(Cehennemde ateşler içinde yanıp duran canlılara şöyle dense...)

- dört yınak örtenti. (Mz. 666 ö. 32), (Mz. 666 a. 2)

(Dört taraf yandı.)

b. Endişelenmek, tasalanmak, acı çekmek, yanmak

- açmak ootın örtenür. (R-M 630/6)

(Açlık ateşiyle yanıyor.)

- köñülin örtenü oot yalının yalar teg. (R-M 637/1-2)

(Ateşle tutuşmuş gibi yüreği yanıyor.)

- busuşlug ootın örtenü sıkılmışlar. (R-M 638/14-15)

(Keder ateşiyle yanarak sıkılmışlar.)

- sakınçlug kadgulug oot üze örtentiler yalınayu. (R-M 639/21-22)

(Endişe, kaygı ateşi ile tutuşarak yandılar.)

- emgeklig ootın örtenmişler. (R-M 641/9-10)

(Dert ateşiyle yanmışlar.)

44. Ötün-

a. Söylemek, demek, arz etmek

- teginelim t(e)ñrim kiñürü aç a yada nomlay u y(a)rılıkasun tip ötünti. (R-M 607/4-6)

(“Saygı gösterelim; Tanrım ayrıntılı şekilde vaaz versin” diye arz etti.)

- üçünçi m(a)hasatvı tigin iki içilerine ötrü inça tip ötünti. (R-M 609/5-6)

(Üçüncü prens Mahāsattva, iki abisine şu şekilde arz etti.)

- m(e)n una basa yitdim tip ötünüp... (R-M 615/14-15)

(“Ben hemen yetişirim” diye söyleyip...)

- katunka inça tip ötinti. (R-M 621/23)

(Kraliçeye şöyle arz etti.)

- ol ödün ikinti buryuk ötrü bodıs(a)t(a)v tigin etözin buşı birip neteg kılmış işlerin iyin kezigçe tözü tüketi ötünti. (R-M 624/20-23)

(O zaman ikinci kumandan Bodhisattva prensin vücudunu bağışlayarak yaptığı işleri sırasıyla eksiksiz (olarak) arz etti.)

- iva taya tavrana yakın kelip begkerü ötünti ol buryukı. (R-M 637/22-638/1)

(O kumandanı titrek, acele ederek hükümdara yaklaşıp arz etti.)

- yaguk barıp içkerü ilig begniñ üskinte yaşı aka yığlayu ötrü inça tip ötünti. (R-M 638/10-13)

(İçeri doğru yaklaşıp hükümdarın önünde gözyaşları akıp ağlayarak, şöyle diyerek arz etti.)

- bahşısıña inçe tip ötünti. (Mz. 766 a. 17-18)

(Hocasına şöyle söyledi.)

- ötrü têtsisi bahşısıña inçe tip ötünti. (Mz. 756 ö 25-26)

(Sonra öğrencisi hocasına şöyle söyledi.)

- têtsisi inçe tēp [ötünti] (Mz. 756 ö. 32-33)

(Öğrencisi şöyle söyledi.)

- [... yakın yagu]k barıp inçe [tēp ötüntiler ...] (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 10-11)

(Yanına yaklaşıp şöyle diyerek arz ettiler.)

- atlığlar inçä tēp ötünti. (PKP XII/8- XIII 1)

(Seçkin kişiler şöyle diyerek arz etti(ler).)

- ol kapağçı kırkınlar içgärü kirip ötüntilär. (PKP XLIV/6-7)

(O kapıcı cariyeler içeri girip arz ettiler.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 623/8, 633/2, 640/7; DKPAM 370, 389; PKP IV/7, V/3, VI/4, VII/8, IX/1, XIX/2, XXI/2, XXI/7, XXIV/8, XXV/8, XXVI/8, XXIX/7, XXXVII/4, XLVII/5, XLVIII/5, LXI/2, LXXVII/5)

b. Rica etmek

- ol üç tigitler hua çeçek tüş yemiş evidgeli ataları ilig begke ötünüp ayıtıp kaltılar. (R-M 608/10-12)

(O üç prens çiçek, meyve, yemiş toplamak için babaları (olan) hükümdardan rica edip durdular.)

- ol ilig beg irinçkesün mini y(e)me muntag ötünü tüketip ilig begniñ katunı... (R-M 634/11-13)

(“O Hükümdar bana yine merhamet etsin.” Hükümdarın eşi böylece rica edip...)

c. Cevap vermek

- biz ikegü negü tip ötünelim sözlelim. (R-M 620/5-6)

(Biz ikimiz nasıl cevap verelim, söyleyelim?)

45. Saç-

“Saç-” fiili temel anlamı itibarıyla “serp-, dağıt-”⁴⁸⁴ anlamlarını taşımaktadır. Genellikle cansız ya da sıvı göstergelerle kullanılan bu fiil, metinlerde bağlam içerisinde canlı göstergeler için kullanılarak “yok et-” anlamını kazanmıştır.

a. (su) Serpmek, dökmek

- çından suvın sogıtıp bükürtiler saçdılar ilig begke katunka. (R-M 640/1-2)

(Sandal ağacının suyunu soğutup hükümdara (ve) kraliçeye serptiler.)

- arıg semek içinte kolup alıp sogık suv bükürtüm saçdım olarka. (R-M 640/9-11)

(Orman içinde soğuk su dileyerek bulup onlara serptim.)

b. Dağıtmak, yok etmek

- bu tün ök alku yeklerig barça buluş yınak saçgay. (U 452 ö. 23-24)

(Bu gece bütün şeytanları her tarafa dağıtacak.)

46. Sakın-

a. Düşünmek

- ol ödün bu üç tiginler öz öz köñüllerinteki sakınmış savların sözleşip... (R-M 609/12-14)

(O zaman bu üç prens kendi gönüllerindeki düşündükleri fikirleri konuşup...)

- k(e)ntü köñülinte <yene> inça tip sakıntı kaltı. (R-M 611/21-22)

(Kendi gönlünde şöylece düşündü.)

- bu irinç y(a)rlıg aç barska negülük umug ınag bolmaz m(e)n tip munçulayu sakınıp... (R-M 612/7-9)

⁴⁸⁴ Wilkens, a.g.e., s. 571.

(“Bu zavallı aç kaplana neden sığınak olmayayım” diye düşünüp...)

- ötrü ol ödün m(a)has(a)tvı bodis(a)t(a)v yorıy inça tip sakıntı. (R-M 612/18-20)

(O zaman Mahāsattva Bodhisattva yürüyerek şöyle düşündü.)

- togmak ölmeklig tegzinçdin taşkaru tartıp üntüreyin tip sakıntı. (R-M 613/21-23)

(Doğum-ölüm girdabından (kendimi) dışarı çekip çıkartayım” diye düşündü.)

- yene ök inça tip sakıntı. (R-M 613/23-614/1)

(Hemen yine şöyle düşündü.)

- munçulayu adıra üdüre sakınıp... (R-M 615/4-5)

(Bu şekilde ayrıntılı şekilde düşünüp...)

- kaçan yirke tegdükde bodis(a)t(a)v yene inça tip sakıntı. (R-M 616/15-16)

(Yere düştüğü zaman Bodhisattva yine şöyle düşündü.)

- oglum sakınur m(e)n. (R-M 633/21)

(Oğlumu düşünüyorum.)

- munı negülük ölürür m(e)n tēp sakınmış k(e)rgek. (Mz. 794 ö. 17-18)

(“Bunu neden öldüreyim” diye düşünmek gerek.)

- inçe sakınır. (Mz. 794 a. 16)

(Şöyle düşünür.)

- amrak begim mēni o[run]ta yatguru kodup kança bargalı sakınur siz? (Mz. 775 ö. 18-20)

(Sevgili beyim beni nereye yatağımda bırakıp (terk edip) gitmeyi düşünüyorsunuz?)

- ögil sakıngıl tözünüme bu élig begniñ öñreki savların. (U 452 ö. 34-35)

(Bu hükümdarın önceki sözlerini düşün ey asilim!)

- ötürü tegin inçā tep sakıntı. (PKP X/7-8)

(Sonra prens şöyle diyerek düşündü.)

- öz kazğançım üzā ädgü kıılınç kıılayın tep sakıntı. (PKP XII/2-4)

(“Kendi kazancım ile iyi işler yapayım” diye düşündü.)

- köñültäki küsüşin kıanturğalı sakınsar... (PKP XIV/5-6)

(Kalbindeki dileği yerine getirmek için düşünürse...)

- ol ödün ayıg ögli tegin inisi inçā tep sakıntı. (PKP XXVIII/6-7)

(O zaman kötü düşünceli prens(in) kardeşi şöyle deyip düşündü.)

- ärdini kälürsär taķı ağırlıg bolğay men taķı uçuz bolğay men tep sakıntı. (PKP XXIX/2-5)

(“Mücevheri getirirse değerli olacak ben değersiz olacağım” diye düşündü.)

- ötrü tinturğalı sakıntı. (PKP XXXVI/7-8)

(Sonra dinlendirmeyi düşündü.)

- lö kanı inçä tep sakınç sakıntı. (PKP LXV/1-2)

(Ejderha hanı şöyle diyerek düşündü.)

- sakınç sakıntı. (PKP LVI/6)

(Düşündü.)

- kântü ölgäy tep sakıntı. (PKP LVII/7)

(Kendisi ölecek, diye düşündü.)

- tegin inçä tep sakınç sakıntı. (PKP LXVI/7-LXVII/1)

(Prens şöyle diyerek düşündü.)

- inçä tep sakıntı. (PKP LXXII/6-7)

(Şöyle diyerek düşündü.)

b. Değerlendirmek, ummak

- adın kişi emgklig bolsar etözin menjiligçe sakınur erti. (Mz. 756 a. 17-19)

(Başkası eziyet çekse (bunu) kendisine sevinç olarak değerlendirirdi.)

- yinçge kırkınlarımın barça bek menjü sakıntım. (Mz. 666 ö. 17-18)

(Narin cariyelerimin hepsi(nin) kalıcı, ebedi (olacağını) ummuştum.)

47. Sanç-

a. Delmek, sokmak, batmak, şişlemek

- ötrü kurumış katıg kamış alıp anı üze ömgen tamırın sançıp... (R-M 616/20-21)

(Sonra kurumuş sert kamışı alıp onu şah damarına sokup...)

- yiñne sançmış osuglug tikdi sançdı ağrıdı. (R-M 632/20-21)

(İğne batmış gibi (bedeni) sokuldu; sancıldı, ağrıdı.)

- çımşılaşur etözüm tözü yiñne sançmış teg. (R-M 633/11-12)

(Bütün vücudum iğne batmış gibi uyuyor.)

- ç(a)ştanê elig begig sançgalı urgalı kılınıp... (Mz. 670 a. 4-5)

(Hükümdar Caştana'yı şişlemek, (ona) vurmak için hazırlanıp...)

- terkin munı sançınlar {R} bıçınlar. (Mz. 670 a. 7-8)

(Çabucak bunu şişleyin, parçalayın.)

- amtı munı ekki köz täglärip sançayın. (PKP LVII/5-6)

(Şimdi bununla iki gözünü delerek kör edeyim.)

- ekki köziñä sançıp täzti. (PKP LVIII/1)

(İki gözüne sokup kaçtı.)

- oğrı kälip ekki közümin täglärü sançtı. (PKP LVIII/5-6)

(Hırsız gelip iki gözümü delerek kör etti.)

b. Kesmek

- yekniñ töpüsinteki saçın tutup kılıçın bıçğalı sançğalı kılın. (Mz. 784 ö. 17-18)

(Şeytanın tepesindeki saçı tutarak kılıçla kesmeye hazırlan(dı).)

c. Sancımak

- yiñne sançmış osuglug tikdi sançdı ağrıdı. (R-M 632/20-21)

(İğne batmış gibi (bedeni) sokuldu; sancıldı, ağrıdı.)

48. Ser-

a. Dayanmak, katlanmak

- serü umadın tört yınjakıg yañılıp ögsüz bolup... (Mz. 666 a. 5-6)

((Olanlara) dayanamadığı için dört taraftan yolunu kaybedip, aklını kaybederek...))

- açığ emgeklerig serip kut koluntı. (Mz. 666 a. 23-24)

(Acılarına, dertlerine katlanıp kurtuluş için yalvardı.)

b. Oyalanmak, vakit kaybetmek

- ol çatıkıg kılukda ağır ulug yağız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

49. Sın-

Temel anlamı itibarıyla fiziksel bir “parçala-, kır-”⁴⁸⁵ işinden bahseden bu fiil, birleşik fiil grubunun içinde deyimleşerek mecaz anlam da kazanmıştır.

a. Parçalanmak, kırılmak

- kemi susup sınır. (PKP XVII/5)

(Gemi su çekip parçalanır.)

b. Hayatının sonunda olmak

- yiti enükleriñe egirtip kavzatıp açmak suvsamak üze sıkılıp tor<u>mış yavrımış sınımış. (R-M 609/18-20)

(Yedi yavrusunu çevreleyip, açlık ve susuzluktan acı çekerek bir deri bir kemik kalmış, zayıf ve güçten düşmüş, hayatının sonundaymış.)

c. (kögüzi yarıl- sın-) Göğsü parçalanmak, çok acı çekmek⁴⁸⁶

- kılmañ meniñ kögüzümin yarılğuluk sınıguluk tip tidi. (R-M 624/19-20)

(Benim kalbimi kırmayın, parçalamayın, dedi.)

50. Sözle-

“Sözle-” fiilinin temel anlamından çok da uzaklaşmadan bağlam içerisinde çeşitli anlamlar kazandığı birkaç örnek tespit edilmiştir.

a. Söylemek, konuşmak

- bu munça savıg içileriñe sözlep ötrü... (R-M 611/20-21)

(Bunca sözü abilerine söyledikten sonra...)

- inça tip b(e)k katıg sav sözledi. (R-M 615/19-20)

(Oldukça sert, katı şekilde sözler söyledi.)

⁴⁸⁵ Wilkens, a.g.e., s. 609.

⁴⁸⁶ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. a.g.e., s. 126.

- ol ödün <mahasatvı> tigin munça sav sözlep ol aç bars üskinte suna yatdı. (R-M 616/9-10)

(O zaman Mahāsattva prens bunca sözü söyleyip aç kaplan(ın) önüne uzanıp yattı.)

- eşidtim m(a)has(a)tvınıñ tsuyurkayu sözlemiş çın savın. (R-M 618/23-619/1)

(Ben Mahāsattva'nın merhametle söylediği ciddi sözünü işittim.)

- biz ikegü negü tip ötünelim sözlelim. (R-M 620/5-6)

(Biz ikimiz nasıl cevap verelim, söyleyelim?)

- agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki{' } ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/10-12)

(Ağzı kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

- t(e)ркин sözleñ buryuka. (R-M 624/14-15)

(Ey kumandan hemen söyle!)

- emgenü sav sözledi. (R-M 641/3-4)

(Üzülerek (şöyle) sözler söyledi.)

- bu muntag emgeklig savlar sözleyür erken anıñ arasınta yer yarılı. (Mz. 666 ö. 20-22)

(Bu şekilde acı dolu sözler söylüyorken o sırada yer yarıldı.)

- ol rakşas barıp edgü yumşak savlar sözlep erüş üküş tınl(ı)glarig ölürür. (Mz. 775 ö. 1-2)

(O şeytan gelip güzel, tatlı sözler söyleyerek pek çok canlıyı öldürür.)

- ol y(i)me rakşas edgü savlar sözlep... (Mz. 775 ö. 5-6)

(O şeytan yine güzel sözler söyleyip...)

- t(e)ркин маңа sözleñ amrak begime. (Mz. 775 ö. 21-22)

(Sevgili hükümdarım! Hemen bana söyleyin.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 622/13, 633/6, 634/1, 634/8, 635/16, 640/22; DKPAM 3508, 3545, 3571, 3630, 3717, 3777)

b. Bahsetmek, açıklamak

- b(e)kiz b(e)lgülüg sözledi muntag yañlıg savların. (R-M 633/2-3)

(Bu şekilde sözlerle açıkça açıkladı.)

- ol savıg y(i)me menin tükel sözlegülük küçim yokı. (Mz. 666 a. 17-18)

(O sözü tamamıyla açıklamaya benim gücüm yok.)

- tözümin oğuşumın bälgürti sözläsär inim ölgäy. (PKP LXVII/1-3)

(Kökenimi, soyumu belirtip açıklarsam kardeşim ölecek.)

- ötrü teginig elitgäli sözlädi. (PKP LXXIII/4-5)

(Sonra prensi götürmekten bahsetti.)

c. (şiir, türkü) Okumak

- alkayu ınça tip şlok sözlediler. (R-M 617/16-17)

(Hepsi şöyle bir şiir okudular.)

51. Tanukla-

a. (bir ritüel bağlamında) Gerçekleştirmek

- yanmaksızın tanuklap inçgü meñi tapgay siz. (R-M 618/7-8)

(Kesinlikle gerçekleştirip mutluluğa ulaşacaksınız.)

b. Öğrenmek

- alku burkanlar üze ögitmiş ıduk nomlug etözüg tanuklaguluk kamag biş ajun tınl(ı)glar oğlanın nom buşılıg meñi üze meñiletgülük. (R-M 615/1-4)

(Bütün Buddhaların övdüğü kutsal öğretili vücudu öğrenmeli, bütün beş dünya(daki) insanoğlunu öğreti sadakasının sevinciyle sevindirmeli(yim).)

52. Tañla-

a. Şaşırmak, hayrete düşmek

- tegin körklärin tañlap sizlär löläär ıanı ıunçuy-ı mu sizlär ayıtsar... (PKP XLIII/2-5)

(Prens, güzelliklerine hayret edip “Sizler ejderhalar hanı(nın) prensesi misiniz?” diye sorunca...)

b. Beğenmek

- yıırıg tañlayu esirkäyü ıglayu tägrä tolı tururlar. (PKP LXXI/3-4)

(Şarkıyı beğenip, (prense) üzülüp (onun için) ağlayarak etrafında duruyorlar.)

53. Tap-

a. Bulmak

- neçökin <yene> бүкүнki күнте мунı teg k(e)rgeklig işletgülük yuñlaguluk orun tapıp... (R-M 612/3-5)

(Nasıl bugünkü günde bunun gibi gerekli, yararlanılacak durum bulup...)

- törtдин сн̄ар багтуглап барın idi tapmadı. (R-M 631/10-11)

(Dört tarafta bakınıp varlığını (bedenini) asla bulamadılar.)

b. Erişmek, ulaşmak

- yanmaksızın тануклап інгү меңи tapgay siz. (R-M 618/7-8)

(Kesinlikle gerçekleştirip mutluluğa ulaşacaksınız.)

54. Tapın-

a. Hizmet etmek

- аш іçкү кәлүрүп тапınurlар erti. (PKP LXXI/6-7)

(Yiyecek içecek getirerek hizmet ederlerdi.)

b. Tapmak

- аш іçгү тон кедим orun төшек at yaña kañlı kölük erdini yinçü ed tavar üze tapıntım. (R-M 613/3-5)

(Yiyecek içecek, kılık kıyafet, yatak döşek, at, fil, araba, mücevher, inci (ve) mala mülke taptım.)

- бизн̄ә nom nomлаң тапınalım. (PKP XLIX/5-6)

(Bize öğretiyi vaaz verin, tapalım.)

55. Tart-

“Tart-” fiilinin anlam alanı kelimenin temel anlamı olan “çek-” işinin yapıldığı göstergenin türüne göre genişlemektedir.

a. (canlıyı, kişiyi) Çekmek, çekip çıkarmak

- togmak ölmeklig tegzinçdin taşkaru tartıp üntüreyin tip sakıntı. (R-M 613/21-23)

(*Doğum-ölüm girdabından (kendimi) dışarı çekip çıkarayım” diye düşündü.*)

- üç uguş yırtınçüdeki emgeklig taluydaki tınl(1)glarig örü tartıp ozgurup inç meñilig kılayın. (R-M 616/6-8)

(*Üç yeryüzünün denizindeki canlıları çekip çıkarıp kurtarıp mutlu edeyim.*)

- küçsüzi üçün tişi bars tartıp yigeli umadı. (R-M 639/11-12)

(*Dişi kaplan güçsüz olduğu için çekip yiyemedi.*)

- ol ok etözin yörgeyü alıp altın aviş tam[u]ka tartıp iltü bartı. (Mz. 666 ö. 24-25)

(*O vücudunu sararak aşağıdaki Avici cehennem(in)e çekip götürdü.*)

b. (bir nesneyi) Çekmek

- yalınlayu turur yitti kılıçın t[ar]tıp altı. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 31-32)

(*Parlayarak duran keskin kılıcını çekip aldı.*)

- urumukı atl(1)g yekniñ töpüsinteki saçın tarta tutup... (Mz. 670 a. 11-13)

(*Urumukha adlı şeytanın tepesindeki saçını çekerek tutup...*)

- kuş kuzgun kónsa ışığağ tartğay men. (PKP LXXX/3-5)

(*Kuş, kuzgun konarsa ipi çekeceğim.*)

56. Tavran-

a. (katıgılan- tavran-) Çabalamak, gayret etmek⁴⁸⁷

- uz[un] turkaru adın tınl(1)glarig edgükerü katıgl[ant]ı {Y} tavrantı. (U 452 a. 14-16)

(*Her zaman başka canlıları iyileştirmek için çaba sarf etti.*)

⁴⁸⁷ Fiilin temel anlamı metinlerde “katıgılan- tavran-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, a.g.m., s. 270.

b. Acele etmek

- iva taya tavrana yakın kelip begkerü ötünti ol buryukı. (R-M 637/22-638/1)

(O kumandanı titrek, acele ederek hükümdara yaklaşıp arz etti.)

57. Teg-

“Teg-” fiili kullanıldığı bağlam içerisinde temel olarak “bir yere ulaş-” ya da “bir amaca ulaş-” durumlarında anlam farklılaşmasına uğramıştır. Bunun dışında tespit edilen “düş-” anlamı da gerçek ve mecaz olarak “düş-” anlamına göre ayrılmıştır.

a. Ulaşmak, varmak, gelmek

- kaçan anta tegip ilinçü meñi işin ertürdükte ötrü... (R-M 608/8)

(Oraya varıp eğlencenin (tadını) çıkardıktan sonra...)

- ol arıgka kirip aç bars üskinte tegip terkin tavrata tonın soçulup... (R-M 615/17-18)

(O ormana girip aç kaplanın önüne varıp çabucak giysilerini çıkarıp...)

- kaçan bars üskinte tegdükde... (R-M 616/23)

(Kaplanın önüne geldiği zaman...)

- kaçan anta tegdükte ötrü... (R-M 619/10-11)

(O yere vardıktan sonra...)

- bir buryuk t(e)rkin tavrata kelip ilig begke yakın tegip... (R-M 623/2-3)

(Bir komutanı aceleyle gelip hükümdara yaklaşıp...)

- ançagınça sapça ikinti buryukı kelip ilig begke tegdi. (R-M 624/4-5)

(O sırada sıraya göre ikinci kumandanı gelip hükümdara ulaştı.)

- kaçan bodıs(a)t(a)vniñ etözin buşı birmiş yir orunka tegdiler erser... (R-M 625/7-9)

(Bodhisattva'nın vücudunu bağışladığı yere geldikleri zaman...)

- erü erü tegdiler. (R-M 630/2-3)

(Yavaş yavaş ulaştılar.)

- unak(a)ya keçmedin kelip teggey siziksiz. (R-M 638/5-6)

(Çok geçmeden şüphesiz dönüp gelecektir.)

- üçünç buryuk inançı yakın tegip içkerü ilig begke ötünti muntag yañlıg savlarıg. (R-M 640/5-7)

(Üçüncü komutanı içeriye yaklaşıp hükümdara şu haberleri arz etti.)

- bir uçlug köñülin teggeli etözin kemişmiş orunka yolta tuşdı. (R-M 641/14-16)

(Gönülden bir olanlarla (prensini) bedenini terk ettiği yere varmak için yola çıktılar.)

- kaçan [tegdiler] bodıs(a)t(a)vniñ etözin buşi birmiş arıgka... (R-M 641/22-642/2)

(Bodhisattva'nın vücudunu bağışladığı ormana geldikleri zaman...)

- agar ayagin [...]L [...] Y[...] tegip ayaların [kavşur]up élig begke inçe tēp tēdiler.

(Mz. 784 a. 2-4)

(Saygıyla [...] ulaşip avuç içlerini birleştirip hükümdara şöyle dediler.)

- ıaltı taluy ögüzka tagip yetti kün turup kemi yarattı. (PKP XXXI/3-5)

(Sonra okyanusa ulaşip yedi gün kalıp gemi yaptı.)

- tegin kıtı ülüğü için adasız tudasız kaç kün içintä ärdinilig otrugka tagdilär. (PKP XXXIII/5-8)

(Prens(in) talihi, şansı (olduğu) için engelsiz, tehlikesiz (şekilde) (bir)kaç gün içinde mücevher adasına ulaştılar.)

- yetti kün belça boğuzça suvda yorıp kümüşlüg otrukka tagka tagdı. (PKP XXXVI/3-6)

(Yedi gün belinden boğazına (kadar battığı) suda yürüyüp gümüşlü adaya, dağa ulaştı.)

- ol altun tagka tagsär siz kök lenxua körgäy siz. (PKP XXXVII/8-XXXVIII/2)

(O altın dağa varırsanız siz mavi nilüferi göreceksiniz.)

- orduka taggäy siz. (PKP XXXIX/3-4)

(Siz saraya ulaşacaksınız.)

- esän tükäl taggäy siz. (PKP XL/5)

(Siz sağ salim ulaşacaksınız.)

- öñtün kapağka tagdı. (PKP XLI/7-XLII/1)

(Doğu kapısına vardı.)

- ordu kapağka tagdı. (PKP XLII/7-8)

(Saray kapısına vardı.)

- uluğ küçlüg kıtluğ bodısavatlar ermäsär bu yerka näñ tagmägäy erti. (PKP XLV/2-5)

(Yüce, güçlü, kutlu Bodhisattvalar olmasa bu yere asla ulaşmayacaktı.)

- ƙaltı anta tãgdũktã inisi birlã ƙavıřtı. (PKP LII/5-6)

(Sonra oraya vardığında kardeşi ile buluştı.)

- esãn tãgdi mũ? (PKP LIII/6-7)

(Sağ salim ulaştı mı?)

- amtı bu ârdini birlã tãgdũktã eçim kök tãñrikã yoƙlağay. (PKP LVII/1-3)

(Şimdi bu mücevherle geldiğinde abim Gök Tanrı'ya yükselecek.)

- bodunkã tãgdi. (PKP LX/7)

(Halk(ı)na ulaştı.)

- kãntũniñ ƙutı ũlũgi ũçũn ƙutı waxşiki uduzup öz ƙadını yeriñã tãgdi. (PKP LXIV/1-3)

(Kendisinin talihi, şansı (olduğu) için koruyucu ruhu yol gösterip kendi kayınpederinin yerine ulaştı.)

- borlukta tãgmiřtã borlukçı ârkã inçã tep tedi. (PKP LXXIX/1-4)

(Bahçeye vardığında bahçivana şöyle dedi.)

b. Erişmek, elde etmek, (amaca) ulaşmak

- utgurak bolğay siz teggeli meñũlũg kirtũ yig orunka. (R-M 618/2-4)

(Siz kesinlikle ulaşacaksınız edebi, doğru, ũstũn makama.)

- t(e)rkkeye ödũn teggey siz teñgeřsiz burkan kutıña. (R-M 618/6-7)

(Kısa zamanda ulaşacaksınız eşsiz Buddha lũtfuna.)

- ũstũn t(e)ñriniñ altın yalañukniñ bahşısı bolup tũkel bilge biligke tegip... (R-M 628/14-16)

(Yukarıdaki Tanrı(lar)ın alttaki insan(lar)ın hocası olup tam bilgeliğe ulaşıp...)

- kõni tuymak orunka t(e)rk teggeli sakıncın... (R-M 629/13-14)

(Aydınlanma yerine çabucak erişmek dũřũncesiyle...)

- kõzũnũr ajunta ayıg tũũřiñe kim tegdi erki? (Mz. 756 a. 1-2)

(Gũnũmũzdeki varlık şeklinde cezasına erişen kim acaba?)

c. Dũřmek

- kaçan yirke tegdũkde bodıs(a)t(a)v yene inçã tip sakıntı. (R-M 616/15-16)

(Yere dũřtũđũ zaman Bodhisattva yine şöyle dũřũndũ.)

d. (derde, sıkıntıya) Düşmek

- irinç y(a)rılıg emgeklig tolgaglıg muñka tarka tegmiş tınl(ı)glarka umug ınag bolup...

(R-M 628/7-9)

(Zavallı, sefil, eziyet çeken, sıkıntıya kedere düşmüş canlılara umut olup...)

58. Tegin-

“Tegin-” fiili metinlerde incelenen metinlerde daha çok birleşik fiil grupları içerisinde kazandığı anlamlarıyla karşılaşılmıştır.

a. Saygı göstermek

- teginelim t(e)ñrim kiñürü aç a yada nomlay u y(a)rılıkasun tip ötünti. (R-M 607/4-6)

(“Saygı gösterelim; Tanrım ayrıntılı şekilde vaaz versin” diye arz etti.)

b. Gerçekleşmek, yerine getirilmek, olmak⁴⁸⁸

- iki tigitler su esen teginür. (R-M 623/4-5)

(İki prensiniz sağ ve sağlıklıdır.)

- eñ kiçigi m(a)has(a)tvı tigin takı tapışu teginmez tileyü teginürler. (R-M 623/5-7)

(En küçüğü Mahāsattva prens daha bulunamadı, arıyorlar.)

- erte kırılı teginmiş. (R-M 638/18)

(Erkenden kırılmış.)

- körü teginmiş aç barsıg yañı enüklep yaturın. (R-M 638/18-19)

(Aç kaplanın yeni yavrulayıp yattığını görmüş.)

- körü tegintim iki tiginig ögsiz tınsız yaturlar. (R-M 640/8-9)

(İki prensi baygın yatarken gördüm.)

- ötrü timin azk(a)ya öglenü tınlanu tegintiler. (R-M 640/11-12)

(Sonra birazcık ayıldılar.)

- iliglerin kötürüp yalvaru teginürler keyirkençig. (R-M 640/18-20)

(Ellerini kaldırıp merhamet uyandırıcı şekilde yalvardılar.)

⁴⁸⁸ Bu fiilin yardımcı fiil göreviyle kullanıldığında kazandığı anlamlar; esen tegin- “sağlıklı ol-”, yalvaru tegin- “yalvar-”, takşuru tegin- “feryat et-”, tileyü tegin- “ara-”, tapışu tegin- “bulun-”, kırılı tegin- “kırıl-”, körü tegin- “gör-”, öglenü tınlanu tegin- “ayıl-” şeklinde tespit edilmiştir.

- öge takşuru teginürler inileriniñ edgüsin... (R-M 640/20-21)

(Kardeşlerinin iyiliği (için) yakınıp feryat ediyorlar.)

- özlüg ölürmekniñ ayıg tüşin ikinti ajunta ok mu teginür? (Mz. 756 ö. 27-28)

(Canlı öldürmenin cezası ikinci yaşamda mı yerine getirilir?)

c. Erişmek, ulaşmak

- yazukça tüşä täginmägäy ertimiz täñrim. (PKP VIII/1-2)

(Günaha girerek (geleceğe) ulaşamayacağız, efendim.)

- kırtulmak yolka täginälim. (PKP LII/1-2)

(Kurtuluş yoluna ulaşalım.)

d. Katlanmak, acı çekmek

- açığ em[gek]lerig teginür. (Mz. 766 ö. 9-10)

(Acılarını çeker.)

- turkaru kıñka täginür men. (PKP LXXIII/1-2)

(Her zaman ceza çekiyorum.)

59. Tegür-

Temel anlamı itibarıyla fiziksel bir “ulaştır-” işinden bahseden fiil, somutlaştırma yoluyla soyut kavramlar için de kullanılmıştır.

a. Ulaştırmak

- taluy ögüzkä kıdığıña tägürdi. (PKP LII/4-5)

(Okyanus kıyısına ulaştırdı.)

- sizni bodunka tägürgäy men. (PKP LX/3-4)

(Sizi halkınıza ulaştıracağım.)

b. (derde) Sokmak

- kim erti erki ölürteçi ögükk(e)yem çak sini tegürteçi munı teg busuş kadgu emgekke.

(R-M 626/19-22)

(Kim idi acaba öldüren sevgili yavrum seni; bunun gibi sıkıntıya, kedere, derde sokan?)

c. (ada tegür-) Zarar vermek

- et'özünteki bir evin tüsiñe y(i)me ada tuda tegürgeli uguluk ermezler. (U 452 ö. 31-33)

(Vücudundaki bir kılına dahi zarar veremezler.)

60. Tepre-

“Tepre-” fiili bağlam içerisinde gönderim yaptığı göstergelere göre anlam alanını genişletmiştir.

a. Sarsılmak, titremek

- ötrü ol ödün bu ağır ulug yagız yer altı türlüğün tepredi kabşadı. (R-M 617/1-2)

(Sonra o zaman bu büyük, kara yeryüzü alttan çeşitli şekilde sarsıldı.)

- ançagınça bodıs(a)t(a)v tiginniñ uluğı içisi yir tepremişin körüp... (R-M 618/14-15)

(O sırada Bodhisattva'nın büyük abisi yerin sarsıldığını görüp...)

- yagız yir munçulayu tepreyür. (R-M 621/4)

(Kara yeryüzü (toprak) bu şekilde sarsılıyor.)

- ol çatıkıg kıltukda ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- anta ötrü yertinçü yer suv tepremişin körüp... (U 452 ö. 18-19)

(Ondan sonra yeryüzünün titrediğini görüp...)

- sögüt täpräğäy. (PKP LXXX/5)

(Sögüt ağacı titreyecek.)

b. Kımıldamak, hareket etmek

- täpräyü yorıyu umadı. (PKP XXXVII/2-3)

(Hareket edip yürüyemedi.)

c. Seğirmek

- közüm emigim tepreyür. (R-M 621/7-8)

(Gözüm göğsüm seğiriyor.)

61. Tın-

a. Dinlenmek, mola vermek

- ötrü anta tıngalı olurtılar tıngalı olurmışda... (R-M 608/14-15)

(Sonra orada dinlenmek için oturdular. Dinlenmek için oturduklarında...)

- ançak(ı)ya y(i)me tınmadın kılğuluk işine... (U 452 a. 9-10)

(Azıcık bile dinlenmeden yapacağı işine...)

- yetti kün anta tıntılar. (PKP XXXIII/8-XXXIV/1)

(Yedi gün orada mola verdiler.)

b. Nefes almak

- ilig beg bu savıg eşidip ulug tınıp inça tip tidi. (R-M 623/8-9)

(Hükümdar bu sözü işitip derin bir nefes alıp şöyle dedi.)

62. Tile-

a. Aramak

- yiti enükleri avıp meñ yumşak tilegü og teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yigeli kılınur. (R-M 610/3-7)

(Yedi yavrusu (onu) çevreleyip yiyecek bir şey arayıp da bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.)

- ötrü bodıs(a)t(a)v örü turup ınaru berü körüp bı bıçağı tilep bulmadı. (R-M 616/18-20)

(Sonra Bodhisattva ayağa kalkıp ileriye geriye bakıp bıçak arayıp bulamadı.)

- teginig tilep takı bulmaz ermiş. (R-M 621/20)

(Prensi arayıp hala bulamamışlar.)

- tiginig tilep takı bulmaz. (R-M 622/2-3)

(Prensi arayıp hala bulamamışlar.)

- amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin. (R-M 622/19-20)
(*Sevgili çocuklarımı arayayım; varlığını, yokluğunu öğreneyim.*)
- öñi öñi yadılıp orun orun sayu tilegeli istegeli bartılar. (R-M 622/22-623/1)
(*Farklı farklı (kısımlara) ayrılıp her yerde (prensleri) aramak için gittiler.*)
- eñ kiçiği m(a)has(a)tvı tigin takı tapışu teginmez tileyü teginürler. (R-M 623/5-7)
(*En küçüğü Mahāsattva prens daha bulunamadı, arıyorlar.*)
- arıg semek içinte tözüde yadılıp tilediler. (R-M 631/6-7)
(*Orman içinde her yere dağılıp aradılar.*)
- kiçiğ tiginig tileyü takı tapışmaz ermiş. (R-M 634/8-9)
(*Küçük prensi arayıp hala bulamamışlar.*)
- t(e)rkin tavrak tileñler sever amrak ögükümin. (R-M 635/4-5)
(*Hemen sevgili yavrumu arayın!*)
- ıdtım m(e)n kamag beglerig alp alpagut erenlerig törtüdin sına orunta tilegeli tiginig. (R-M 636/10-12)
(*Ben bütün beylerimi, kahraman savaşçıları dört bir taraftaki yerlere prensi aramaya yolladım.*)
- ikegü birle atlanıp tilegeli arıgka baralım. (R-M 636/18-19)
(*İki(miz) birlikte ata binip, aramak için ormana gidelim.*)
- öñin öñin küseyü tilediler tiginig. (R-M 637/4-5)
(*Ayrı ayrı dileyerek prensi aradılar.*)
- ötrü elig beg t(e)rkin ök ol rakşasıg tilegeli bartı. (Mz. 775 ö. 11-12)
(*Sonra Hükümdar aceleyle o şeytanı aramak için gitti.*)
- anta ötrü ç(a)ştanê elig beg alp katıg yürekin ol rakşasıg tilegeli bartı. (Mz. 775 a. 11-13)
(*Sonra Hükümdar Caştana cesur yüreğiyle o şeytanı aramak için gitti.*)

b. Dilemek, istemek

- bozulmaksız çulmaksız burkan kutın tileyür m(e)n kim kamag bilgilerke sevgülük taplaguluk. (R-M 616/3-5)
(*Sağlam ve kedersiz Buddha lütfunu dilerim ki (bu) bütün bilginlerce sevmeye değerdir.*)
- umug inag tileyü törtüdin sına körür. (Mz. 794 a. 10-11)

(Umut dileyerek dört tarafına bakar.)

- bu yertinçüdə ıamağ tınlığlar üçün burxan ıtın tiläyü... (PKP XLVII/6-XLVIII/1)

(Bu yeryüzünde tüm canlılar için Buddha lütfunu dileyerek...)

c. Bulmak

- maña amtı bir ıtınçayı tiläp kälürün. (PKP LXIX/5-6)

(Bana şimdi bir kopuz bulup getirin.)

- ol udçı är bir ıtınçau tiläp kälürdi berdi. (PKP LXX/2-4)

(O çoban bir kopuz bulup getirdi, verdi.)

63. Tit-

a. Bırakmak, vazgeçmek⁴⁸⁹

- bu irinç tınl(ı)g üçün etözüg titip munuñ isig özin ulagalı udaçı. (R-M 611/3-5)

(Bu zavallı hayvan için bedenini bırakarak bunun hayatını devam ettiren (kim) olacak?)

- öz etözlerin titip ıdalap tınl(ı)glarka asıg tusu kılurlar. (R-M 611/18-19)

(Kendi vücutların(dan) vazgeçip canlılara fayda sağlarlar.)

- bu muntag yıdığ k(e)rgeksiz etözümün sidmiş kemişmiş yñ yar teg titip ıdalap... (R-M 612/5-7)

(Böyle pis kokan, gereksiz vücudumun atılmış tükürülmüş salya (ve) sümük gibi bırakıp...)

- çak amtı maña ugrayu etözümün isig özümün titgülük ıdalaguluk öd kolu soka kelti. (R-M 612/20-22)

(İşte tam şimdi benim vücudumu, hayatımı bırakacağım zaman tam şu an geldi.)

- apam birök bu etözümün titser m(e)n ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiriñig kanıg igig agrıgıg korkınçıg aymançıg barçanı titmiş ıdalamış bolur m(e)n. (R-M 614/1-6)

⁴⁸⁹ Kelime tek başına kullanıldığı gibi “tit- ıdala-”⁴⁸⁹ ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, a.g.m., s. 291.

(Eğer bu vücudumdan vazgeçersem sonra sayısız günahları, çıbanı, irini, kanı, hastalığı, ağrısı, korkuyu hepsini bırakmış olurum.)

- bu etözümün titip ıdalap üzeliksiz üstünki yig apamulug menü nırvanıg tilegülük... (R-M 614/14-16)

(Bu vücudumu bırakıp aşılamaz ve en üstün, sonsuz Nirvāṇa'yı dilemeli...)

- bu meniñ sever amrak etözümün titer m(e)n ıdalayur m(e)n. (R-M 616/2-3)

(Bu benim değerli, kıymetli vücudumu bırakıyorum.)

- utgurak erki inimizniñ etözin titmek b(e)lgüsü. (R-M 618/20-21)

(Kesinlikle kardeşimizin bedeninden vazgeçtiğinin alameti(dir).)

- anın sizintim inimke <inim> etözin titdi erki mü tip. (R-M 619/4-5)

(O yüzden şüphelendim kardeşimden vücudunu bıraktı mı (bedeninden vazgeçti mi) diye.)

- birlek(e)ye ünüp üçegü negülük titdiñ özüñin bizni birle barmadın. (R-M 620/2-4)

(Üçümüz beraber çıktık da neden vazgeçtin hayatın(dan) bizimle dönmedin?)

- birtem sever amrak özümün esirkeñsiz titmekin... (R-M 629/10-12)

(Büsbütün değerli, kıymetli vücudumdan esirgemedi vazgeçmekle...)

- ötrü titdi etözin. (R-M 630/11-12)

(Sonra vücudundan vazgeçti.)

- bartılar ol ta[gka etözin titmiş ıdalamış] orunka. (R-M 641/21-22)

(Bedenini bıraktığı yere, o dağa vardılar.)

b. Unutmak

- inçip kayu kün burxan kıtın bulsar meni titmäñ. (PKP XL/6-7)

(Fakat hangi gün Buddha lütfuna erişirseniz beni unutmayın.)

- siz kaçan burxan kıtın bulsar siz meni titmäñ. (PKP LI/5-7)

(Siz ne zaman Buddha lütfuna erişirseniz beni unutmayın.)

c. Geride bırakmak

- apam birök bu etözümün titser m(e)n ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiriñig kanıg igig agrıgıg korkıñıg aymançıg barçanı titmiş ıdalamış bolur m(e)n. (R-M 614/1-6)

(Eğer bu vücudumdan vazgeçersem sonra sayısız günahları, çıbanı, irini, kanı, hastalığı, ağrısı, korkuyu hepsini bırakmış olurum.)

64. Tog-

Temel anlamı fiziksel bir “doğ-” işine gönderim yapan bu fiil, doğadaki bir göndergeye aktarım yapılarak “güneşin doğması” anlamını kazanmıştır. Ayrıca soyut göstergelere de gönderim yapılarak somutlaştırmayla “duyguların oluşması” anlamını da kazanmıştır.

a. Doğmak, dünyaya gelmek

- uluğu katunınta togmış körgeli seviglig körklüg meñizlig üç oğlanı erti. (R-M 607/22-608/2)

(Büyük karısından doğmuş, görünüşü sevimli ve güzel üç oğlu var idi.)

- teñri yerinte toggay s(e)n. (Mz. 756 ö. 19-20)

(Cennette doğacaksın.)

- [üç] y(a)vlak yolta togarlar. (Mz. 666 a. 14-15)

(Üç kötü varlık şeklinde doğarlar.)

- nāglük togdum men? (PKP IV/8-V/1)

(Neden doğdum ben?)

b. (güneş) Doğmak, yükselmek

- bu yertinçü yer suvda burhanlıg kün t(e)ñri örleyü toga kelgey. (U 452 a. 17-19)

(Bu yeryüzünde Buddha güneşi (gibi) yükselip doğarak ulaşacak.)

c. (düşünce, duygu) Oluşmak

- etözümde tolu ögrünç sevinç togar. (R-M 609/10)

(Bedenimde büsbütün bir sevinç doğuyor.)

- ötrü togdı olarnıñ munı munçulayu sakınçın. (R-M 630/5-6)

(Sonra onların (içine) şöyle bir düşünce doğdu.)

- togdı beliñteg siziki. (R-M 632/22)

(Aniden (bir) şüphe ortaya çıktı.)

- tolpe etözümde togyuk ol busuş kadgu alp emgek. (R-M 633/7-8)

(Bütün vücudumda keder, kaygı, güçlük, eziyet doğmuştur.)

65. Tokı-

“Tokı-” fiili “vurulan” nesnenin ne olduğuna bağlı olarak anlam alanını genişletmiştir.

a. Vurmak

- saçı başı yadılıp iki iligi üze kögüzin tokıyu k(a)ltı. (R-M 626/10-11)

(Saçı başı dağılıp, iki elini göğsüne vurarak (orada) durdu.)

- iliglerin kötürüp kögüzlerin tokıdılar. (R-M 640/4-5)

(Ellerini kaldırıp göğüslerine vurdular.)

- kögüzlerin tokı[yu] busanmışın olarnı körüp [ögi] kanı... (R-M 641/18-20)

(Onları üzüntüden göğüslerine vururken gören anne babası...)

- bı bıçguları bir ikintike salmış tokımış. (U 452 ö. 10-11)

(Bıçakları birbirine vurmuş.)

c. Dokumak

- böz batatu kıars tokıyur. (PKP II/4-5)

(Bez, ipekli kumaş, yünlü kumaş dokuyor.)

d. (davul) Çalmak

- munçulayu küvrüg tokıp yarlıg yarlıgkap... (PKP XXXIII/1-2)

(Bu şekilde davul çalıp buyruk veriyorken...)

e. (tokıp yay-) (su) Dalgalandırmak

- inça k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kodı yayıltı yaykaltı.

(R-M 617/3-5)

(Sanki büyük bir yel çıkıp göl suyunu dalgalandırmış gibi yukarıya aşağıya doğru sarsıldı, titredi.)

66. Tur-

Temel anlamı “dur-”⁴⁹⁰ olan fiil bağlam içerisinde kazandığı anlamların yanı sıra esas olarak birleşik fiil grupları içerisinde kullanıldığında anlam alanını genişletmiştir. Bu birleşik fiil gruplarından “ara tur-” deyimleşmiştir.

a. (bir durumda) Kalmak durmak, sürekli yapmaya devam etmek⁴⁹¹

- bu muntag osuglug torumış küçsiremiş alañurmış aç bars açmak suvsamak emgekin ertingü sıkılıp unakaya ölgeli turur. (R-M 610/21-611/1)

(Bu, böylece zayıflamış ve güçsüzleşmiş aç kaplan; açlık ve susuzluk derdinden son derece eziyet çekerek neredeyse ölmek üzeredir.)

- azk(a)ya öñre yoriyu tursunlar. (R-M 615/13-14)

(Azıcık önden yürüyün.)

- yalañuz kurug süñükleri ök turu kaltı. (R-M 618/13)

(Sadece kuru kemikleri kaldı.)

- inileri mahas(a)tvı tiginniñ tonı kamış butıkı üze asgın turup tururın... (R-M 619/11-13)

(Kardeşleri Mahāsattva prensin kıyafetinin kamış dalına asılı durduğunu...)

- akmış kanı toprakda titig yogrulup yirke yukup turmışın körtiler. (R-M 619/14-16)

(Akan kanının toprakta çamur (ile) yogrulup yere yapışıp kaldığını gördüler.)

- tüşemiş ol tülümñüñ yavız turur b(e)lgüsi. (R-M 621/11-12)

(Gördüğüm o rüyanın alameti kötüdür.)

- kininte ogulug yitürtükde busuşı emgeki üküş turur. (R-M 623/12-14)

(Sonra oğlumu yitirince acısı, derdi çok oldu.)

- bu yürekim yarılıp büksilip barmadın neçökin turur munı teg. (R-M 626/23-627/1)

(Bu yüreğim parçalanıp kırılmadan nasıl durur böyle?)

⁴⁹⁰ Wilkens, a.g.e., s. 758.

⁴⁹¹ Kelimenin yardımcı fiil göreviyle ve birleşik fiil grupları içerisinde kazandığı anlamlar; ölgeli tur- “ölmek üzere ol-”, anuk tur- “hazır ol-”, tayayu tur- “dayan-”, yadılı tur- “dağıl-”, üzülgeleli tur- “sona ermek üzere ol-”, yoriyu tur- “yürü-”, üküş tur- “çok ol-”, yavız tur- “kötü ol-”, turu kal- “geride kal-”, örtenü tur- “yanıp dur-”, tegzinü tur- “dönüp dur-”, tegirmileyü tur- “kuşatıp dur-”, yalınayu tur- “parlayıp dur-”, asgın tur- “asılı dur-”, teprençsiz tur- “hareketsiz dur-”, sözleyü tur- “konuşup dur-”, körü tur- “bakarak dur-” şeklinde tespit edilmiştir.

- ötrü katun emigi tañızıp evdip ertingü turur erken... (R-M 632/17-18)
(*Sonra kraliçenin memesi aşırı şekilde şişip toplanarak duruyorken...*)
- k(a)ra saçı tügüklüg turur erti. (Mz. 855 a. 3)
(*Siyah saçı örülü dururdu.*)
- tamuda ört içinte örtenü turur tınlıgka inçe tęp tiser... (Mz. 756 ö. 17-18)
(*Cehennemde ateşler içinde yanıp duran canlılara şöyle dense...*)
- rakşaslar teg katıg ünin kıkıra tegirmileyü [turur]lar. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 21-23)
(*Şeytanlar gibi yüksek sesle bağırarak çepeçevre kuşatmış dururlar.*)
- yalınlayu turur yitti kılıçın t[ar]tıp altı. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 31-32)
(*Parlayarak duran keskin kılıcını çekip aldı.*)
- örü kök t(e)ñr[ike] tayayu turtı. (Mz. 666 ö. 28-29)
(*Yükselerek göğe dayandı.*)
- üç bedük közleri oot öñlüg saçı arkasında yadılı turup... (Mz. 670 a. 31-32)
(*Üç büyük gözü, ateş renkli saçları arkasında dağılarak...*)
- yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur. (Mz. 670 a. 32-34)
(*Meşale ateşi gibi gözleri parlayarak dönüp durur.*)
- ay yeklere çın kirtü alp katıg erser sizler mēni birle süñüşgeli anuk turuñlar. (Mz. 784 ö. 10-12)
(*Ey şeytanlar gerçekten cesursanız benimle savaşmak için hazır olun!*)
- ne y(a)rılığın erser ol y(a)rılığın bütürgeli anuk turur biz. (Mz. 784 a. 5-6)
(*Buyruğunuz ne ise o buyruğu yerine getirmeye biz hazırız.*)
- birök sözlemeser siz muna isig özüm üzülgele turur. (Mz. 775 ö. 22-24)
(*Eğer söylemezseniz pekâlâ hayatım sona ermek üzeredir.*)
- neteg y(a)rılıkasar anı bütürgeli anuk turur m(e)n. (Mz. 775 a. 5-6)
(*Ne buyursanız onu yerine getirmeye hazırım.*)
- ança sözleyü turur erken anıñ arasında ç(a)ştanē éligke yakın belin̄teg yavlak ün yan̄ku teg eşidilti. (U 452 ö. 6-9)
(*Öylece konuşup duruyorken o sırada Hükümdar Caştana'ya yakın korkunç, kötü bir ses yankı gibi işitildi.*)
- toñalar begi teg korkınçsız ayınçsız köñülin teprençsiz turup... (U 452 a. 21-23)
(*Kahramanlar beyi gibi korkusuz, cesur bir gönülle sarsılmadan durup...*)

b. Ayakta durmak, dikilmek, kalkmak⁴⁹²

- ötrü örü turup ol arıg içinte takı içkerü kirtiler. (R-M 609/14-15)

(Sonra ayağa kalkıp o orman(in) içinden daha da içeri girdiler.)

- tegre tegzinip közin idi antıran <öñi> kiterü umadın ür kiç titrü körü turup ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/15-18)

(Çevresinde dolaşıp gözünü ondan hiç alamadan uzun süre dikkatlice bakarak durup sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.)

- ötrü bodıs(a)t(a)v örü turup maru berü körüp bı bıçağı tilep bulmadı. (R-M 616/18-20)

(Sonra Bodhisattva ayağa kalkıp ileriye geriye bakıp bıçak arayıp bulamadı.)

- ol katunnuñ bir tapıgçı kızı taşdın turur erken kıyça erter yolki kişidin... (R-M 621/17-19)

(O kraliçenin hizmetçi kızı dışarıda duruyor iken yoldan geçen bir kişiden...)

- ol buryukı bu y(a)rlıgı eşidip közinte işig yaşı tökülü busuşlug kadgulugın yığlayu agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki {'} ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/8-12)

(O kumandan bu buyruğu işitince gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek, kederli (şekilde) ağlayarak, ağzı kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

- örü turtı orunıntın. (R-M 636/1)

(Yerinden kalktı.)

- ötrü turup ikegü ulug ünin sıgtaşdılar. (R-M 640/3-4)

(Sonra ikisi ayağa kalkıp yüksek sesle ağlaştılar.)

- ançak(a)ya turtukda yine töpün tüşerler. (R-M 640/16-17)

(Biraz durduktan sonra yine tepe üstü düşüyorlar.)

- ötrü kamagun birkerü üze turup yığlaştılar. (R-M 642/2-3)

(Sonra hepsi beraber ayağa kalkıp ağlaştılar.)

- alku tamuluglar barça turup katag ünin kık(ı)rışu inçe tęp tøyürler. (Mz. 756 ö. 20-22)

⁴⁹² Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “örü tur-, yokkaru tur-, ötrü tur-” birleşik fiil grupları içerisinde de tespit edilmiştir.

(Bütün cehennemlikler hep beraber kalkıp yüksek sesle bağışarak şöyle diyorlar.)

- d(a)ntipalê êlig ört yalın arasına turup... (Mz. 666 a. 3-4)

(Hükümdar Dañdāpala ateşlerin ortasında kalıp...)

- arslanların yorığın yorup uçayan balığın kidininte turup inaru berü yorıdı. (Mz. 670 ö. 1-2)

(Aslanların yürüyüşüyle yürüyüp Ujjayinī (adlı) şehrin kuzeyinde durup ileriye geriye yürüdü.)

- keyiklerin tegriglep kısıarı ars[lan] turmış teg korkınçsız köñülin... (Mz. 811 a. 14-15)

(Geyiklerin etrafını saran aslanın durduğu gibi korkusuz gönülle...)

- ıglayu yerdä yatıp yokkaru turğalı aş aşığarı unamadı. (PKP XIX/5-6)

(Ağlayarak yerde yatıp ayağa kalkmaya da yemek yemeye de razı olmadı.)

- yarlıg bolmaz ersär bu yerdä yokkaru turmaz men. (PKP XIX/7-8)

(Buyruk vermezse bu yerden kalkmam ben.)

- kapağda ekki arıg kızlar turur. (PKP XLI/1-2)

(Kapıda iki temiz kız durur.)

- ötrü turup ekki kâmiş sış kıyıp ılıp... (PKP LVII/7-8)

(Sonra ayağa kalkıp iki kâmiş şişi sivriltip...)

- ötrü ädgü ögli tegin yokkaru turdu. (PKP LX/4-6)

(Sonra iyi düşünceli prens ayağa kalktı.)

- kölitdi turdı. (PKP LXV/6)

(Gölgeledi, durdu.)

- yırıg tañlayu esirkäyü ıglayu tägrä tolı tururlar. (PKP LXXI/3-4)

(Şarkıyı beğenip, (prense) üzülüp (onun için) ağlayarak etrafında duruyorlar.)

c. Kapılmak

- ulug busuşda kadguda turup açığı kelip közinte tolu yaşı birle... (R-M 622/5-6)

(Büyük kaygıya kapılıp üzüntülü, gözü yaşla dolu...)

d. Beklemek

- êlig beg kapkara tünle tavış tıñ sanu bir ödünk(i)ye turtı. (Mz. 775 a. 15-16)

(Hükümdar simsiyah gecede (işittiği) melodiyi (aradığı) ses sanarak kısa bir an bekledi.)

- ança turup terkin ök ol tarıçanta atl(ı)g rakşaska yakın kelip inçe tıp tidi. (Mz. 775 a. 20-22)

(Öylece bekledikten sonra hemen o Trijaṭā adlı şeytana yaklaşır şöyle dedi.)

- ädgü ögli tegin kälip kapağda turur içgärü közüngäli. (PKP XLIV/3-5)

(İyi düşünceli prens gelip içeri kabul edilmek için kapıda bekler.)

- amtı ıglamañ turuñ. (PKP LX/1)

(Şimdi ağlamayın, bekleyin.)

e. (çaba) Göstermek

- ötrü m(a)has(a)tvı tigin y(i)ti kınıg tülükde turup ulug bedük küşüşke inip... (R-M 615/5-7)

(Sonra Mahāsattva prens, yoğun bir çaba gösterip, istekli olup büyük bir arzuya dalıp...)

f. Konaklamak

- ıaltı taluy ögüzkä tägip yetti kün turup kemi yarattı. (PKP XXXI/3-5)

(Sonra okyanusa ulaşır yedi gün konaklayıp gemi yaptı.)

- küdän ür tursar yaramaz. (PKP LXIX/2-3)

(Misafir uzun süre konaklarsa (bu) yakışık almaz.)

g. (ara tur-) Yardım etmek⁴⁹³

- özümke ara turgay mu? (Mz. 794 a. 9-10)

(Bana yardım edecek var mı?)

- ara turtaçı yok. (Mz. 666 ö. 13-14)

((Bana) yardım edecek yok.)

⁴⁹³ Serkan Şen “ara tur-” birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmiş ve “yardım et-” anlamını vermiştir, bkz. **a.g.e.**, s. 70.

h. (ses) Duyulmak

- üstünrek yavlak ü[n] turtı. (U 452 ö. 12-13)

(Daha yüksek güçlü ses çıktı.)

i. (yel tur-) Rüzgâr esmek

- korkınçığ yel turur. (PKP XVIII/3)

(Korkunç bir rüzgâr eser.)

j. (sav tur-) Söylenti dolaşmak

- taşdın bir antag savı turur. (R-M 622/1-2)

(Dışarıda böyle bir söylenti dolaşır.)

k. (közedü tur-) Gözetmek, korumak

- bu kapağ közädü tururlar. (PKP XLII/3-4)

(Bu kapıyı koruyorlar.)

l. (utru tur-) (birinin) Karşısında durmak, karşı çıkmak

- sanınça rakşaslar [utru] turur. (Mz. 811 a. 8-9)

(Sayısızca şeytana karşı durur.)

- anıñ utru turtaçı yok. (U 452 a. 21)

(Ona karşı duracak yok.)

m. (yakın tur-, yalgukkıya tur-) Yakında durmak

- ölüртеçi kişi y(i)ti kılıç elginte tuta yakın tursar... (Mz. 794 a. 13-14)

(Cellat keskin kılıcı elinde tutarak yaklaşırsa...)

- bu kutlug tınl(ı)g [nırvan] kapagına yagukk(ı)ya turur. (U 452 a. 16-17)

(Bu kutlu canlı Nirvāṇa kapısına çok yakın durur.)

67. Turgur-

“Turgur-” fiili metinlerde çok anlamlı şekilde yer almasının yanı sıra “köñül turgur-” birleşik fiil grubu içerisinde ise deyimleşmiştir.

a. Ayağa kaldırmak

- ögi kaçrı atlığı yüzlüğü ıgılayı busanı turgurup... (PKP XX/2-4)

(Annesi babası, (ülkenin) seçkin kişileri ağlayarak, üzülererek (onu) ayağa kaldırıp ...)

- ötrü kapıgıcı ăr turgurup yolta öñi olgurtı. (PKP LXVI/1-2)

(Sonra kapıcı (onu) ayağa kaldırıp yoldan farklı (bir yere) oturttu.)

b. Duraklatmak

- yetti temir sua kemi solap turgurdı. (PKP XXXI/5-6)

(Yedi demir zincirle gemiyi demirleyip duraklattı.)

c. Doğurmak, oluşturmak, yaratmak

- takı munta turgurma [öñ]i erki tip yat sakınç. (R-M 642/17-18)

(Dahi bundan başka(dır) belki diye düşünce yaratma!)

- amtı biziñ isig özümüzke edgü köñül turgurup umug mag bolgıl. (Mz. 670 a. 22-24)

(Şimdi bizim ruhumuza iyilik doğurup (bize) umut ol.)

d. (köñül turgur-) Niyetlenmek, niyet beslemek⁴⁹⁴

- ol bars üze öñin öñin y(a)rlıkançuçı köñül turgurup irinçkediler tsuyurkadılar. (R-M 612/10-12)

(O kaplana ayrı ayrı merhametli (bir) niyet besleyip acıdılar)

- ulug y(a)rlıkançuçı köñül turgurup köñülin kögüzin yakçirtıp ol iki içilerin köñülkerip... (R-M 615/7-10)

(Yüce (bir) merhametle niyetlenip gönlünü ferahlatarak, o iki abisini düşünerek...)

- ulug y(a)rlıkançuçı köñül turgurup bu meniñ sever amrak etözümün titer m(e)n ıdalayur m(e)n. (R-M 616/1-3)

(Yüce (bir) merhametle niyet edip bu benim değerli, kıymetli vücudumu bırakıyorum.)

- ulug y(a)rlık{R}ançuçı köñül turgurtı. (R-M 639/1)

(Yüce merhametle merhametle niyetlendi.)

⁴⁹⁴ Serkan Şen, a.g.e., s. 136.

- kiři kiřiđ ölürgeli köñül turgurur neteg osuglug bolup yene köni bugünüp ölüť ölürmekdin tıdılır. (Mz. 794 ö. 1-3)

(Kişi, birini öldürmeye niyetlenir nasıl olur da yine doğru düşünüp taşınarak öldürmekten vazgeçer.)

68. Tut-

Temel anlamı “tut-, kap-”⁴⁹⁵ olan fiil, “bir topluluğu bir arada tut-” anlamını da karşılayarak anlam alanını genişletmiştir.

a. Tutmak, kapmak

- ölüртеçi kişi y(i)ti kılıç elginte tuta yakın tursar... (Mz. 794 a. 13-14)

(Cellat keskin kılıcı elinde tutarak yaklaşısa...)

- yavlak katıg ünin kıkıruşu tr(ı)jul badruk éliglerinte tutup... (Mz. 670 ö. 8-10)

(Kötü, yüksek sesle bağrışarak, ellerinde üç dişli mızrak tutarak...)

- ört yalın teg tr(ı)jul badruk v(a)jırl(ı)g tokımak eliglerinte tuta... (Mz. 670 a. 3-4)

(Ateş gibi üç dişli mızrak, balta, tokmakları ellerinde tutarak...)

- urumukı atl(ı)g yekniň töpüsinteki saçın tarta tutup... (Mz. 670 a. 11-13)

(Urumukha adlı şeytanın tepesindeki saçını çekerek tutup...)

- ört yalın teg y(i)ti kılıçın ilginte tuta... (Mz. 784 ö. 14-15)

(Ateş gibi keskin kılıcını elinde tutarak...)

- yekniň töpüsinteki saçın tutup kılıçın bıçgalı sançgalı kılın. (Mz. 784 ö. 17-18)

(Şeytanın tepesindeki saçı tutarak kılıçla kesmeye hazırlan(dı).)

- meniň töpümdeki [saçlarıg] tutgalı usar. (Mz. 811 ö. 10-11)

(Benim tepemdeki saçları tutmaya (çekmeye) gücü yetsin.)

- t(e)[ıride]m tonın biliņe yörgeyü alıp intradanu yasın ilginte tutup... (U 452 ö. 15-16)

(Kutsal kıyafetini beline kuşanıp Indradhanus yayını elinde tutup...)

- elgin tuta kigürüp ärdinilig orunluk ärklig üzä olğurtı. (PKP XLVI/1-3)

(Elini tutarak huzura çıkarıp mücevherli tahta güçlü bir şekilde oturttı.)

⁴⁹⁵ Wilkens, a.g.e., s. 763.

- bir kemi sıyukın tuta öntüm. (LIV/5-6)

(Bir gemi hurdasını tutarak yukarı çıktım.)

- ärdini maña berij men tutayın. (PKP LV/6)

(Mücevheri bana verin, ben tutayım.)

b. Korumak, kollamak, bakmak⁴⁹⁶

- neñ y(e)me bu etözüg köyü közetü ayayu tutup artatmagalı idi umadım. (R-M 613/7-9)

(Yine de bu bedeni koruyup kollayarak, gözüm gibi bakarak çürümesini hiç engelleyemedim.)

- yarsınçığ kirligi üze tutsar arıgsızlık kığ yüklemek titir. (R-M 613/16-18)

(İğrençlik (ve) kirden korusan da dışkı yığını gibidir.)

- öz etözin alp katag üze tutar erti. (Mz. 756 a. 16-17)

(Kendi bedenine güçlü (ve) sağlam şekilde bakardı.)

- tünle küntüz isig özün[üzde] artukrak açını küyü küzetü tutduñ. (Mz. 42 + Mz. 92 ö. 14-16)

(Gece gündüz kendi canından daha fazla gözeterek sürekli koruyup kolladın.)

c. Herhangi bir durumda kalmasını sağlamak

- täñrim elig törüg ağı barım tutar. (PKP IX/1-2)

(Efendim ülkeyi, devleti servet (bir arada) tutar.)

- ağı barım alqınsar el törü nāçük tutar biz täñrim. (PKP IX/2-4)

(Efendim, servet tükenirse ülkeyi, devleti nasıl (bir arada) tutacağız?)

d. (körk meñiz tut-), Başka bir görünüşe bürünmek⁴⁹⁷, görünüşünü değiştirmek

- korkgu teg körk meñiz tutup... (Mz. 670 ö. 7-8)

(Görünüşlerini korkunç hale getirip...)

⁴⁹⁶ Kelime bu anlamıyla tek başına kullanıldığı gibi “küzet- tut-” ikilemesi içerisinde de tespit edilmiştir, Ölmez, **a.g.m.**, s. 277.

⁴⁹⁷ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, **a.g.e.**, s. 142.

e. (*kizlep tut-*) Saklamak

- bākrü kizlāp tut. (PKP LVI/1)

(*İyice gizleyip sakla.*)

69. Tutuz-

a. Emanet etmek

- amraḫ oğlumın siziñä tutuzur men. (PKP XXV/4-6)

(*Sevgili oğlumu size emanet ediyorum.*)

- kemi tutuzup yantru ıdtı. (PKP XXXV/7)

(*Gemi(yi) emanet edip (onu) tekrar gönderdi.*)

b. Tembih etmek

- ävintäki uluḡ kiçigkä tutuztı artuḫ ädgü açınıñlar tep. (PKP/LXVII/7-LXVIII/1)

(*Evindeki büyük(ten) küçüğe “Artık (ona) iyi bakacaksınız” diyerek tembih etti.*)

c. Emretmek

- bu tıltagın tutuzdı buryuklarka beglerke t(e)rkin tavrak tileñler sever amrak
ögükümin <tip>. (R-M 635/2-5)

(*Bu yüzden komutanlara, beylere “Hemen sevgili yavrumu arayın!” diye emretti.*)

70. Tüke-

Temel anlamı “bit-, tüken-”⁴⁹⁸ olan fiil hem somut kavramlar hem soyut kavramlar için kullanılarak çok anlamlı duruma gelmiştir.

a. Bitmek

- adınçığ ärdini yençü kemikä tükägüçä urup tegin inçä tep yarlıgkadı. (PKP XXXIV/2-4)

⁴⁹⁸ Wilkens, a.g.e., s. 769.

(Harika mücevherler, inciler gemiye bitinceye kadar konunca prens şöyle diyerek buyurdu.)

b. (zaman) Dolmak

- tokuz ay o[n] küni tükese togguluk ödi keltükde... (Mz. 766 a. 8-10)

(Dokuz ay on gün dolduğunda doğum zamanı geldiğinde...)

c. Yetmek

- ärkim tükämädi. (PKP XXVII/4)

(Gücüm yetmedi.)

71. Tüş-

Temel anlamı “düş-” olan bu fiil, “yazukka tüş-” ve “tiş tüşüp kelir bol-” birleşik fiil gruplarının içerisinde deyimleşmiştir.

a. Düşmek, aşağı düşmek

- ulug ı ıgaç küçlüg katıg yiilke tokıtılıp kamılımış teg tüşdiler kamılıtlar. (R-M 625/13-15)

(Büyük bir ağacın güçlü, şiddetli bir yelle savrulup düşmesi gibi yıkıldılar.)

- yinçe kızlar kuvragı körüp katunniñ ançulayu yertä tüşüp kamılıp... (R-M 634/17-19)

(İnce kızlar (cariyeler) kraliçenin öylece yere düştüğünü görünce...)

- ançak(a)ya turtukda yene töpün tüşerler. (R-M 640/16-17)

(Biraz durduktan sonra yine tepe üstü düşüyorlar.)

- ölüg tag kamılı tüşti. (PKP LXI/7)

(Ölü gibi yığılıp düştü.)

b. Gökten inmek

- kök kalıkıdın t(e)ñridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı. (R-M 617/9-11)

(Gökyüzünden ilahi güzel kokulu çiçekler yağdı.)

- kün t(e)ñri kökdin tüşer. (R-M 618/19)

(Güneş gökyüzünden iniyor.)

c. (tiş tüşüp kelir bol-) Dişlerin dökülmesi

- azıg tişleri agızında koñrulup tüşer bolur. (R-M 620/19-20)

(Azı dişleri ağzından koparak düşüyor.)

- azıg tişim koñrulup tüşüp kelir boltı erti. (R-M 627/3-5)

(Azı dişlerim koparak düşüyordu.)

d. (yazukka tüş-) Günaha girmek⁴⁹⁹ deyim

- yazukça tüşä täginmägäy ertimiz täñrim. (PKP VIII/1-2)

(Günaha girerek (geleceğe) ulaşamayacağız, efendim.)

72. U-

a. -abilmek, muktedir olmak, gücü yetmek

- bu irinç tınl(ı)g üçün etözüg titip munuñ isig özin ulagalı udaçı. (R-M 611/3-5)

(Bu zavallı hayvan için bedenini bırakarak bunun hayatını devam ettiren (kim) olacak?)

- közin idi antıran <öñi> kiterü umadın ür kiç titrü körü turup ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/16-18)

(Gözünü ondan hiç almadan uzun süre dikkatlice bakarak durup sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.)

- neñ y(e)me bu etözüg köyü közetü ayayu tutup artatmagalı idi umadım. (R-M 613/7-9)

(Yine de bu bedeni koruyup kollayarak, gözüm gibi bakarak çürümesini hiç engelleyemedim.)

- bu bars torukı küçsüzi ugrınta anın mini yigeli umaz. (R-M 616/17-18)

(Bu kaplan zayıflığı, güçsüzlüğü yüzünden beni yiyemez.)

- ulug tınl(ı)g udunuz... umug inag bolgalı. (R-M 617/18)

(Ulu insan olabildiniz (canlılara) sığınak olmak için.)

⁴⁹⁹ Serkan Şen, a.g.e., s. 204.

- agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın ki{' }ginç birmedin şük turtı. (R-M 624/10-12)

(Ağız kuruyup dili damağı tutulup söz söyleyemedi; cevap vermeden sessizce durdu.)

- umagay m(e)n birer birer tınl(1)glar üçün üküş kalplar ertginçe tamuda azu y(e)me adın orunlarta olarnı üçün emgek emgenip togmak ölmek sansartın nızvanılar tegzinçdin ozgurgalı kutgargalı. (R-M 628/17-22)

(Her bir canlı için çok çağlar geçinceye dek cehennemde ya da başka yerlerde onlar için eziyet çekip, (onları) doğum ölüm girdabından kurtarmak için muktedir değilim.)

- ol çatıkıg kıltukda ağır ulug yagız yir serü umadın bir ödte tepredi ırgaltı. (R-M 630/14-16)

(O doğum efsanesi gerçekleştiğinde büyük, kara yeryüzü vakit kaybetmeden bir anda titredi.)

- neñ serilü umadı. (R-M 632/21-22)

(Hiç sakinleşemedi.)

- açığıña seringeli umadı. (R-M 633/4)

(Acısına dayanamadı.)

- bu busuşug sakınçıg sözlegeli kim ugay? (R-M 633/22-634/1)

(Bu kederi, endişeyi kim anlatabilir?)

- busuş köñülüñe basıtp seringeli umadı. (R-M 635/1-2)

(Gönlü kederle ezilip, katlanamadı.)

- küçsüzi üçün tişi bars... tartıp yigeli umadı. (R-M 639/11-12)

(Dişi kaplan güçsüz olduğu için çekip yiyemedi.)

- serü umadın tört yınakıg yañılıp ögsüz bolup... (Mz. 666 a. 5-6)

((Olanlara) dayanamadığı için dört taraftan yolunu kaybedip, aklını kaybederek...)

- kim bolsar anı neçök utgalı y[igedgeli] ugay sizler? (Mz. 784 ö. 4-5)

(Kim olsa, onu nasıl yenmeye muktedir olabilirsiniz?)

- olarnı ut[g]alı yigedgeli usar s(e)n köñülünteki ne küsüşün erser köñül iyin kangay. (Mz. 784 a. 14-16)

(Onları yenebilirsen gönlünde ne dileğin var ise gönlüne göre gerçekleşecek.)

- meniñ töpümdeki [saçlarıg] tutgalı usar. (Mz. 811 ö. 10-11)

(Benim tepemdeki saçları tutmaya (çekmeye) gücü yetsin.)

- et'özünteki bir evin tüsiñe y(i)me ada tuda tegürgeli uguluk ermezler. (U 452 ö. 31-33)

(Vücudundaki bir kılına dahi zarar veremezler.)

- bu ötüg sav eşidip nän kiginç berü umadı. (PKP XV/7-8)

(Bu ricayı işitince hiç cevap veremedi.)

- tıdu umadam. (PKP XXVII/3)

(Engel olamadım.)

- amtı men bu ärdini birlä barsar men kıamağ tınlıglarkä artuğ asığ tusu kılu umağay men. (PKP XXXIV/4-7)

(Şimdi ben bu mücevherle dönersem tüm canlılara çok fayda sağlayamam.)

- tınlıglarkä tüzü tükäti asığ tusu kılu usar men. (PKP XXXV/2-5)

(Canlılara tamamen fayda sağlayabileyim.)

- täpräyü yoriyu umadı. (PKP XXXVII/2-3)

(Hareket edip yürüyemedi.)

- ol lenxua yoluğ yoğuru usar siz... (PKP XXXIX/1-2)

(O linhua yolunu geçebilirsiniz...)

- anı yoğuru usar siz içgärü balıkğa kirgäy. (PKP XXXIX/7-8)

(Onu (yolu) geçebilirsiniz içeri şehre gireceksiniz.)

- yemä ötkürü umadılar. (PKP LXXIV/3)

(Yine de sonuç olarak gücü yetmedi.)

b. Dayanmak, tahammül etmek

- bu savıg ilig begli katunlı eşidip açıgları emgekleri üze umadın ulışdılar sıgtaşdılar. (R-M 625/1-3)

(Bu sözü hükümdar ve kraliçe işitince acıları, kederlerine dayanamayıp inleyerek ağladılar.)

- açığıña umadın ögin köñülin ıçgıntı tıyunmadı bilinmedi. (R-M 634/15-16)

(Acısına dayanamayıp aklını, bilincini kaybetti.)

- k(e)ntü açığıña umadın enüklerin yigeli ugramışın... (R-M 638/20-21)

(Kendi açlığına dayanamayıp kendi çocuklarını yemek üzere olduğunu...)

- ötrü katunı umadın ulug ünin möñredi. (R-M 641/1-2)

(Sonra kraliçesi dayanamayıp yüksek sesle bağırdı.)

- tegin ämgäkin körü umatın (PKP LIX/2-3)
(*Prens, eziyetini anlayıp (buna) dayanamadan...*)

73. Ugra-

a. Niyetlenmek, uğraşmak, çabalamak

- k(e)ntü açña umadın enüklerin yigeli ugramışın... (R-M 638/20-21)
(*Kendi açlığına dayanamayıp kendi çocuklarını yemek üzere olduğunu...*)
- kayu kişi tözintin berü irig yavgan üküş {S} y(a)vlak köñüllüg bolsar ol adınagunı ölürgeli ugrayur. (Mz. 794 ö. 8-11)
(*Her kim kökünden beri çok kaba, kötü kalpli yaratılmışsa o başkasını öldürmek için uğraşır.*)
- kılıcın örü k[ö]türüp başın bıçgalı ugradı. (Mz. 670 a. 13-14)
(*Kılıcını yukarı kaldırıp başını kesmeye çalıştı.*)

b. Yaklaşmak

- ugramış m(e)n ölümke unakaya kiçmedin. (R-M 634/3-4)
(*Neredeyse (çok) geçmeden ölüme yaklaşmış olacağım.*)
- körti anta bir kişig öziñe ugrap kelmişin. (R-M 637/10-11)
(*Orada bir kişinin kendisine doğru yaklaşıp geldiğini gördü.*)

74. Ur-

a. Koymak

- yiti erdinig itiglig [ol] şarırığ bekledi ham(a)tsıda urup. (R-M 642/8-9)
(*Yedi mücevherle süslenmiş o kutsal emanetleri kutsal kutuya koyup sakladı.*)
- adınçığ ärdini yençü kemikä tükägüçä urup tegin inçä tep yarlıgkadı. (PKP XXXIV/2-4)
(*Harika mücevherler, inciler gemiye bitinceye kadar konunca prens şöyle diyerek buyurdu.*)
- қамағ ışıғ başın birgärü bap meniñ eligdä uruñ. (PKP LXXX/1-3)
(*Bütün iplerin ucunu birbiriyle bağlayarak benim elime koyun.*)

b. Vurmak

- ç(a)ştanê êlig begig sançgalı urgalı kılınıp... (Mz. 670 a. 4-5)
(*Hükümdar Caştana 'yı şişlemek, (ona) vurmak için hazırlanıp...*)
- üçünç suvda yäklär urup kemi suvğa çomurur. (PKP XVII/6-8)
(*Üçüncü(sü), suda şeytanlar vurup gemiyi suya batırır.*)

c. (hapse) Atmak

- elgin adağın bāklāp kınlıkta urdılar. (PKP LXIII/5-6)
(*Elini ayağını bağlayıp hapishaneye attılar.*)

d. (urunçak ur-) Emanet etmek, rehin vermek⁵⁰⁰

- meniñ isig özümin saña urunçak urur m(e)n. (Mz. 775 ö. 3-4)
(*Kendi canımı sana emanet ediyorum.*)

75. Üklit-

a. Arttırmak⁵⁰¹

- kamag bodunun karasın asmış üklitmiş. (R-M 607/17-18)
(*Bütün avam halkını çoğaltmış, arttırmış.*)

b. Meyletmek

- köñülün yürekin buyan edgü kılınçka üklitdi. (U 452 a. 6-7)
(*Gönülüyle, kalbiyle sevaba meyletti.*)

76. Ün-

a. Çıkmak, gitmek, ayrılmak

- birlek(e)ye ünüp üçegü negülük titdiñ özüñin bizni birle barmadın. (R-M 620/2-4)
(*Üçümüz beraber çıktık da neden vazgeçtin hayatın(dan) bizimle dönmedin?*)

⁵⁰⁰ Serkan Şen, bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, **a.g.e.**, s. 195.

⁵⁰¹ Kelimenin temel anlamı incelenen metinlerde “üklit- as-” ikilemesi içerisinde tespit edilmiştir, bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 299.

- m(e)n amtı kamagun ünüp amrak ögüklerimin tileyin. (R-M 622/18-20)
(*Ben şimdi hepsiyle gidip sevgili çocuklarımı arayayım.*)
- balıkdın taşkaru ünüp öñi öñi yadılıp... (R-M 622/21-22)
(*Şehirden dışarıya çıkıp farklı farklı (kısımlara) ayrılıp...*)
- bu üçeğü bir tuşda... yumgın üntiler ilinçüke. (R-M 630/1-2)
(*Bu üçü bir vakit birlikte eğlenceye çıktılar.*)
- begler yumgın üntiler balıkdın ırak taşkaru. (R-M 635/5-6)
(*Beyler(in) hepsi şehirden uzağa, dışarıya çıktılar.*)
- atlıg yüüzlüg birkerü miñ kara bodun arkası y(e)me balıkdın üntiler. (R-M 637/2-3)
(*Seçkin kişilerle beraber, bin avam halk(in) tamamı şehirden ayrıldılar.*)
- (*utru ün-*) Karşılamaaya gitmek
- lö kanı utru ünti. (PKP XLV/7-XLVI/1)
(*Ejderha hanı karşılamaya gitti.*)
- bir kemi sıyukın tuta üntüm. (LIV/5-6)
(*Bir gemi hurdasını tutarak yukarı çıktım.*)
- beş yüz ud sürä ünti. (PKP LXV/2)
(*Beş yüz sığırı sürerek çıktı.*)
- sürüg ud kamağ üntüktä tilin yalğap... (PKP LXV/6-7)
(*Sürü, sığır hepsi çıktığında dilini yalayıp...*)

b. Yükselmek, yukarı çıkmak

- avış tamudın ört yalın ünüp... (Mz. 666 ö. 22-23)
(*Avīci (adlı) cehennemden alevler yükselip...*)
- [o]l avışdın ünmiş esringü öñlüg yavlak ört yalın... (Mz. 666 ö. 25-27)
(*Avīci cehenneminden yükselen o alaca renkli güçlü ateş...*)

c. (ter akıp ün-) Ter akıp boşalmak

- bütün etözintin ter akıp üner. (Mz. 794 a. 4-5)
(*Bütün vücudundan ter akıp boşalır.*)

d. (aşnu ün-) Öne çıkmak

- bukası aşnu ünüp teginig yamburu yatğurup... (PKP LXV/3-4)

(Boğası önce (öne) çıkıp prensi yere serip...)

77. Üntür-

a. Çıkartmak, (kan) akıtmak

- ötrü kurumuş katıg kamış alıp anı üze ömgen tamırın sançıp kan üntürüp... (R-M 616/20-22)

(Sonra kurumuş sert kamışı alıp onu şah damarına sokup kan çıkartarak...)

- ağızlarıntın közlerintin burunlarıntın barça korkgu teg ört yalın üntürüp... (U 452 a. 34-36)

(Ağızlarından, gözlerinden, burunlarından, hepsinden korkunç ateşler çıkartıp...)

b. Kurtarmak

- togmak ölmeklig tegzinçdin taşkaru tartıp üntüreyin tip sakıntı. (R-M 613/21-23)

(Doğum-ölüm girdabından (kendimi) dışarı çekip çıkartayım (kurtarayım).” diye düşündü.)

c. Ortaya çıkarmak

- anta ötrü ç(a)ştanê {Y} elig beg bar küçin üntürüp tölükin sikriyü barıp... (Mz. 670 a. 9-11)

(Sonra Hükümdar Caştana tüm gücünü öne çıkarıp, (tüm) kuvvetiyle sıçrayarak...)

d. (uzatıp üntür-) Uğurlamak

- beş yüz äränniñ aşı suvı kölüki taqı nâ kârgäkin alqu tükäti berip uzatıp üntürdi. (PKP XXVIII/2-5)

(Beş yüz kişinin yemeği, suyu, binek hayvanı ne gerekliyse hepsini verip (onları) uğurladı.)

- ädgü ögli teginig uzatı üntürüp taluyka ıdtılar. (PKP XXXI/1-3)

(İyi düşünceli prensi uğurlayıp okyanusa gönderdiler.)

78. Üzül-

Temel anlamı “kesil-” olan fiil, bu anlamıyla incelenen metinlerde tespit edilememiştir. Birleşik fiil grubu içerisinde deyimleşmiş örnekler tespit edilmiştir.

a. Son bulmak, tükenmek

- küçi küsüni üzülüp unakaya ölgeli yatur erti. (R-M 609/21-22)

(*Gücü kuvveti tükenip yakında ölmek üzere yatıyordu.*)

- birök sözlemeser siz muna isig özüm üzülgeli turur. (Mz. 775 ö. 22-24)

(*Eğer söylemezseniz pekâlâ hayatım sona ermek üzeredir.*)

b. (ayağı) Kesilmek

- küniñä qolğuçılar üzülmädi. (PKP VII/2-3)

(*Günden güne dilencilerin (ayağı) kesilmedi.*)

c. (umugı üzül-) Umudunu yitirmek, kesmek⁵⁰²

- isig öziñe umugı üzülüp... (Mz. 794 a. 8-9)

(*Hayatından umudunu kesip...*)

- [amarıla]rı [t]illerin salınturup i[sig] özleriñe umug ına]g üzülüp... (Mz 42 + Mz. 92 ö. 5-6)

(*Bazıları dillerini sarkıtıp hayatlarından ümitlerini kesip...*)

- d(a)ntipalë èlig ört yalın arasınta turup umugı üzülüp... (Mz. 666 a. 3-4)

(*Hükümdar Dañdāpala ateşlerin ortasında kalıp, ümidi kesilip...*)

79. Yadıl-

Temel anlamı “dağıl-” olan fiil bu anlamının yanı sıra metinlerde birleşik fiil grupları içerisinde deyimleşmiş şekilde tespit edilmiştir.

⁵⁰² Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. **a.g.e.**, s. 194.

a. Farklı yönlerle dağılmak, ayrılmak

- öni öni yadılıp orun orun sayu tilegeli istegeli bartılar. (R-M 622/22-623/1)
(*Farklı farklı (kısımlara) ayrılıp her yerde (prensleri) aramak için gittiler.*)
- arıg semek içinte tözüde yadılıp tilediler. (R-M 631/6-7)
(*Orman içinde her yere dağılıp aradılar.*)
- orun orun sayu yadılıp istediler kamagun. (R-M 635/6-7)
(*Her yere dağılıp hepsi (prensi) aradı.*)
- üç bedük közleri oot önlüg saçı arkasında yadılı turup... (Mz. 670 a. 31-32)
(*Üç büyük gözü, ateş renkli saçları arkasında dağılıp...*)

b. (atı yadıl-) Şöhreti duyulmak, yayılmak⁵⁰³

- ayıg kılmakka büt[ün] yertinçüde ayıg atı yadılır. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 23-24)
(*Kötülük yapmakla, (kişinin)bütün dünyada kötü şöhreti yayılır.*)
- ol ädgü kü at dört bulunğa yadıltı. (VII/1-2)
(*O iyi şöhret(i) dört tarafta yayıldı.*)

c. (saç baş yadıl-) Saçı başı dağılmak, üzüntüden dövünmek⁵⁰⁴

- saç baş yadılıp iki iligi üze kögüzin tokıyu k(a)ltı. (R-M 626/10-11)
(*Saç başı dağılıp, iki elini göğsüne vurarak (orada) durdu.*)
- y(e)me ök körtiller ançulayu <ok> akmış kanı yol bolup yadılmışın öni öni. (R-M 631/18-20)
(*Akan kanın yol olup farklı farklı (yerlere) aktığını gördüler.*)
- saç baş yadılıp etöziñe kan yukup... (R-M 637/11-12)
(*Saç başı dağılıp, vücuduna kan yapışıp...*)

⁵⁰³ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. **a.g.e.**, s. 75.

⁵⁰⁴ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. **a.g.e.**, s. 164.

80. Yalına-

Temel anlamı itibarıyla fiziksel bir “parla-” anlamı taşıyan bu fiil, somutlaştırma yoluyla soyut göstergeler için de kullanılarak “acı çek-, yan-” anlamlarını kazanmıştır.⁵⁰⁵

a. Parlamak

- yula yalını teg közi karakı yalınayu tegzinü turur. (Mz. 670 a. 32-34)

(Meşale ateşi gibi gözleri parlayarak dönüp durur.)

- közi karakı yalınayu tegzintürüp olurmaz mu? (U 452 ö. 1-2)

(Gözü parlayarak dönüp dolaşıp oturmaz mı?)

b. Yanmak, acı çekmek

- sakınçlug kadgulug oot üze örtentiler yalınayu. (R-M 639/21-22)

(Endişe, kaygı ateşi ile tutuşarak yandılar.)

81. Yara-

a. Layık olmak

- öz isig özin ıdalayu yaraş yarap adınların em[ge]kin köt[ürü] k(e)n[tü] öziniñ emgekçe [emgenip]... (U 452 a. 12-14)

(Kendi canını feda ederek (kendine) layık şekilde, başkalarının derdini giderip kendi derdiyle dertlenip...)

b. Uygun olmak, yakışmak

- lö kıanı inçä tep yarlıgkadı yarağay. (PKP XLVIII/5-6)

(Ejderha hanı şöyle buyurdu: Yakıştır.)

- bir barsar yarağay mu. (PKP XXVI/7-8)

(Bir (kişi) gitse uygun mu?)

⁵⁰⁵ Wilkens, a.g.e., s. 857.

- küdän ür tursar yaramaz. (PKP LXIX/2-3)

(Misafir uzun süre konaklarsa (bu) yakışık almaz.)

82. Yarıl-

Temel anlamı fiziksel bir “yarıl-”⁵⁰⁶ olan bu fiil, birleşik fiil grubu içerisinde deyimleşerek mecaz anlam kazanmıştır.

a. Yarılmak

- yer yarılusun erti yërke kireyin erti azu uçugma kuş bolup kökke uçayın. (Mz. 794 a. 16-18)

(Yer yarılseydi (da) yere girseydim ya da uçan kuş olup göğe uçsaydım.)

- bu muntag emgeklig savlar sözleyür erken anıñ arasın ta yër yarılı. (Mz. 666 ö. 20-22)

(Bu şekilde acı dolu sözler söylüyorken o sırada yer yarıldı.)

b. (kögüzi yarıl- sın-) Göğsü parçalanmak, aç çekmek⁵⁰⁷

- kılmañ meniñ kögüzümin yarılğuluk sığuluk. (R-M 624/19-20)

(Benim kalbimi kırmayın, parçalamayın.)

- bu yüreğim yarılıp büksilip barmadın neçökin turur munı teg. (R-M 626/23-627/1)

(Bu yüreğim parçalanıp kırılmadan nasıl durur böyle?)

- busuş kavguka kagurulup yarılğalı bu kögüzüm. (R-M 633/12-13)

(Bu göğsüm kederle, sıkıntıyla kavrulup parçalanacak.)

83. Y(a)rılıka-

a. Buyurmak, arz etmek

- kop süzük köñültin titrü tıñlañlar tip y(a)rılıkadı. (R-M 607/2-3)

(Tamamen berrak yüreğinizle iyice dinleyin, diye buyurdu.)

⁵⁰⁶ Wilkens, a.g.e., s. 868.

⁵⁰⁷ Serkan Şen bu birleşik fiil grubunu deyim olarak kabul etmektedir, bkz. a.g.e., s. 126.

- anta ötrü t(e)ñri t(e)ñrısı burkan inça tip y(a)rlıkadı. (R-M 607/6-7)
(*Ondan sonra Tanrılar Tanrısı Buddha şöyle buyurdu.*)
- eşidü y(a)rlikasun içime. (R-M 608/23)
(*Abim (beni) dinlemeni arz ederim.*)
- ay ulug ilig beg busanu y(a)rlikamasun. (R-M 623/3-4)
(*Ey yüce hükümdar endişelenmeyin (endişe buyurmayın).*)
- neteg y(a)rlikasar anı bütürgeli anuk turur m(e)n. (Mz. 775 a. 5-6)
(*Ne buyurursanız onu yerine getirmeye hazırım.*)
- kaçım kan bodun tiliñä korpup inçä yarlıgkadı erinç közünür. (PKP XI/1-3)
(*Babam han, halkın diline (düşmekten) korkup böyle buyurmuştur, (açıkça) görünür.*)
- ötrü barsar bargıl tep yarlıgkadı. (PKP XXX/6-7)
(*Sonra "Gidersen git!" diye buyurdu.*)
- ädgü ögli tegin ulug küvrüg tokıtıp inçä tep yarlıgkadı. (PKP XXXI/8-XXXII/2)
(*İyi düşünceli prens büyük (bir) davul çalıp şöyle diyerek buyurdu.*)
- munçulayu küvrüg tokıp yarlıg yarlıgkap... (PKP XXXIII/1-2)
(*Bu şekilde davul çalıp buyruk veriyorken...*)
- adınçığ ärdini yençü kemikä tükägüçä urup tegin inçä tep yarlıgkadı. (PKP XXXIV/2-4)
(*Harika mücevherler, inciler gemiye bitinceye kadar konunca prens şöyle diyerek buyurdu.*)
- kirzün tep yarlıgkadı ol ödün tegin içgärü kirdi. (PKP XLV/6-7)
(*"Girsin." diye buyurdu. O zaman prens içeri girdi.*)
- lö kanı inçä tep yarlıgkadı yarağay. (PKP XLVIII/5-6)
(*Ejderha hanı şöyle buyurdu: Yakıştır.*)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 628/22, 636/9, 636/14, 642/14, 644/4, 644/15; PKP IV/4, V/7, VI/6, VIII/3, IX/5, X/2, XVI/3, XIX/3, XXII/1, XXV/4, XXV/7, XXVII/3, XVII/7, LXXVIII/3)

b. Açıklamak

- şlok takşutın inça tip y(a)rlıkadı. (R-M 629/2-3)
(*Şiiri şöyle söyleyerek açıkladı.*)

- amtı adırtlıg y(a)rlıkagay erti. (Mz. 794 ö. 4)

(*Şimdi ayrıntılı (şekilde) açıklayacaktı.*)

c. Yerine getirmek

- m(e)n ötüğümin tınlayu y(a)rlikasun. (Mz. 42 + Mz. 92 a. 19)

(*Benim ricamı dinleyip yerine getirsin.*)

d. (ayıtu yarlıka-) Sormak

- m(a)has(a)tvı kanta ermiş tip ayıtu y(a)rlıkadı. (R-M 624/7-8)

(*“Mahāsattva neredeymiş?” diye sordu.*)

e. (uka yarlıka-) Anlamak

- katun uka y(a)rlıkadı mu erki. (R-M 621/23-622/1)

(*Kraliçe anladı mı acaba?*)

f. (nomlayu yarlıka-) Vaaz vermek, açıklamak

- teginelim t(e)ñrim kiñürü aç a yada nomlayu y(a)rlikasun tip ötünti. (R-M 607/4-6)

(*“Saygı gösterelim; Tanrım ayrıntılı şekilde vaaz versin” diye arz etti.*)

- bu ok yörügüg ikileyü katnayu okıtu nomlayu y(a)rlikagalı şlök takşutın inça tip y(a)rlıkadı. (R-M 629/1-3)

(*Bu tefsiri tekrar vaaz verip açıklamak için şiiri şöyle söyleyerek açıkladı.*)

- tükel bilge biliglig t(e)ñri t(e)ñrısı burkan bu çetikig nomlayu y(a)rlikamışda... (R-M 644/5-6)

(*Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha bu efsaneyi vaaz ettikten sonra...*)

- anı on [k(a)rmap(a)tıg nomla]yu y(a)rlikasun maña. (Mz. 766 a. 28-29)

(*O on günahı şimdi bana açıklasın.*)

- anı nomlayu y(a)rlikasun. (Mz. 756 a. 2-3)

(*Onu açıklasın.*)

84. Yat-

a. Yatmak

- küçi küsünü üzülüp unakaya ölgeli yatur erti. (R-M 609/21-22)

(Gücü kuvveti tükenip yakında ölmek üzere yatıyordu.)

- ol ödün <mahasatvı> tigin munça sav sözlep ol aç bars üskinte suna yatdı. (R-M 616/9-10)

(O zaman Mahāsattva prens bunca sözü söyleyip aç kaplan(ın) önüne uzanıp yattı.)

- ol bars yatur orunka bartılar. (R-M 619/9-10)

(O kaplanın yattığı yere gittiler.)

- ançağınça anası katun balıkda idiz kalıkda yatıp udiyur erken... (R-M 620/15-17)

(O sırada annesi kraliçe, şehirde yüksek (bir) kulede yatıp uyuyor iken...)

- öni saçılıp yatur ay. (R-M 626/15-16)

(Dağılıp yatıyor ah!)

- körü teginmiş aç barsıg yañı enüklep yaturın. (R-M 638/18-19)

(Aç kaplanın yeni yavrulayıp yattığını görmüş.)

- körü tegintim iki tiginig ögsiz tınsız yaturlar. (R-M 640/8-9)

(İki prensi baygın yatarken gördüm.)

- öz rakşas körkin ök elig begneñ adakınta bagarın suna yatıp... (Mz. 775 a. 2-3)

(Şeytan kendi suretiyle hükümdarın ayağına önüne kapanıp...)

- ıglayu yerdä yatıp yokkaru turğalı aş aşılağı unamadı. (PKP XIX/5-6)

(Ağlayarak yerde yatıp ayağa kalkmaya da yemek yemeye de razı olmadı.)

- ağuluğ lölär yılanlar yatur. (PKP XXXIX/6-7)

(Zehirli ejderhalar, yılanlar yatar.)

Kelimenin bu anlamıyla kullanıldığı diğer cümleler:

(R-M 619/14, 620/2, 631/15, 634/20)

b. Cezaevinde kalmak

- kınlıkta yatzun tep yarlıg boltı. (PKP LXIII/4-5)

(Hapishanede yatsın, diye buyruk verdi.)

85. Yit-

a. Yetişmek

- avınçka arukı yetti. (PKP XXXVII/1)

(Yaşlı adama yorgunluğu yetişti.)

b. (birinin) Arkasından yetişmek

- azk(a)ya öñre yoriyu tursunlar m(e)n una basa yitdim. (R-M 615/13-15)

(Azıcık önden yürüyün ben hemen yetişirim.)

c. Tutmak

- ol ödün tegin özi barıp qolın yetip... (PKP XXIV/8-XXV/2)

(O zaman prens kendisi gidip (onun) kolunu tutup...)

86. Yori-

a. Yürümek, ilerlemek, dolaşmak

- ınaru berü yoriyu bir ulug kamışlıg berk arıgka kirip... (R-M 608/13-14)

(İleriye geriye yürüyerek büyük kamışlı sıkı bir ormana girip...)

- ança yoriyu yañı enüklemiş bir tişi barsıg körtile. (R-M 609/16-17)

(Öyle yürürken yeni yavrulamış dişi bir kaplanı gördüler.)

- ötrü kodup öñi yorıp bartılar. (R-M 612/17-18)

(Sonra (bakmayı) bırakıp, (oradan) ayrılıp uzaklaştılar.)

- ötrü ol ödün m(a)has(a)tvı bodis(a)t(a)v yoriyu inça tip sakıntı. (R-M 612/18-20)

(O zaman Mahāsattva Bodhisattva yürüyerek şöyle düşündü.)

- azk(a)ya öñre yoriyu tursunlar m(e)n una basa yitdim. (R-M 615/13-15)

(Azıcık önden yürüyün ben hemen yetişirim.)

- öñi yorıp bartılar. (R-M 620/11-12)

(Ayrılıp uzaklaştılar.)

- tiginimiz keçdi tip kaçan bartı yoriñlar kanta ol istelim. (R-M 620/13-15)

(Prensimiz gecikti, nereye gitti, hadi gidelim, nerededir arayalım.)

- ürüg uzatı yorıdım ulug buşı birmekde bitem sever amrak özümün esirkençsiz
titmekin togmak ölmek sansartın ünme ozmak küsüşin köni tuymak orunka t(e)rk
teggeli sakınçın. (R-M 629/9-14)

*(Çok sadaka vermede, büsbütün değerli, kıymetli vücudumdan esirgemedi
vazgeçmekle, doğum ölüm girdabından kurtulmak dileğiyle, aydınlanma yerine
çabucak erişmek düşüncesiyle daima ilerledim.)*

- ançak(a)ya yor<ı>dukda körti sapça bir buryuk y(e)me yakın kelmişin. (R-M
638/8-10)

(Biraz yürüdüğünde sıraya göre birinci kumandanın yaklaştığını gördü.)

- yığlayu sıgtayu yorırlar. (R-M 641/17)

(Ağlayarak inleyerek yürüyorlar.)

- bodis(a)t(a)v[lar] yoriginta burkan kutın <bulguluk> tıtaglarta yorıdım. (R-M
643/8-10)

(Bodisatvalar yolunda Buddha lütfuna ulaşmak sebebiyle yürüdüm.)

- tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan asankılığ yolta bodis(a)t(a)vlar yoriginta yoriyur
erken... (Mz. 666 a. 20-22)

*(Mükemmel bilgili Tanrılar Tanrısı Buddha sayısız yolda Bodisatvaların yolunda
yürüyorken...)*

- arslanların yorigın yorıp uçayan balıkñın kidininte turup inaru berü yorıdı. (Mz. 670
ö. 1-2)

*(Aslanların yürüyüşüyle yürüyüp Ujjayinī (adlı) şehrin kuzeyinde durup ileriye geriye
yürüdü.)*

- ötrü élig beg dört beltir yolta yoriyu... (Mz. 670 ö. 2-3)

(Sonra hükümdar dört yol ağzında yürüyorken...)

- kay beltir sayu yoriyurlar erti. (Mz. 670 a. 13-14)

(Sokaklarda, yollarda hep yürüyorlardı.)

- amrak katunının körkin belgürtüp élig beg basasinta yoriyu... (Mz. 775 ö. 15-17)

*(Sevgili karısının görünüşünü (kendisinde) meydana getirip hükümdarın arkasından
yürüyerek...)*

- ança yoriyu ırakdın kuñkıu üni yır üni iş(i)dilti. (Mz. 775 a. 13-14)

(Böyle yürüyorken uzaktan kopuz sesi, şarkı sesi duyuldu.)

- ç(a)ştanê éligñın tegresinte keze yorıdı. (U 452 ö. 17-18)

(Hükümdar Caştana'nın etrafında dolaşıp yürüdü.)

- maitrè bodis(a)t(a)v yaşomaitrè bodis(a)t(a)v birle kök kalık yolınça yorıy k(e)ltiler.
(U 452 ö. 19-21)

(Bodhisattva Maitreya, Bodhisattva Yaşomitra ile gökyüzü yolu boyunca yürüyerek geldiler.)

- inaru berü yorıdılar. (Mz. 98 a. 4)

(İleri geri yürüdüler.)

- kim ölüm adağa korksar aşnurak yorınlar. (PKP XXXII/3-5)

(Kim ölüm tehlikesinden korkuyorsa en önden yürüsünler.)

- yetti kün belçä boğuzça suvda yorıp kümüşlög otrukça tağka tağdı. (PKP XXXVI/3-6)

(Yedi gün belinden boğazına (kadar battığı) suda yürüyüp gümüşlü adaya, dağa ulaştı.)

- täpräyü yorıy umadı. (PKP XXXVII/2-3)

(Hareket edip yürüyemedi.)

- men özüm ıtta sansız yer körü yorımış kârgäk. (PKP LVII/3-4)

(Ben kendim sayısız yer görüp dolaşacağım.)

b. Hareket etmek

- temir ışığ yorıdı. (PKP XXXIII/4)

(Demir halat hareket etti.)

c. Yaşamak

- [o]t yiyü suv içe yorıyur [biz] (Mz. 42 + Mz. 92 a. 13-14)

(Ot yiyerek su içerek hayatımızı sürdürüyoruz.)

SONUÇ

İnsanlık tarihinin başından itibaren “anlam” kavramına duyulan merak aynı zamanda insan zihninin yarattıklarına da duyulan meraktır. İnsanlık var olduğundan beri dilin de var olduğu düşünüldüğünde insan zihnindeki duyguları ve düşünceleri karşı tarafa aktarmanın en iyi yolunun dil olduğu görülmektedir. Bu temel düşüncelerden yola çıkılarak dil, tarihî seyir boyunca hep merak edilmiş ve araştırılmıştır. 20. yüzyılda modern dil biliminin kurulmasıyla “dil”, bilim ölçütleri çerçevesinde özel olarak araştırılmaya başlanmıştır. F. Saussure tarafından ortaya konan yapısal dil bilime göre dil, belirli kurallarla işleyen bir sistemdir ve anlam; bu sistemin içindeki yapısal unsurların karşılıklı ilişkileri aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Dil bilimsel anlam bilimi, yapısal dil biliminin çizdiği çerçeve üzerine şekillenmiştir. Bu araştırmalarda daha çok dil içi unsurlarla ilgili bir anlam analizi ortaya konmaya çalışılmıştır fakat 1950’li yıllardan sonra dil dışı unsurların da anlam üzerindeki etkisiyle ilgili yapılan çalışmaların sayısı artmıştır. Bu çalışmada dil içi unsurlarla ilgili bir anlam çalışması ortaya koymak amaçlanmıştır.

Dilin ekonomi ilkesi doğrultusunda bir kelimenin birden çok anlamı ifade ettiği durumlar ortaya çıkmıştır. Bunların başında gelen çok anlamlılık hadisesine göre bir sözcük, ad aktarması, deyim aktarması, benzetme, ikilemeler ve bağlam gibi dil içi unsurlarla anlam alanını genişletebilir. Dil dışı olaylar ise toplumun siyasî, sosyal, kültürel vb. normlar etkisiyle sözcüklerin anlam alanını genişletmesidir. Çalışmanın kapsamını art zamanlı bir inceleme içerdiğinden dil dışı olayların tespit edilmesi oldukça zordur. Bu yüzden bu çalışmada az önce sayılan dil içi olaylarla sözcüklerin çok anlamlı hâle gelişi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çok anlamlı kelimelerin zaman zaman eş adlı kelimelerle karıştığı görülebilir. Bu karışıklığı önlemek amacıyla iki ölçüte dikkat edilmelidir. Çok anlamlı kelimelerdeki anlamlar, temel anlamın etrafında şekillenmektedir. Oysa eş adlı kelimeler iki farklı kökene sahip kelimelerdir. Çok anlamlılıkta ortaya çıkan anlamlar, temel anlamın yan anlamı konumundayken; eş adlı kelimeler sözlükte iki madde başı

olarak yer alır. İncelenen metinlerde pek çok eş adlı kelime çiftine rastlanmıştır, bunlarından birkaçı şu şekildedir; “*baş*: 1) kafa, 2) yara; *yarlıg*: 1) ferman 2) tükürük; *élig*: 1) hükümdar 2) el; *tüş*: 1) yemiş 2) düş; *aç-*: 1) açmak 2) acıkmak”.

Çok anlamlı kelimelerin tespitinde dikkat edilen diğer önemli husus anlam belirsizliğini ortadan kaldıran bağlam olmuştur. Sözcükler tek başlarına söylendiğinde bir temel anlama sahip olsalar da yan anlamlarını ya da mecaz anlamlarını bağlam içerisinde kazanmaktadır. Özellikle fiillerin çok anlamlı duruma gelmesi bağlam etkisiyle oluşur.

Çok anlamlılık, tüm dillerde görülen bir anlam ilişkisidir. Bir kelimenin çok anlamlı hale gelmesi için uzun seneler geçmesi gerekir. Bu sebeple hem bir dilin eskiliği hem de zenginliği çok anlamlı kelimelerin tespitiyle anlaşılabilir. Sıklık ilişkisiyle de yakından ilişkili olan çok anlamlılıkta, bir kelimenin ne kadar çok kullanılırsa o kadar anlam kazandığı söylenebilir.

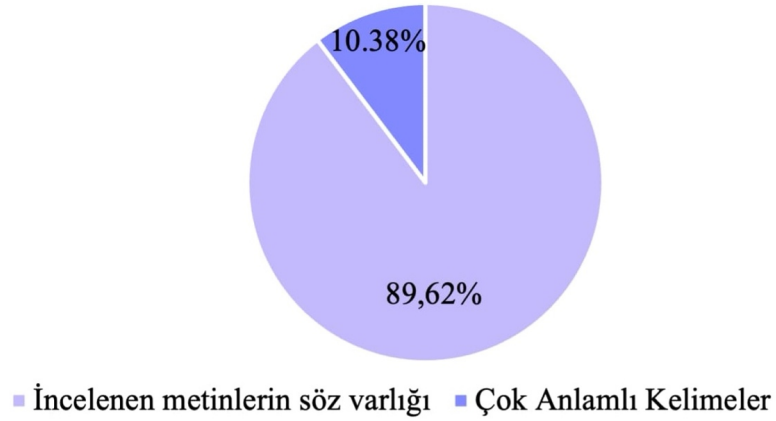
Çok anlamlı kelimelerin incelenmesi için seçilen Eski Uygur Türkçesi Dönemi, zenginleşen söz varlığıyla da ilişkili olarak tarafımıza oldukça malzeme vermiştir. İsimler ve fiiller olmak üzere ayrı ayrı incelenen kelimeler; Aç Pars, Çaştani Beg, Dantipali Beg ve Prens Kalyāṇamkara Papaṃkara adlı çatiklerden tespit edilmiştir. Bu eserler, muhtevaları bakımından oldukça mecazlı bir söyleyişe sahiptir. Söz sanatlarının, ikilemelerin, deyim aktarmasının sıklıkla kullanıldığı çatiklerde 74’ü isim 86’sı fiil olmak üzere toplam 160 madde başı şeklinde çok anlamlı kelime tespit edilmiştir.

İsimler; ad aktarması, benzetme, mecazlaşma, somutlaştırma hadiseleriyle çok anlamlı duruma gelmiştir. Aynı zamanda ikilemeler içerisinde yeni anlamlar kazanan isimler de vardır. Özellikle somut anlamlı kelimelerin soyut göstergeler için kullanıldığı örnekler oldukça fazladır.

Fiiller ise özellikle bağlam içerisinde çok anlamlı hâle gelmiştir. Fiillerin birleşik fiil grubu içerisinde kazandığı anlamlar belli şartları taşııyorsa madde başı

olarak alınmamıştır. Çünkü birleşik fiil grupları birleşmeye bağlı anlam kazanırlar. Eğer kalıplaşıp deyim haline gelmemişlerse ya da birleşmeye giren kelimelerden en az biri temel anlamından uzaklaşmamışsa birleşme dışında o anlamı taşımayabilirler. İncelenen metinlerde deyim sayısı oldukça fazladır. Deyim aktarması ve bağlamın dışında özellikle fiziksel olayları ifade eden somut anlamlı fiillerin soyut anlamlı durumlar için de kullanılmasıyla fiillerin çok anlamlı hâle geldiği görülmüştür. İsimler kadar olmasa da ikilemeler halinde kullanılan fiil örneklerine de rastlanmıştır.

Çalışma sonucunda Eski Uygur Türkçesinde kelimelerin çok anlamlı hâle gelmesindeki ölçütler kullanım sıklığına göre bağlam, somutlaştırma, ikilemeler, deyim aktarması, ad aktarması şeklinde sıralanabilir. İncelenen metinlerdeki toplam söz varlığı içerisindeki çok anlamlı kelimelerin oranı aşağıda grafik şeklinde verilmiştir.

İncelenen metinler de göstermektedir ki insan zihninin bir yetkinliği olan çok anlamlılık, Türkçenin eski devirlerinden itibaren oldukça yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bu sonuçlar, Türk dilinin zenginliğini, eskiliğini, sanatsallığını, kullanım gücünü göstermektedir.

ÇOK ANLAMLI KELİMELER DİZİNİ

A

aç.....	72
aç-.....	180
açın-.....	180
ada.....	74
adın.....	75
adırıl-/adrıl-.....	181
adruk.....	77
agar/agır.....	77
al.....	78
al-.....	181
alp.....	79
amrak.....	80
amtı.....	82
ançak(a)ya/ançak(ı)ya.....	84
artukrak.....	85
aşa-.....	183
at.....	86
atay.....	87
atl(ı)g.....	88
avla-.....	183
ay-.....	184
ayığ.....	89
ayıt-.....	185

B

bar.....	91
bar-.....	186

bat-.....	191
baş.....	93
bedük.....	94
bek.....	95
bekle-.....	192
belgürt-.....	192
beliñteg.....	96
bër-.....	193
bil-.....	197
bilge.....	97
bilin-.....	198
bir.....	99
bodun.....	102
bol-.....	198
bul-.....	206
bulgan-.....	208

Ç

çıgay.....	103

E

edgü.....	104
ègid-/igid-.....	208
èlit-/illt-/ilt-.....	209
ert-.....	210
ertür-.....	211
et.....	106

I

ıd-.....	211
ırak.....	107
ışığ.....	107

İ

isig.....	108

K

kal-.....	213
kalık.....	110
kan-.....	214
kara.....	111
kat-.....	214
katag/katıg.....	111
kel-.....	215
kemiş-.....	219
keñç.....	113
kıl-.....	220
kılın-.....	224
kılınç.....	114
kız.....	115
kigür-.....	225
kir-.....	225
kiter-.....	228
kod-.....	228
kol-.....	229
korkınçsız.....	116
kök.....	117
köñül.....	118
kör-.....	230
körk.....	124

kötür-.....	234
köz.....	125
közün-.....	235
kurı-.....	236
kurug.....	127
kut.....	127
küçlög.....	129
kün.....	130

M

muñ.....	133

O

ogul.....	134
olur-.....	236
oot.....	135
orun.....	136

Ö

ög-.....	237
öñre.....	138
ölür-.....	237
örten-.....	239
ötün-.....	240
öz.....	139

S

saç.....	242
sakın-.....	242
sakınç.....	145
sakınçlıg.....	146

sañç-.....	244
sav.....	146
ser-.....	245
sın-.....	246
sözle-.....	246
suv.....	150

T

tanukla-.....	248
tañla-.....	248
tap-.....	249
tapın-.....	249
tart-.....	250
tavran-.....	250
teg-.....	251
tegin-.....	254
tegür-.....	255
t(e)ñri.....	152
tepre-.....	256
teriñ.....	155
tın-.....	257
til.....	155
tile-.....	257
tit-.....	259
tog-.....	261
tokı-.....	262
tolu.....	156
tölük.....	157
töpü.....	157
törü.....	158
töz.....	159

tur-.....	263
turgur-.....	268
tut-.....	270
tutuz-.....	272
tüke-.....	272
tüş.....	159
tüş-.....	273

U

u-.....	274
ugra-.....	277
ulug.....	160
ur-.....	277

Ü

üklit-.....	278
ün-.....	278
üntür-.....	280
üzül-.....	281

Y

yadıl-.....	281
yagız.....	165
yahn.....	166
yalına-.....	283
yalñuz.....	167
yara-.....	283
yarıl-.....	284
y(a)rhka-.....	284
yaruk.....	168
yat-.....	287

yavlak.....169
y r.....171
yit-.....288
yok.....175

yol.....176
yori-.....288
yorig.....178
yumşak.....178

KAYNAKÇA

Ahanov, Kaken:

Dil Biliminin Esasları, Çev. Murat Ceritoğlu, Ankara, TDK Yayınları, 2021.

Ağca, Ferruh:

“Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine”, **Türkbilig Dergisi**, Sayı:30, 2015, s. 201-221.

Akerson, Fatma Erkman:

Göstergebilime Giriş, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2019.

Akerson, Fatma Erkman:

Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayın, 2016.

Aksan, Doğan:

Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.

Aksan, Doğan:

Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2020.

Aksan, Doğan:

En Eski Türkçenin İzlerinde: Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2019.

Akşehirli, Soner:

Temel Anlambilim (Semantik) Üzerine Bir İnceleme, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004.

Arat, Reşit Rahmeti:

Eski Türk Şiiri, Ankara, TTK Yayınları, 2007.

Aristoteles:

Poetika: Şiir Sanatı Üzerine, Çev. Ari Çokona, Ömer Aygün, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Arslan Erol, Hülya:

Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri, Ankara, TDK Yayınları, 2018.

Aydın, Erhan:

Uygur Yazıtları, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2018.

Aysever, R. Levent:

“Dil Felsefesinin Geleceğine Bir Bakış”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:2, 2003, s. 127-140.

Banguoğlu, Tahsin:

Türkçenin Grameri, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

Başkan, Özcan:

Lengüistik Metodu, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2003.

Bayraktar, Nesrin:

Dil Bilimi, İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Benveniste, Èmile:

Genel Dilbilim Sorunları, Çev. Erdim Öztokat, İstanbul, Yapı Kredi Yayıncılık, 1995.

Bloomfield, Leonard:

Language, London, University of Chicago Press, 1984.

Caferoğlu, Ahmet:

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.

Crystal, David:

Dilbilim Nedir?, Çev. Ahmet Benzer, İstanbul, Pegem Akademi, 2016.

Çetin, Engin:

“Altun Yaruk’ta Süreklilik ve Tezlik Bildiren Tavir Fillerinin Çince Orijinal Metindeki Görünümleri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Cilt:66 Sayı:2, 2018, s. 215-246.

Çetin, Engin:

“Uygurca Metinlerde Deyimlerin Çevrilmesi Üzerine Gözlemler -Altun Yaruk’taki Organ ve Vücut Bölümü Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerden Hareketle-”, **Eski Türkçe Üzerine Filolojik Araştırmalar**, Ed. İbrahim Taş, Zemire Gulcalı, Tümer Karaayak, Çanakkale, Paradigma Akademi, 2021, s. 83-120.

Demirci, Kerim:

Türkoloji İçin Dilbilim, Ankara, Anı Yayıncılık, 2023.

- Elbourne, Paul: **Anlam-Anlambilime Giriş**, Çev. Murat Demirekin, İstanbul, The Kitap Yayınları, 2020.
- Elmalı, Murat: **Daşakarmapathāvadānamālā: On Günahın Zincirleme Hikâyesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2022.
- Elverskog, Johan: **Budist Uygur Edebiyatı**, Çev. Mustafa Ağca, Dilek Uzunkaya, Ankara, TDK Yayınları, 2020.
- Eraslan, Kemal: **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican: **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2017.
- Erdal, Marcel: **A Grammar of Old Turkic**, Leiden-Boston, 2004.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2017.
- Ergin, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım, 2013.
- Fischer, Steven Roger: **Dilin Tarihi**, Çev. Muhtesim Güvenç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

- Gabain, A. Von: **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- Guiraud, Pierre: **Anlambilim**, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual, 1999.
- Gulcalı, Zemire: **Altun Yaruk Sudur: X. Kitap**, Ankara, TDK Yayınları, 2021.
- Günay, V. Doğan: **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2007.
- Güncel Türkçe Sözlük: “Anlam” maddesi, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 18.06.2024).
- Güncel Türkçe Sözlük: “Dil” maddesi, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 10.06.2024).
- Güncel Türkçe Sözlük: “İkileme” maddesi, (Çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 24.06.2024).
- Hacıeminoğlu, Necmettin: **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller: En Eski Türkçe Metinlerden Günümüze Kadar**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2016.
- Hamilton, James Russel: **Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası:Prens Kalyāṇaṃkara ve Papaṃkara**, Çev. Ece

- Korkut, İsmet Birkan, Ankara, TDK Yayınları, 1998.
- Hengirmen, Mehmet: **Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Engin Yayınları, 1999.
- Hikmet, Nazım: **Memleketimden İnsan Manzaraları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Karaağaç, Günay: **Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015.
- Karaağaç, Günay: **Türkçenin Dil Bilgisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2019.
- Karaman, Ahmet: **Eski Türkçede (VIII. yy. - XII. yy) İkilemeler**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 2021.
- Kaya, Ceval: **Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin**, Ankara, TDK Yayınları, 2021.
- Kerimoğlu, Caner: **Genel Dilbilime Giriş**, İstanbul, Pegem Akademi, 2022.
- Keskin, Berker: “Eski Uygurca İkilemelere Katkıları”, **Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology**, Cilt: 31 Sayı: Özel Sayı, 2021, s. 151-175.

- Kıran, Zeynel; Eziler Kıran, Ayşe: **Dilbilime Giriş**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2022.
- Kocaman, Ahmet: “Dilde Bağlam ve Anlam İlişkileri Üzerine”, **Türk Dili Dergisi**, Cilt:39, Mayıs 1979, s. 397-401.
- Korkmaz, Feryal; Saral, Rabia: “Kül Tigin Yazıtında Çok Anlamlılık”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, Cilt:12 Sayı:1, 2023, s. 1-21.
- Lyons, John: **Kuramsal Dilbilime Giriş**, Çev. Ahmet Kocaman, Ankara, TDK Yayınları, 1983.
- Martinet, André: **İşlevsel Genel Dilbilim**, Çev. Berke Vardar, Multilingual Yayınları, 1998.
- Ölmez, Mehmet: “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Cilt: 65 Sayı:2, 2017, s. 243-311.
- Ölmez, Mehmet: “Eski Uygurcada İkilemeler Üzerine-2”, **International Journal of Old Uyghur Studies**, Cilt:4 Sayı:1, 2022, s. 38-94.
- Ölmez, Mehmet; Aris, Gönül: “Eski Uygurca Ölüler Kitabı’ndaki İkilemeler Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Sayı:67, 2019, s. 39-64.

Ölmez, Mehmet:

Köktürçe ve Eski Uyğurca Dersleri,
İstanbul, Kesit Yayınları, 2017.

Özcan, Zeki:

Dil Felsefesi I, İstanbul, Sentez Yayıncılık,
2020.

Palmer, F. R.:

Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi,
Çev. Ramazan Ertürk, Ankara, Fol
Yayınları, 2020.

Polat, Ülkü:

“Eski Uyğur Türkçesinde Saygı Bildiren
(ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir
Fiilleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat
Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, Cilt:6
Sayı:4, 2017, s. 2012-2026.

Röhrborn, Klaus:

“Adrıl-” maddesi, **Uigurisches
Wörterbuch**, (Çevrimiçi),
<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A00043>,
(Erişim Tarihi: 01.07.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Adrok” maddesi, **Uigurisches
Wörterbuch**, (Çevrimiçi),
<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A01226> ,
(Erişim Tarihi: 30.06.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Alp” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**,
(Çevrimiçi),
<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A01403>,
(Erişim Tarihi: 30.06.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Amrak” maddesi, **Uigurisches**

Wörterbuch, (Çevrimiçi),

<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A01456>,

(Erişim Tarihi: 30.06.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Ančak(ı)ya” maddesi, **Uigurisches**

Wörterbuch, (Çevrimiçi),

<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A01520>,

(Erişim Tarihi: 30.06.2024).

Röhrborn, Klaus:

“At” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**,

(Çevrimiçi),

<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A00516>,

(Erişim Tarihi: 30.06.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Atl(ı)g” maddesi, **Uigurisches**

Wörterbuch, (Çevrimiçi),

<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A00553>,

(Erişim Tarihi: 30.06.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Ayıt-” maddesi, **Uigurisches Wörterbuch**,

(Çevrimiçi),

<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=A00321>,

(Erişim Tarihi: 01.07.2024).

Röhrborn, Klaus:

“Elt-” maddesi, **Uigurisches**

Wörterbuch, (Çevrimiçi),

<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=UWB&lemid=E00032> ,

(Erişim Tarihi: 01.07.2024).

Saral, Rabia:

Runik Harfli Metinlerde Çok Anlamlılık,

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim

Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
İstanbul, 2021.

Saussure, Ferdinand de:

Genel Dilbilim Dersleri, Çev. Berke
Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları,
1998.

Saussure, Ferdinand de:

Genel Dilbilim Yazıları, Çev. Savaş Kılıç,
İstanbul, İthaki Yayınları, 2014.

Şen, Serkan:

Eski Türkçenin Deyim Varlığı, Ankara,
TDK Yayınları, 2017.

TDV İslâm Ansiklopedisi:

"Uygurlar", Gülçin Çandarlıoğlu,
(Çevrimiçi),
<https://islamansiklopedisi.org.tr/uygurlar>,
(Erişim Tarihi: 25.06.2024).

Tekin, Şinasi:

“Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet
Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200.
Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not (762-
1962)”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**,
1962, Cilt:10, s. 1-10.

Toklu, Mehmet Osman:

Dilbilime Giriş, Ankara, Akçağ Yayınları,
2021.

Tokyürek, Hacer:

Eski Türkçede (VIII. yy. - XII. yy)
Yardımcı Fiiller, Erciyes Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış
Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

- Tokyürek, Hacer: “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, **Bilig Dergisi**, Sayı:66, 2013, s. 247-272.
- Tokyürek, Hacer: **Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2019.
- Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü: “Çaştani Beg Hikâyesi”, Selin Bayrak, (Çevrimiçi), <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/castani-beg-hikayesi>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).
- Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü: “Dantıpalı Beg Hikâyesi”, Selin Bayrak, (Çevrimiçi), <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/dantipali-beg-hikayesi>, (Erişim Tarihi: 25.06.2024).
- Uçar, Aygöl: **Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.
- Uğur, Nizamettin: **Anlambilim: Sözcüğün Anlam Açılımı**, İstanbul, Doruk Yayınları, 2023.
- Ulmann, Stephen: “Anlambilimi”, Çev. Ahmet Kocaman, **Türk Dili Dergisi**, Cilt:38, Eylül 1978, s. 355-363.

Vardar, Berke:

Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü,
İstanbul, Multilingual Yayınları, 2002.

Veli, Orhan:

Bütün Şiirleri, İstanbul, Yapı Kredi
Yayınları, 2016.

Wilkens, Jens:

Handwörterbuch des Altuigurischen:
Altuigurisch – Deutsch – Türkisch/ Eski
Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca –
Almanca – Türkçe, Göttingen, Akademie
der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.